

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№6 (531)
листопад–грудень
2016

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №15 від 24.11.2016 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Формат 70x100/16

Гарн. Century Schoolbook

Папір офсет. №1. Друк офсет.

Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21

Тираж 450 прим. Зам. №2717

Підписано до друку 26.12.2016 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію

КВ №263 видане Держкомвидавком

України 14.12.1993 р.

Свідоцтво ДК №1149

від 12.12.2002 р.

Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400

м. Київ, Україна, 03022

Тел./факс: +380 (44) 257-16-15

E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*До 150-річчя
від дня народження М.С.Грушевського*

- Шаповал Ю.І.** Михайло Грушевський: еміграція й повернення в Україну (1919–1924 рр.) 4
- Юркова О.В.** Світлина з ювілею М.Грушевського 1926 р.: проблеми атрибуції 24
- Шевчук Т.М.** Невідомі сторінки з історії української гуманітаристики 1920-х рр.: Катерина Грушевська й Королівський антропологічний інститут Великобританії та Ірландії в міжнародному проекті з вивчення народного сонника 42

- Одрін О.В.** Тваринництво Ольвійського поліса кінця VI – першої половини III ст. до н.е. 49
- Васюта О.О. (Чернігів).** До питання про час заснування та становлення Богородичного (Слецького) монастиря у Чернігові 67
- Степанков В.В. (Кам'янець-Подільський).** Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси 87
- Кул О. (Стамбул, Туреччина), Кульчинський О.Б. (Стамбул, Туреччина).** Підпорядкування Київської митрополії Москві: загадки московського посольства до Туреччини 1686 р. у світлі османських джерел 113

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Русина О.В.** Українські аспекти білорусько-литовського літописання: історія й історіографія 127
- Солдатенко В.Ф.** Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних студій 151

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

- Гула Р.В. (Полтава).** Націоналізм, патріотизм та інтернаціоналізм: методологічні й праксеологічні аспекти 175

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Оглоблин О.П. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) (*вступна стаття О.В.Яся*) 192

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Історія польської науки 1944–1989. – Т.Х. – Ч.1: Умови розвитку польської науки. Держава й суспільство; Ч.2: Інституції; Ч.3: Ідеї та практика (*Л.М.Лазурко, Дрогобич*) 211

ХРОНІКА

Литвин М.Р. (Львів), Кіцак В.М. (Тернопіль). Всеукраїнська науково-практична конференція «Депортації українців Польщі: науковий та суспільно-політичний дискурс, історична пам'ять» 226

ЮВІЛЕЇ

Удод О.А. До 60-річчя члена-кореспондента НАН України Г.В.Боряка 229

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 234

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2016 р. 237

“

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Редакція «Українського історичного журналу» повідомляє про зміни умов оформлення публікацій.

Докладно ознайомитися з ними можна на веб-сайті Інституту історії України НАНУ:

<http://www.history.org.ua/>

”

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 150-річчя від дня народження М.С.Грушевського

УДК 94(477)«1919–1924»

Ю.І.ШАПОВАЛ*

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ЕМІГРАЦІЯ Й ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ (1919–1924 рр.)

Висвітлюються обставини перебування М.Грушевського у вимушеній еміграції впродовж 1919–1924 рр., мотиви й обставини його повернення в радянську Україну.

Ключові слова: *Грушевський, еміграція, УПСР, КП(б)У, ВУАН, повернення, УСРР.*

Роки вимушеного перебування в еміграції стали для Михайла Грушевського важким випробуванням. З України він виїхав як політик, який зазнав поразки, за кордоном пережив політичну трансформацію, підсумком чого стало його повернення в Україну. Про цей період, про мотивацію дій М.Грушевського, про наслідки його повернення вже писали фахівці¹. Разом з тим ця проблема, як видається, все ще потребує уваги й докладного аналізу.

З появою Директорії у Києві наприкінці 1918 р. вона взяла курс на порозуміння з Антантою. Будучи противником цього (оскільки Антанта не визнавала самостійності України), М.Грушевський звернувся до ЦК УПСР з

* Шаповал Юрій Іванович – професор, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України

¹ Див., напр.: Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – №11; Масненко В.В. М.С.Грушевський і Український соціологічний інститут // Історія України: дослідження та інтерпретації: Тези VI республіканських суспільно-політичних читань. – К., 1991. – С.96–99; Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – №2; Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993; Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Український історик. – 1996. – №1/4; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996; Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – №1; Бевз Т.А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). – К., 2008 та ін.

пропозицією вислати за кордон своїх представників. Вони мали встановити контакт із закордонними соціалістичними організаціями, щоб мати інформацію і здійснювати контроль державного представництва УПСР. Члени Директорії відреагували на цю пропозицію спочатку негативно. Однак у лютому 1919 р. не лише змінили свою думку, а й виділили кошти для делегації. Як уважав М.Грушевський, мотив був такий: «Зручніше буде позбутися мене з України»².

І «позбавлення» відбулося: М.Грушевський опинився спочатку у Кам'янці-Подільському, де протягом місяця редагував газету «Життя Поділля», а 20 березня 1919 р., погодившись виконувати обов'язки представника Закордонної делегації УПСР, виїхав через Станіслав до Праги, куди прибув 18 квітня.

Тут він контактував з чеськими соціалістами, кілька разів зустрічався із Т.Масариком. Це був переддень конференції II (соціалістичного) Інтернаціоналу в Люцерні у Швейцарії, яка мала розглянути питання про прийом нових партій. З огляду на це М.Грушевський у Празі підготував французькою мовою три брошури – про програму УПСР (центральної течії), про земельний закон Центральної Ради і огляд про українську революцію у 1917–1919 рр.

Із Праги він поїхав до Парижа, де зустрічався з англійськими й американськими дипломатами, прагнучи ще раз привернути їхню увагу до українських питань. Результат, як і слід було сподіватися, виявився сумнівним: представники США і Великобританії не виявили довіри до політичного аутсайдера, яким поставав для них М.Грушевський. Та для останнього це вже ніби і не мало особливого значення. Він не вірив у дипломатичну підтримку Заходу, а сподівався на політичну солідарність західних соціалістів.

У Парижі найбільш близьким помічником і колегою М.Грушевського був Д.Ісаевич³. Разом вони взяли участь у кооперативному з'їзді союзних і нейтральних країн. З огляду на надзвичайно складну ситуацію в Україні 1919 р. дві українські соціалістичні партії – УПСР і Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП) – відрядили свої делегації з метою увійти до II Інтернаціоналу, добитися в останньому визнання права України на самостійність і здобути підтримку для самостійної України в європейських парламентах і Лізі Націй. Представники УПСР М.Грушевський та Д.Ісаевич повинні були взяти на себе ініціативу в організації цієї акції, залучивши до неї й УСДРП. Наприкінці червня 1919 р. у Парижі було оформлено консолідацію УПСР і УСДРП. З боку українських есерів протокол підписали М.Грушевський та Д.Ісаевич, а з боку соціал-демократів – П.Дідушок і Б.Матюшенко. Цей протокол, підтверджений пізніше закордонними конференціями УСДРП у Відні й УПСР – у Празі, передбачав солідарну акцію обох партій у II Інтернаціоналі, колах європейської демократії та в налагодженні

² Цит. за: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.100.

³ Про Д.Ісаевича див.: Шаповал Ю.І. Дмитро Ісаевич: повернення в історію // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Вип.5. – Л., 1998. – С.671–688.

співпраці з «недержавними» народами з метою боротьби проти більшовиків, за самостійну Україну.

Разом з Д.Ісаєвичем, Б.Матюшенком і П.Дідушком М.Грушевський вирушив у Люцерн (Швейцарія), щоб узяти участь у роботі вже згаданої конференції II Інтернаціоналу. Розпочалася вона 1 серпня 1919 р. і, з-поміж інших рішень, ухвалила декларацію про право на державний суверенітет України та решти східноєвропейських держав, утворених на території колишньої Росії. М.Грушевський та Д.Ісаєвич підписали видану французькою й англійською мовами брошуру-звернення делегації УПСР до соціалістичних партій із рішучим протестом проти анексії Галичини Польщею. 31 грудня цей протест було надіслано до секретаріату II Інтернаціоналу. 15 січня 1920 р. М.Грушевський, як голова Комітету незалежної України, і секретарі комітету Д.Ісаєвич та М.Лозинський підписали «Відозву до народів цивілізованого світу» з протестом проти польського терору в Галичині, проти санкціонування мирною конференцією окупації цього краю⁴.

Під час конференції відбулося знайомство М.Грушевського з членом німецької делегації О.Коном, який – крім іншого – був ще й юрисконсультком радянської місії у Берліні, мав зв'язки з більшовицькою Росією. Саме О.Кон у майбутньому відіграватиме роль посередника між М.Грушевським і офіційними радянськими представниками в Берліні⁵.

Після Люцернської конференції М.Грушевський приїхав до Праги, де 16–18 серпня взяв участь у з'їзді робітничих кооперативів, а потім разом з емісаром ЦК УПСР за кордоном О.Жуковським відвідав Відень і Берлін, де вів переговори з лівою німецькою соціалістичною партією «незалежних».

У липні 1919 р., під час перебування у Парижі, М.Грушевський оприлюднив свою ідею про заснування громадської міжнародної організації «Комітет незалежної України», головною метою якої було інформування світової громадськості про політичні цілі боротьби українського народу. Комітет проіснував до серпня 1920 р.⁶ Ще один задум народився після низки зустрічей із соціалістами Франції та інших країн. Він полягав у тому, щоб видавати спільний інформаційний журнал французькою й окремо англійською мовами «L'Europe Orientale / Eastern Europe» («Східна Європа»).

Перше число цього видання за участю М.Грушевського побачило світ на початку вересня 1919 р., а всього вийшло друком 10 номерів часопису (останній датовано січнем 1920 р.). М.Грушевський був не лише ініціатором, а й співредактором і частково забезпечував це видання з фондів уряду УНР. Сам він умістив у журналі низку статей на актуальні теми про події в Україні. Зокрема у матеріалі «Проклята спадщина» він описував відступ більшовиків із Києва і вступ денікінців, шкодував із приводу того, що між Росією й Україною не дійшло до чесної та справжньої федерації, засуджував більшовиків за

⁴ Див.: Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С.363–364.

⁵ Див.: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.101.

⁶ Докл. див.: Троцинський В.П. Фрагменти з діяльності Українського соціологічного інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) // Українська діаспора. – Число 1. – К.; Чикаго, 1992. – С.98–99.

те, що вони прагнули не згоди з українцями, а лише встановлення своєї влади:

«Не тільки більшовики вимагали, щоб Україна була советською республікою, але вони хотіли нею провадити самі та мали претенсії під червоним прапором большевизму продовжувати старі централістичні традиції російського панування в прилучених провінціях, і це для того, щоб експлуатувати Україну на користь Москви [...] Це чергова політична помилка большевиків [...], овод (тобто плід – Ю.Ш.) “проклятої спадщини” старого централізму, імперіялізму, ганебно скритого під червоним прапором большевизму»⁷.

Ці слова засвідчують, що М.Грушевський, з одного боку, абсолютно точно артикулював явище, яке згодом один з російських філософів назве «жовтневим націоналізмом» (ідеться про «Великий Жовтень» 1917 р.) більшовиків, а з іншого – розглядав централізаторську політику Кремля як атавізм традиційного російського централізму. Відтак він ніби «давав» більшовикам шанс змінити свою стратегію щодо України у майбутньому. Пізніше таку зміну М.Грушевський (як багато хто з українських емігрантів) побачить у політиці коренізації/українізації, а згодом на власному досвіді переконається в неадекватності подібного бачення.

Виявом саме такого бачення можна вважати одне з рішень конференції «центральної течії» УПСР, що відбулася у Празі у вересні 1919 р. та в роботі якої брав участь М.Грушевський. Саме тоді було підтверджено теоретичні і тактичні положення цієї партії, зокрема про «диктатуру трудового народу», про створення «радянського дефінітивного правительства» шляхом злиття Ради народних комісарів УСРР та уряду УНР. М.Грушевський із колегами по партії все ще не могли змиритися з думкою про те, що більшовики ні з ким не збираються ділитися владою.

У листопаді 1919 р. у Парижі М.Грушевський узяв участь у редакційних зборах журналу «L'Europe Orientale». Присутні на засіданні представники східноєвропейських народів, розчаровані політикою Антанти, вирішили «однодушно стати на позиції необхідності порозуміння з советською Росією»⁸.

27 січня 1920 р. в Берліні М.Грушевський за посередництва О.Кона зустрівся з радянським представником В.Копшом, котрий заявив, що «Росію треба негайно замирити з Україною». При цьому умовою «мусить бути перетворення в советську республіку»⁹. М.Грушевський намагався довести, що така думка в українських діячів уже визріла (хоча модель радянської України у них відмінна від московської), але необхідно, щоб «советська Росія щиро і рішуче зріклася всякої інтервенції в українських справах і полишила українським комуністам своїми силами доказувати, що вони можуть»¹⁰. У листопаді 1919 р. М.Грушевський із родиною приїхав до Швейцарії й оселився у Женеві,

⁷ Цит. за: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.120.

⁸ Там само. – С.101.

⁹ Там само. – С.102.

¹⁰ Там само.

плануючи мешкати тут і перенести сюди журнал «L'Europe Orientale». Однак життя в альпійській країні виявилось задорогим і 2 квітня 1920 р. Грушевські повернулися до Праги. Восени того ж року вони перебралися до Відня, де й перебували до від'їзду в Україну.

У першій половині 1920 р. М.Грушевському довелося взяти участь у трьох партійних конференціях закордонної УПСР у Празі. Документи цих зібрань яскраво відбили політичні вподобання українських есерів за кордоном. Наприклад, I конференція (14–19 лютого) закликала ЦК УПСР до негайного встановлення «диктатури трудового народу» та входження уряду УНР у договірні відносини з радянською Росією, а також до укладення УНР військової конвенції та економічного договору з більшовицькою Росією. На цій конференції було обрано президію Закордонної делегації УПСР на чолі з М.Грушевським. II конференція УПСР (24–26 квітня) вимагала виходу УПСР з II Інтернаціоналу й солідаризувалася з III Інтернаціоналом, комуністичним. При цьому в матеріалах конференцій таврувалися політичні опоненти есерів (С.Петлюра, І.Мазепа, Є.Петрушевич).

Улітку 1920 р. М.Грушевський та О.Жуковський направили листа до ЦК КП(б)У, в якому визнавали заслуги більшовицької партії в «боротьбі проти капіталізму» й запевняли, що представники УПСР за кордоном «зрозуміли помилковість стремління ізолювати Україну з загального розвитку шляхом будь-яких політичних комбінацій». Водночас у посланні підкреслювалося, що політична ситуація в Україні не сприяє дальшому розвитку «світової революції» «через боротьбу, яка виникла між українським народом і радянською Росією і понині не ліквідована внаслідок допущених з обох боків помилок»¹¹. Автори листа наголошували, що УПСР уже не виступає проти радянської Росії, відмовилася від підтримки «націоналістів», які пов'язували здійснення своїх надій з «європейською буржуазією», і прийняла принципи III Інтернаціоналу. Її завдання полягало у використанні свого впливу в «українських трудових масах», особливо серед селянства, для повернення його «на бік соціалістичної революції». Саме в останній повинні були знайти задоволення соціальні, політичні й національні потреби «українського трудового народу». «Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, – підкреслювалося в листі, – а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР з планами КП(б)У, об'єднаними загальними інтересами соціалістичної революції»¹².

18–23 січня 1921 р. у Празі відбулася IV конференція закордонної УПСР, що розглянула проект програми і визначила ставлення до уряду більшовицької України, III Інтернаціоналу. Проекти програми та організаційного статуту були прийняті, однак остаточний варіант програми передали для доопрацювання редакційній комісії за участю М.Грушевського та його прибічників. Після правок, унесених комісією, програму було прийнято 1 лютого 1922 р.

¹¹ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського... – С.21.

¹² Там само.

Вона містила вимоги встановлення вже згаданої «диктатури трудових мас робітництва і селянства» та радянської форми влади.

Коли більшовицьке керівництво зрозуміло, що М.Грушевський і його колеги всерйоз прагнуть повернутися, це питання було винесено у вищі партійні інстанції. Уперше воно розглядалося на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1921 р. О.Шумський інформував присутніх про бажання М.Грушевського повернутися. Короткий протокольний запис не дає уявлення ані про хід обговорення, ані про думки окремих членів політбюро. Ухвала була такою: «Висловитися проти приїзду Грушевського на Україну»¹³.

Отже ситуація виглядала до певної міри парадоксально: М.Грушевський та його однодумці по партії шукали порозуміння з більшовиками і навіть пропонували «повну угоду і координування дій УПСР з планами КП(б)У», а лідери останньої не хотіли мати такого потужного союзника. Тут якраз доречно нагадати, що союзник був таки потужним. Із-поміж інших українських політичних партій УПСР відрізнялася своєю масовістю, справляла значний вплив на українське селянство, висунувши, зокрема, вимогу знищення приватної власності на землю і передачу всіх земель народові – до «Українського земельного фонду», звідки їх мали розподіляти між селянством для користування через громадські організації. Щоправда пізніше, улітку 1917 р., УПСР визнала необхідність реалізації гасла соціалізації землі.

Ліві українські соціалісти-революціонери – фракція УПСР, що виникла у травні 1918 р. на IV з'їзді, захопила у свої руки центральний друкований орган – газету «Боротьба» – і далі діяла як самостійна партія УПСР (боротьбистів). У 1920 р. боротьбисти, як тоді мовилося, «саморозпустилися» та «влилися» в КП(б)У. Можливо, М.Грушевському та його колегам цей учинок до певної міри слугував за взрець.

На початку лютого 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про протидію В.Винниченкові, який повернувся був в УСРР, «торгувався» з більшовицькими лідерами за посаду, а невдовзі, дуже незадоволений, виїхав за кордон, розпочавши там антибільшовицьку кампанію. Розробили відповідні контрзаходи. Наприкінці ухвали, підписаної тодішнім першим секретарем ЦК КП(б)У В.Молотовим, є лаконічний пункт: «Питання про Грушевського відкласти»¹⁴. 26 квітня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У знову заслухало питання «Про Грушевського та інших українських есерів». Ухвалили: «Визнати приїзд Грушевського на Україну в даний момент несвоечасним»¹⁵.

Ніхто з більшовицького керівництва ані в Москві, ані у Харкові не збирався ні з ким (а тим більше з колишніми політичними супротивниками) «координувати» свої дії або щиро пропонувати комусь партнерство. Для комуністичного режиму важливими були розкол, розпорошення, знесення української політичної еміграції. Цього довгий час не бачили М.Грушевський та його оточення, захоплені соціалістичними гаслами, переконані в тому, що «навчилися

¹³ Там само. – С.24.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.10. – Спр.194. – Арк.33–34.

шанувати в більшовиках провідників світової революції, котрим за се мусимо пробачити не одно з того, що нам боком вилазить, тим більше, що наші власні помилки оправдовують не одно в їх упередженнях і помилках в відносинах до нас»¹⁶.

У цей час в УСРР уже готувався показовий судовий процес над групою членів ЦК УПСР. Він відбувся у травні 1921 р. На лаві підсудних опинилися В.Голубович, Н.Петренко, І.Лизанівський, Ю.Ярослав та ін. Наслідки цього процесу (а він відбувався в Києві у великому залі Пролетарського будинку мистецтв) порівняно з наступними процесами 1930-х рр. виявилися м'якими, оскільки основна мета полягала саме в політичній дискредитації УПСР¹⁷. М.Грушевський і його прибічники стежили за перебігом процесу, а після його закінчення виступили із заявою. Вони висловлювали жаль із приводу вироку, розцінюючи сам цей факт як ще одну помилку більшовицького керівництва, котре не зупинялося «у своєму бажанні звести все до диктатури пролетаріату»¹⁸. Діагноз був точний, причому більшовики прагнули досягнути бажаного результату будь-якою ціною. Одним зі свідків у «Справі УПСР» був Г.Хименко. Саме про нього у щоденнику під 16 квітня 1924 р. згадував академік С.Єфремов:

«На процесі Голубовича те ж саме говорив Хименко, хоч коли я запитав його, з яким лицем розказував на суді небиліці, він зрікся: “не казав”; а на питання, чому ж стоїть у стенографічному звідомленні, одмовив: “то вони самі вигадали”. Хименко виявляв був навіть охоту написати мені свого роду розписку, що він того не казав. Я розписки з його не взяв, а була б це оригінальна посвідка – чи про свідка, що говорив явну неправду, чи про стенографічне звідомлення, що подавало те, чого не говорилося»¹⁹.

«Справа УПСР» давала зрозуміти, як саме більшовицьке керівництво ставиться до «колишніх». Проте М.Грушевський продовжував шукати шляхи повернення до радянської України, попри те, що не всі члени самої УПСР сприймали цю лінію. У липні 1921 р. до Праги приїхав М.Балаш, представник ЦК партії з України. Він мав узгодити дії із Закордонною делегацією УПСР. Остання, як поінформував М.Балаша О.Жуковський, стала «на позицію примирення з комуністами», з чим посланець з України не погодився, оскільки «ЦК і партія на Україні на такій позиції не стоїть»²⁰.

Утім, поглиблюючи розкол в УПСР, у липні – серпні 1921 р. М.Чечель, В.Мазуренко, О.Жуковський, М.Праг вели у Харкові переговори про

¹⁶ УПСР та її завдання // Борітеся – поборете! – 1920. – №1. – С.48.

¹⁷ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярослава и др.: Стеногр. отчет / Под. ред. Д.Мануильского и С.Дукельского. – Х., 1921. – 429 с.

¹⁸ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського... – С.25.

¹⁹ *Єфремов С.* Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С.111. Див. також: *Болаболыченко А.* Всеволод Голубович і «справа УПСР». – К., 1993. – 55 с.

²⁰ Цит. за: *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? – С.19.

повернення в УСРР за умови відновлення та легалізації УПСР. Більшовики відмовилися це навіть обговорювати, а УПСР характеризували як «контрреволюційну партію». 24 серпня 1921 р. О.Жуковський писав М.Грушевському: «Після всього цього якось відпадає охота продовжувати й далі з ними вести переговори»²¹.

Проте тоді ж, у серпні 1921 р., ситуація змінилася. Тепер переговори розпочали самі більшовицькі лідери. Вони запропонували М.Грушевському очолити організацію допомоги голодуючим в Україні, а торговельна місія УСРР висунула пропозицію взяти участь у налагодженні друку шкільної, наукової та художньої літератури для українських дітей. 14 вересня 1921 р. у Відні М.Грушевський підписав протокол з видавництвом «Дніпроспілка» про видання та закупівлю для УСРР згаданої літератури. Погоджуючись на обидві пропозиції, М.Грушевський ще не знав, з якими неприємностями йому доведеться стикатися при виконанні цих (здавалося б, не таких уже й складних) місій.

Упродовж 1921–1922 рр. він активно звертався до української діаспори щодо допомоги голодуючим в Україні, яка здійснювалася через Червоний Хрест УСРР. Водночас реалістично оцінював тодішню ситуацію на Батьківщині, що, зокрема, засвідчує один із його листів до пастора В.Кузіва з Нью-Йорку. Той відгукнувся на заклик М.Грушевського про допомогу голодуючим й саме під його впливом було створено Комітет об'єднаних товариств помочі Україні. Зібрані кошти, посилки з харчами переправляли у Відень М.Грушевському, а вже звідти вони скеровувалися в УСРР, переважно до Києва. У листі В.Кузіву від 8 лютого 1922 р. М.Грушевський писав:

«З України незвичайно сумні вісті. І там голод – а збіже забирають на північ. Офіційльні представники совіт.[ської] України нічого не роблять, щоб організувати поміч Україні – мабуть, щоб не відтягати акції запомогової від Росії, котру комуністи передусім хочуть уратувати, як свою головну базу»²².

15 червня 1922 р. у листі до українського громадського діяча у США Е.Фариняка М.Грушевський констатуватиме несправедливий розподіл зарубіжної допомоги голодуючим, як і те, що з цієї допомоги Україні не дістається майже нічого²³.

Комуністичний режим скористався трагічною ситуацією, викликаною голодом, у своїх розрахунках, що, до речі, було зрозуміло багатьом сучасникам тих подій, у тому числі й М.Грушевському. Недаремно 18 жовтня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про роботу закордонної організації Помголу, вирішило припинити діяльність в УСРР організацій, які функціонують поза контролем комісії Помголу. Під цю заборону потрапляли й заходи

²¹ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського... – С.25.

²² Цит. за: *Гирич І.* Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // *Український історик.* – 1995. – №1/4. – С.199.

²³ Див.: *Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки): Зб. док. і мат.* – К., 1997. – С.28.

М.Грушевського. В одному з листів до В.Кузіва (від 19 липня 1923 р.) він із гіркотою констатував:

«Виявляється, що мої книги й різні інші видання, мною редактовані, захоплені більшовиками в 1919–20 рр., здебільшого були перероблені на папір, або розпродані як макулатура до склепів (крамниць – *Ю.Ш.*), і висланий торік великий транспорт “Дніпросоюзу” спіткала та ж доля: переробили на картон спочатку ілюстровану історію, потім “Старі часи”, а тепер взялися до історії України для шкіл... Знищені руками нових вандалів книги»²⁴.

29 жовтня 1921 р. М.Грушевський звернувся з листом до «товаришів М.В.Левицького, повпреда УСРР, Ю.С.Новоковського, голови торговельної місії, і Д.С.Кудрі, представника Вукоопспілки», які після тримісячних переговорів і листування перестали сприяти постачанню в радянську Україну санітарного, освітнього та іншого матеріалу. Він звертав увагу на те, що емігрантська преса довідалася про «безуспішні мої переговори, які дали їй нагоду не тільки вилити нові цебри помий в мій і моїх товаришів бік, але й продемонструвати повну, мовляв, безвиглядність всяких спроб порозуміння з урядом УСРР та співробітництва з ним»²⁵. Водночас від себе і своїх прибічників М.Грушевський ще раз підкреслював: «Лишаючи на боці наші розходження і нашу оцінку болючих сторін нинішнього режиму УСРР, я і вони були готові, в ім'я сих потреб, віддати нашу працю й наше ймення на підтримку будівництва нинішньої УСРР»²⁶.

Наполегливість М.Грушевського у питанні про співпрацю з більшовиками викликала нерозуміння й роздратування з боку української еміграції, а також частини членів самої УПСР. Від Закордонної делегації вимагали пояснень. І їх довелося давати. Покликаючись на рішення партійних конференцій, М.Грушевський та його прибічники доводили необхідність дійти згоди з комуністами:

«Закордонна делегація, констатуючи соціалістичність сучасного радянського правительства України і відсутність у нього антинаціональних в відношенню до українства тенденцій, вбачає в цім потвердження правильности зайнятого ЦК УПСР відношення до цього правительства як до соціалістичного правительства України»²⁷.

При цьому Закордонна делегація запропонувала виключити з УПСР противників такої лінії, у першу чергу М.Шаповала та його однодумців. Це було зроблено постановою ЦК УПСР від 5 серпня 1921 р. Позбувшись свого основного, як йому здавалося, ворога, М.Грушевський, проте, змушений був дати

²⁴ Цит. за: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.60.

²⁵ Цит. за: *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.106.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – С.105.

публічне пояснення свого «романсування» з більшовиками. 29 жовтня 1921 р. він надіслав листа до редакції львівського журналу «Вперед», в якому визнавав, що йому справді впродовж року робилися пропозиції приїхати в радянську Україну, але при цьому висувалася умова припинити політичну діяльність і вийти з УПСР. Не вважаючи «цю комбінацію підхожою для себе» автор підкреслював, що залишається за кордоном. Водночас у його поясненні була така теза:

«Був я, і тепер зістаюся при тому переконанню, що в інтересах українського народу українське громадянство, без різниці поглядів, повинно віддавати свої сили культурному будівництву в рамках української радянської республіки, заповнюючи живим змістом ці рямці проклямованої української самостійності, а з другого боку, що правляча комуністична партія для урятування соціал-революційних здобутків повинна якнайтісніше зв'язатися з українськими радянськими соціалістичними партіями, покликати їх до роботи й зробити співчасниками державного й соціального державного будівництва. Переговори, ведені мною й моїми товаришами з правлячими кругами укр[аїнської] радянської республіки, показали, що справа ще не дозріла»²⁸.

Отже М.Грушевський не приховував своєї позиції. Водночас він знову переходив на своєрідний «менторський» тон, зокрема «підказуючи», що комуністичний режим повинен зробити «для урятування соціал-революційних здобутків». Такого роду твердження віддзеркалювали неадекватність сприйняття колишнім керівником Центральної Ради політичних реалій УСРР.

18 листопада 1921 р. М.Грушевський написав відкритого листа на ім'я голови Раднаркому УСРР Х.Раковського. Він підкреслював, що відмова в легалізації УПСР фактично закрила йому і його однодумцям шлях до повернення²⁹. Не погоджувався з вимогою більшовиків стосовно УПСР піти на «повне політичне самовідречення». Щодо себе підкреслював, що його «хочуть бачити не в іншій ролі як службовцем одного з комісаріатів» (ішлося про Наркомат освіти – Ю.Ш.). Узагалі, зазначалося в листі, замість тактики миротворчої щодо української інтелігенції за кордоном знову було взято на озброєння «тактику непримиренного поборювання, так би мовити, виголоджування її»³⁰. Наслідком такої політики стали розчарування інтелігенції, пошук допомоги з боку інших сил, зміцнення антибільшовицьких центрів. М.Грушевський наголошував на небезпеці нової радянської бюрократії, яка виявилася на зразок старої російської³¹. Вихід із такого становища він убачав у відмові від «партійної виключності», у щирому й чесному порозумінні з такими соціалістичними партіями, як УКП, УПСР та ін., мовляв треба «поділитися з ними владою, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України»³².

²⁸ Там само. – С.106.

²⁹ Лист М.Грушевського до голови Ради народних комісарів УСРР Х.Раковського // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.278.

³⁰ Там само. – С.280.

³¹ Там само. – С.283.

³² Там само. – С.284.

Звертаючись до Х.Раковського, М.Грушевський запевняв, що «за нашими соціалістичними гаслами нема прихованих націоналістичних чи реакційних планів і наш український патріотизм не входить в конфлікт з нашими соціалістичними переконаннями»³³. Далі він підкреслював, що «ми були готові переступити через трупи наших партійних товаришів, що безвинно погинули від червоних куль, через попіл наших культурних скарбів, понищених “на страх української контрреволюції” більшовицькими генералами, були готові працювати під вашим проводом»³⁴. Завершувався лист закликом до партійно-державного керівництва УСРР «спільними силами всіх, зрікшись [...] партійної виключності, скріпити радянську будову»³⁵.

Цей лист М.Грушевського до Х.Раковського можна вважати найбільш яскравим документом, що відбивав амбівалентність і подальшу еволюцію поглядів колишнього голови Української Центральної Ради, який заради співпраці з більшовиками готовий був навіть «переступити через трупи наших партійних товаришів».

Недаремно після цього листа М.Грушевського вищі партійно-державні інстанції УСРР повернулися до проблеми еventуальних реемігрантів із кола українських есерів. 30 січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про групу Грушевського (Грушевський, Чечель, Христюк)», ухвалило: «Доручити т. Раковському з'ясувати за кордоном питання про можливість приїзду на Україну групи Грушевського»³⁶. У більшовицькому керівництві визначилися різні підходи щодо цього, але всі сходилися на тому, що в разі такого повернення вони не повинні займатися політичною діяльністю, і що сам факт повернення слід використати для розколу української політичної еміграції.

У жовтні 1922 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про українську еміграцію». З інформацією виступили представник УСРР у Чехословаччині М.Левицький та заступник наркома закордонних справ УСРР Я.Яковлев (Епштейн). М.Грушевський, на їх думку, «тепер залишився без нічого, оскільки всі грушенята розбіглися». На засіданні, по суті, розроблялася тактика подальшого розкладу еміграції. М.Левицький пропонував: «Відбити великі сили, які профільтрувати і відправити сюди, а інтелігенцію групи зміновіхівців використовувати лише для розкладу еміграції, пускати ж їх сюди не варто». Таку ж тактику пропонував і Я.Яковлев: «Обіцянка про повернення буде залишатися обіцянкою, психологічно ми завжди зуміємо вивернутися»³⁷.

Для втілення у життя цих планів було прийнято рішення видавати у Празі «зміновіхівську» газету, активізувати боротьбу проти «націоналістичних течій», посилити роботу серед студентів-українців тощо. ДПУ доручалося домовитися з центральними органами про недоцільність висилки за кордон української професури з огляду на «складність її розшарування в еміграції»³⁸.

³³ Лист М.Грушевського до голови Ради народних комісарів УСРР Х.Раковського. – С.284.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського... – С.30.

³⁷ Там само. – С.31.

³⁸ Там само.

Згадане висилання професури є цікавим свідченням того, що на початку 1920-х рр. українську (як і російську) інтелігенцію намагалися «поставити на коліна» не тільки за допомогою політико-ідеологічного «викриття». Коли 1922 р. за кордон із більшовицької Росії було депортовано групу інтелектуалів, то на так званому «філософському паролаві» було 77 осіб з України³⁹.

Та навіть цей приклад не зупинив М.Грушевського. У листопаді 1922 р. він звернувся до київського центру УПСР із листом, в якому детально обґрунтував своє рішення скласти повноваження члена Закордонної делегації. Зокрема він писав: «Воля моя не видержує еміграційного життя і хорує... З жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудування партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикростей, викликав ворожнечу до себе з усіх сторін». М.Грушевський уважав неможливим представляти «партію, котра веде апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями»⁴⁰.

Значною мірою настроїв і поведінка М.Грушевського у цей час визначалися згортанням ще одного його проекту. Ідеться про Український соціологічний інститут (УСІ), заснований ще наприкінці 1919 р., котрий у кінці 1922 р. фактично припинив свою діяльність. Із самого початку М.Грушевський надавав цій інституції особливої ваги. У серпні 1921 року він писав: «Укр.[аїнський] соц.[іологічний] інститут се зараз майже єдина наша наукова репрезентація перед світом, се має своє значіння»⁴¹.

М.Грушевський розробив бюджет майбутнього УСІ, а створений він був і працював завдяки субсидії українського уряду у сумі 400 тис. австрійських крон, пожертві громадського діяча і публіциста Ю.Бачинського (500 доларів), а також отримання фондів (3 тис. французьких франків) після ліквідації Комітету незалежної України.

Проект створення інституту М.Грушевський розіслав відомим діячам, які перебували тоді в еміграції. На його пропозицію відгукнулися історик і політолог, ідеолог українського монархізму В.Липинський, юрист та політолог, доктор філософії, член соціал-демократичної партії В.Старосольський, історик і мистецтвознавець, засновник Революційної української партії Д.Антонович (син визначного українського історика, професора В.Антоновича), приват-доцент Київського політехнічного інституту, член Української партії соціалістів-федералістів І.Фещенко-Чопівський, юрист і публіцист М.Лозинський, а також П.Христюк, М.Шаповал, М.Шраг. Вони дали згоду прочитати для української громадськості цикл лекцій із різних проблем історії й політики України та видати під грифом установи наукові монографії⁴².

УСІ був задуманий не лише як наукова, а й, до певної міри, як інституція, що мала виконувати політичні функції. Невипадково друкований орган інституту – редакований М.Грушевським журнал «Борітеся – поборете!» –

³⁹ Див.: Гусев В. «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури висилання за межі федерації» // Віче. – 1994. – №10. – С.124–125; Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. – Москва, 1996. – С.221.

⁴⁰ Цит. за: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.108.

⁴¹ Цит. за: Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва. – С.193.

⁴² Див.: Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції... – С.50.

був водночас закордонним органом УПСР. Часопис неперіодично виходив у Відні з вересня 1920 по лютий 1922 рр. У ньому було надруковано статті М.Грушевського «УПСР та її завдання», «Між Москвою і Варшавою», «В першій делегації УПСР», «На село!», «Драгоманов в політичній і національній розв'язці українства», «Проект програми УПСР», «Пам'яті Паризької Комуни», а також «Відкритий лист голові Ради народних комісарів УСРР Х.Г.Раковському». 10 жовтня 1919 р. М.Грушевський уклав угоду з керівництвом «Дніпросоюзу» про видання праць українських учених, які перебували в еміграції.

Перший рік діяльності УСІ було присвячено головним чином завданням формування бібліотеки інституту, а у 1921–1922 рр. його співробітники займалися переважно видавничою й лекторською діяльністю. Ще в 1920 р. у міжнародній серії УСІ вийшла друком підготовлена М.Грушевським «Антологія української літератури до смерті Шевченка» французькою мовою обсягом 144 с. зі вступною статтею одного з авторитетних тодішніх філологів професора А.Мейса. Також було видано французькою мовою «Історію України» М.Грушевського.

Окрім названих книжок, які з метою інформування світової громадськості розсилалися безкоштовно в іноземні публічні бібліотеки, університети, фахівцям передбачалося надрукувати «Антологію...» та «Історію України» англійською мовою, а також було підготовлено французькі переклади «Економічної географії України» І.Фещенка-Чопівського, книги про українське мистецтво й музику. Через брак коштів реалізувати ці плани не вдалося.

Серед виданих УСІ книжок були студії М.Грушевського «Початки громадянства: Генетична соціологія» та «З починів українського соціалістичного руху: М.Драгоманів і женецький соціалістичний гурток». В основу першої монографії, виданої 1921 р., було покладено лекції, що їх М.Грушевський читав упродовж 1920–1921 рр. для української інтелігенції і студентської молоді на курсах, організованих УСІ. Цю книжку можна вважати свого роду підручником для студій зі соціології. Значення «Початків громадянства» полягало в тому, що це була перша публікація українською мовою, яка подавала у систематизованому вигляді теоретичні й історичні проблеми соціології зі включенням західноєвропейських соціологічних концепцій, визначала початки заснування української соціології. Не менш важливою була друга книжка, котра побачила світ 1922 р. Вона являла собою збірник матеріалів з української політичної думки другої половини XIX ст.⁴³

Крім соціологічних праць М.Грушевського, було видано також монографії В.Старосольського, П.Христюка, М.Шрага, М.Лозинського, К.Грушевської – доньки вченого. У цілому під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ 12 книг. Із 1921 р. праці співробітників інституту особливо часто надходили для українців Галичини та США. Паралельно М.Грушевський безкоштовно надсилав до закордонних бібліотек німецько- і франкомовні переклади своїх книжок, зроблені ним самим і видані обмеженим тиражем у видавництві «Дніпросоюзу». Їх одержали,

⁴³ Докл. див.: *Потульницький В.А.* М.Грушевський як соціолог // Вісник Київського університету: Історико-філологічні науки. – К., 1991. – С.3–19.

зокрема, книгозбірні Оксфордського й Кембриджського університетів (Великобританія), Смітсонівського, Массачусетського технологічного інститутів, Гарвардського університету (США).

1 лютого 1921 р. у приміщенні Українського робітничого товариства «Єдність» у Відні лекціями М.Грушевського й Д.Антоновича розпочалося читання безплатних загальнодоступних курсів із суспільних наук для українських емігрантів. Вони (з перервами) тривали близько року й охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії⁴⁴.

Наприкінці 1922 р. «Дніпросоюз» припинив видання книг через брак коштів, пов'язаний із небажанням і неможливістю українських громадян купувати книжки за цінами, які давали б змогу продовжувати видавничу діяльність. Фактично у цей період діяльність інституту припинилася, хоча М.Грушевський ще й 1923 р. надсилав книжки до США В.Кузіву, фінансово вможливаючи тим самим своє перебування за кордоном.

М.Грушевський усе ще не міг змиритися з думкою, що ця ситуація була спричинена не особистим ставленням до нього, а небажанням кіл української еміграції «інвестувати» у його соціалістичні орієнтації та радянське фільство. Було відомо і про несприйняття М.Грушевським дій С.Петлюри, про розходження з іншими українськими політичними діячами, які відкидали можливість співпраці з більшовицьким режимом. М.Грушевський категорично не прийняв пропозицію В.Винниченка про співпрацю навіть у справі допомоги голодуючим, негативно відреагував на Винниченкову пропозицію в березні 1922 р. створити єдиний фронт соціалістичних сил. Як слушно зауважив А.Жуковський, наприкінці перебування в еміграції М.Грушевський залишився «в ізоляції з малою групою найближчих дорадників, які згодом зі своїм лідером повернулися в радянську Україну, де, за винятком Миколи Шрага, всі загинули у катівнях більшовицької системи»⁴⁵.

У січні 1921 р. з ініціативи Союзу українських журналістів і письменників група професорів-емігрантів, які мешкали в Австрії, вирішила заснувати у Відні Український вільний університет. Його ректором мав стати М.Грушевський, а заступниками було обрано професорів – філолога О.Колесу та юриста С.Дністрянського, які одночасно виконували функції деканів, відповідно, філософського й факультету права і політичних наук. Проте невдовзі внаслідок розбіжностей у поглядах з іншими членами керівництва університету М.Грушевський відмовився від роботи в ньому.

Суть конфлікту полягала в тому, що М.Грушевський вимагав надання більшої самостійності очолюваному ним соціологічному інституту – складової частини майбутнього університету – у справі призначення професорів, доцентів і лекторів, але без урахування академічної кваліфікації для професорів та академічного цензу – для слухачів. Інші члени керівництва, котрих підтримала більшість присутніх у Відні професорів і доцентів, прагнули організувати університет на зразок вищих навчальних закладів⁴⁶. Зрештою М.Грушевський

⁴⁴ Див.: *Потульницький В.А.* Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції... – С.51.

⁴⁵ *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.103.

⁴⁶ Див.: *Потульницький В.А.* Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції... – С.50–51.

і його колеги зосередили увагу на УСІ, який, попри здобутки й очевидні перспективи, припинив діяльність.

Ще до від'їзду в радянську Україну М.Грушевський визначив своє ставлення до керівництва Всеукраїнської академії наук (ВУАН). На його переконання, тодішній академічний «істеблішмент» поступово знищував національний характер академії, оскільки керівниками є люди, «українству неприхильні»⁴⁷. До таких він відносив віце-президента С.Єфремова, неодмінного секретаря А.Кримського, голову управи А.Лободу. Справа ускладнювалася ще й тим, що М.Грушевський уважав, нібито Українська академія наук – УАН (саме така назва існувала до 1921 р., коли до цієї аббревіатури додали букву «В», що означало – Всеукраїнська) мала вирости з Українського наукового товариства (УНТ) у Києві, а не спиратися на підтримку будь-якого режиму. Однак перемогла не ця концепція, а модель, запропонована В.Вернадським і М.Василенком. УАН, як відомо, створили за гетьмана П.Скоропадського в листопаді 1918 р. Тоді М.Грушевський відмовився увійти до її складу. У грудні того року, після повалення гетьманського уряду, він знову спробував утілити у життя свою концепцію створення академії, але Директорія не підтримала його ідею щодо нової організації УАН на базі УНТ. У 1921 р. заступник голови УНТ А.Кримський та його прибічники фактично поставили хрест на спробах М.Грушевського, погодившись на повне влиття УНТ у структуру академії згідно з директивою Наркомату освіти УСРР, що було закріплено постановою академічного спільного зібрання від 22 травня 1921 р.⁴⁸

Із боку президії ВУАН до М.Грушевського сформувалося підозріле або, у кращому випадку, стримане ставлення. У січні 1924 р. С.Єфремов зафіксував у щоденнику:

«Дух старого інтригана вже чутно. Вже хтось заздальгидь силкується заграти на популярному колись іменню доброго вченого і кепського політика. Коли додати до цього, що й російські, ворожі академії, сфери покладають на Грушевського надії, що він розвалить академію (такі чутки уперто кружляють), то матимемо досить духовиту атмосферу. Грушевський у 1918 р. одмовився увійти до академії, бо вона зробилася “з неправого ложа”; потім за Директорії він захожувавсь, щоб таки справді її розвалити, а тепер...»⁴⁹.

Три крапки, поставлені С.Єфремовим наприкінці цього запису, точно вказали на конфліктний потенціал і на майбутню конфронтацію, провина за яку і на М.Грушевському, і на його критиках.

За умов еміграції колишні політичні перемоги М.Грушевського над своїми опонентами в УПСР поступово почали обертатися поразками. Липнева 1923 р. конференція партії, ухвалені рішення показали, що гору беруть сили, очолювані М.Шаповалом. Вони засуджували прорадянську позицію М.Грушевського, а розкол в УПСР поглибився⁵⁰.

⁴⁷ Цит. за: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia... – С.58.

⁴⁸ Там само. – С.52.

⁴⁹ *Єфремов С.* Щоденники, 1923–1929. – С.51.

⁵⁰ Докл. див.: *Бевз Т.А.* Партія соціальних перспектив і національних інтересів... – С.460–461.

М.Грушевський почав дедалі частіше зустрічатися з повпредом УСРР у Відні М.Левицьким. Українська еміграція захвилювалася. Наприкінці вересня 1923 р. до Відня приїхав М.Стахів із завданням (до речі, від празького середовища М.Шаповала й Н.Григорієва) відрадити М.Грушевського повертатися в УСРР і пообіцяти йому кафедру історії України в Українському вільному університеті. Згадуючи про реакцію М.Грушевського, М.Стахів згодом у спогадах цитував його слова: «Політичних заяв на користь советської влади ніколи не складу [...], рішився вертатися до Києва, бо я глибоко переконаний, що там незабаром буде революція і що я там, у тій ситуації буду конечно потрібний»⁵¹.

Коментуючи намір М.Грушевського повернутись в радянську Україну, М.Шаповал та його прибічники зазначали: «Грушевський, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки, Ніковські спокійнісінько пішли на службу найлютішому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок з його боку»⁵². У статті з промовистою назвою «Політична смерть М.Грушевського», датованій 18 березня 1924 р., М.Шаповал писав:

«Понизитись же до “сменовеховства”, до Слашових, Моркотунів, Поршів, Тютюнників і т[ому] под[ібних] український політик, тим більш соціаліст, не повинен. Те, що Грушевський згодився з трактуванням себе з боку большевиків як “сменовеховця” [...] є убивчою характеристикою для його [...] Гідність першого громадянина самостійної вільної України Грушевський прийняв як титул сменовеховця – цим і викреслив він себе з числа борців за Україну»⁵³.

Взаємини М.Шаповала і М.Грушевського були різними в різні періоди. Так, збереглися листи другого до першого до 1921 р., які починалися не інакше як «Дорогий Микито Юхимовичу!». Важливе, а іноді й вирішальне місце серед чинників протистояння цих неординарних особистостей посідав психологічний. Миттєві зіткнення та довготривалі конфлікти вдач, двобої імпульсів психіки, екзистенційних его, характерів, емоцій, амбіцій, етики якраз часто й витворювали складну мозаїку їхніх взаємин⁵⁴.

Вирішивши повернутися в УСРР, М.Грушевський відкинув можливості вдаватися до будь-якої зовнішньої, за межами радянської України, сили для реалізації своїх ідей, відкидав тягар еміграції з її не лише нелегким побутом, а й політичними чварами, розбратом, песимізмом. Не варто ігнорувати також і те, що прагнення багатьох українців-вигнанців повернутись активно заохочувалося більшовицькою агентурою за кордоном, яка для цього використовувала доволі широкий спектр впливів і можливостей (це, до речі, ще ніколи не було належним чином проаналізовано й оцінено). Як зауважував Г.Костюк, більшовики прагнули перетягнути на підвладну їм територію «все найсвідоміше,

⁵¹ Цит.: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.109.

⁵² Цит. за: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського... – С.34.

⁵³ Шаповал М. Політична смерть М.Грушевського // Розбудова держави. – 1994. – №3. – С.59.

⁵⁴ Див.: Юренко О. Шаповалознавство чи «Микитологія»? Несвяткові думки ювілейного року // Літературна Україна. – 2002. – 19 вересня.

найактивніше серед української еміграції. Потрібно було для того, щоб там безборонних їх знищити. Це була метода. Продумана і широко накреслена. І багатьох наших діячів, учених і письменників, що пішли були на цю провокацію, спіткала згодом трагічна доля»⁵⁵.

Критику шаповалівців на адресу М.Грушевського засудили його прибічники. У травні 1924 р. у пресі УСРР було оприлюднено документ, що одержав назву «Декларація 66-ти» (за кількістю осіб, які його підписали). Це був заклик до української інтелігенції співпрацювати з радянською владою, використовувати наявні можливості для національно-культурної роботи. У його підготовці, із-поміж інших, брали участь В.Мазуренко, М.Чечель, М.Шраг, П.Христюк, які вже повернулися на той час до УСРР. Вони розуміли, що саме повернення в радянську Україну на умовах, висунутих більшовицькою владою, було компромісом. Неминучими були й інші, наступні компроміси. Однак вони приймали їх за умов політики українізації, яка для них на практиці означала деросійщення. За відносно короткий час ця лінія, хоча й наражалася на опір великодержавних російських шовіністів, дала деякі позитивні результати в галузі освіти, науки, культури тощо⁵⁶. Компромісом своє повернення в Україну вважав і М.Грушевський. За його словами, це було бажання

«відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР, і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовки культурних чи національних вимог українського люду, і заразом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України»⁵⁷.

Близький до М.Грушевського П.Христюк так описував згадані події:

«Наша група – “віденців” – стала на становищі нової програми лівих укр.[аїнських] соц.[іалістів]-рев.[олюціонерів] (що її було надруковано в журналі “Борітеся – поборете!”) і повороту на радянську Україну. Нова програма визнавала радянську систему влади, де в чому наближалась до комуністичної програми, але [...] не визнавала принципу пролетарської диктатури, обстоювала принцип так званої робітничо-селянської демократії, загострювала національне питання тощо [...] Серед нас виникли суперечки щодо питання: для чого повертатись, в якій формі провадити на Україні співпрацю з радвладю. Частина (Шраг, В.Залізник і я) пропонували повернутись організовано, всім разом, здекларувавши

⁵⁵ Костюк Г. Літературно-мистецькі перехрестя (Паралелі). – Вашингтон; К., 2002. – С.91.

⁵⁶ Докл. див.: Лозицький В.С. Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – №3. – С.46–55; Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х–30-х років // Літературна Україна. – 1990. – 4 жовтня (№40); Liber G.O. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934. – Cambridge University Press, 1992; «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки / За ред. В.А.Смоля. – К., 2003; Борисёнок Е. Феномен советской украинизации: 1920–1930-е годы. – Москва, 2006; Шаповал Ю.И. Александр Шумский: судьба наркома в империи «позитивного действия» // Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы: Мат. VI междунар. науч. конф., Киев, 10–12 октября 2013 г. – Москва, 2014. – С.54–64 та ін.

⁵⁷ Цит. за: Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції... – С.55.

на Україні своє ставлення до радянської влади і своє бажання стати до співпраці. Але решта (Грушевський, Чечель і Жуковський – члени закордонної партійної делегації) відкинули цю пропозицію. Ухвалено було їхати неорганізовано, хто коли зможе, не виступати з декларацією і не посідати на Україні відповідальних посад»⁵⁸.

П.Христюк свідчив, що він і його колеги по партії повернулись «як радянці, для праці з радянським урядом». За його словами, в Україні вони з'ясували, що «немає й ґрунту для віденської програми. Це привело нас до переконання ліквідувати яку-будь партію, які-будь зв'язки з есерівщиною, наслідком цього рішення і було надруковано у “Вістях” заяву “віденців” і тих, що до них приєдналися (ідеться про “Декларацію 66-ти” – Ю.Ш.), про розрив зв'язків з есерівщиною». Характерно, що П.Христюк не приховував у зв'язку з цим певної конфліктної ситуації: «Черкаський та Лизанівський були особливо невдоволені з моєї різкої постановки питання, заявивши, що вони можуть здискредитувати мою ліву позицію тепер вказівкою на участь в уряді Директорії тощо, що викликало з мого боку лист до ред[акції] “Вістей”, який, проте, не був оголошений»⁵⁹.

Навряд чи можна погодитися з категоричним трактуванням повернення М.Грушевського як «зрадницького» кроку не лише через те, що більшовицька влада деякі, хоча й формальні, поступки своїм учорашнім ворогам спочатку все-таки зробила, а й тому, що М.Грушевський, і ті, хто з ним повернувся з-за кордону, їхали в УСРР зовсім не з мотивів безоглядного колабораціонізму.

М.Ковалевський, якому 1922 р. довелося зустрічатися зі М.Грушевським, згадавав:

«Михайло Грушевський [...] висував свою давню теорію [...] про позитивне значення в українській історії так званих “татарських людей”, себто тих українців, які під час татарської займанщини використовували різні урядові функції і доручення татарської влади, і при тім виконували свою історичну місію збереження традицій української віри і культури... Задивлений у наше минуле, яке він так добре знав і відчував, Михайло Сергійович висував і тепер цю теорію “татарських людей”, вважаючи що і в обставинах советської займанщини ці люди відіграють таку саму позитивну роль, як і “татарські люди” в XII–XIV віках»⁶⁰.

Інакше потрактували мотиви повернення М.Грушевського в офіційних комуністичних джерелах. Ось що, наприклад, говорив секретар ЦК КП(б)У М.Попов у доповіді на зборах харківського партактиву 9 липня 1933 р.:

«І в російських, і в українських емігрантів мова йшла, власне кажучи, про зміну віх боротьби проти радянської влади, про певний маневрений перехід від одритої боротьби до прихованої. І ось цей маневр 1923–1924 рр. захоплює дуже широкі кола

⁵⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Київ. – Спр.59881ФП. – Т.7. – Арк.19 зв., 20–20 зв.

⁵⁹ Там само. – Арк.5 зв.

⁶⁰ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.599–600.

української контрреволюційної еміграції. На Україну приїжджає тоді група видатних членів ЦК УПСР – найвпливовішої партії Центральної Ради на чолі з Грушевським – Чечель, Шраг, Христюк та інші; приїжджає Ніковський, що був і прем'єром при польській окупації в Києві 1920 р., ряд професорів з Галичини. Все це робиться під виглядом визнання радянської України, хоч справді люди мають на меті її буржуазне переродження»⁶¹.

Безумовно, були у М.Грушевського певні надії на переродження комуністичного режиму. Та як людина з сумішню народницьких і соціалістичних переконань, він розраховував, зрозуміло, не на «буржуазне переродження». Недаремно він, невдовзі після повернення в радянську Україну, в одній із розмов зазначив: «Марксизм на Україні починає занепадати, та це, властиво, й повинно бути так... Промисловість на Україні зруйновано на 50%. Без іноземних капіталів, гадаю, зовсім не обійтись»⁶².

Власну версію дій М.Грушевського та його прибічників дав у «Заповіті борцям за визволення» (1949 р.) В.Винниченко: «Михайло Грушевський і його близькі товариші Шраг, Христюк, Чечель та інші (які з еміграції вернулися на Україну) їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобуття нашої революції»⁶³. На думку О.Оглоблина, М.Грушевський повернувся в Україну не для тихої кабінетної праці, а для «продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, – тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою – зброєю науки»⁶⁴.

Навряд чи можна забувати і про те, що вже сама собою постать М.Грушевського була для багатьох людей знаковою, символічною, оскільки, за словами вже згаданого М.Шаповала, саме М.Грушевському «українство колись дало мандат представництва ідеї укр[аїнської] державності»⁶⁵. Недаремно партійно-державні структури і ДПУ розглядали М.Грушевського в контексті його минулої політичної діяльності, а сама наявність його в УСРР від початку була для них чинником потенційного напруження, можливих антибільшовицьких «змов», «заколотів», стимулом боротьби за ідею незалежності України.

2 листопада 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення: «Не заперечувати проти в'їзду на Україну проф. Грушевського. Доручити його використання т. Затонському»⁶⁶. 10 листопада питання про повернення М.Грушевського розглянули в Москві на засіданні політбюро ЦК РКП(б) також було ухвалено позитивне рішення.

Упродовж листопада 1923 р. було вирішено питання про роботу М.Грушевського у ВУАН, виділення помешкання для його сім'ї тощо. Наприкінці місяця співробітник представництва УСРР в Австрії М.Левицький повідомив М.Грушевському про можливість переїзду в Україну. У листопаді 1923 р.

⁶¹ Попов М.М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними // Червоний шлях. – 1933. – №7. – С.112.

⁶² ГДА СБУ, Київ. – Справа-формуляр на М.Грушевського №7537. – Т.1. – Арк.26.

⁶³ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.49.

⁶⁴ Цит. за: Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії: У 125-ліття з дня народження. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Париж, 1993. – С.38.

⁶⁵ Шаповал М. Політична смерть М.Грушевського. – С.59.

⁶⁶ Цит. за: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського... – С.34.

М.Левицький отримав таку директиву від В.Затонського: «Можна натякнути Грушевському, що коли б його кандидатура була виставлена на президента, то Наркомос таку кандидатуру підтримуватиме». Хоч далі робилося застереження, що чимало українських академіків налаштовані проти, а посада президента – виборна. М.Левицький часто спілкувався зі М.Грушевським і «натяки» передав⁶⁷.

28 листопада 1923 р. Президія ВУЦВК задовольнила клопотання М.Грушевського про дозвіл йому на в'їзд в УСРР. 17 грудня Спільне зібрання ВУАН заслухало життєпис, реєстр праць та оцінку наукової діяльності М.Грушевського, а на наступному зібранні 31 грудня таємним голосуванням його (за попередньою згодою) було обрано дійсним академіком по кафедрі української історії⁶⁸.

Розуміючи складність свого майбутнього становища в УСРР, М.Грушевський ще до повернення добився двох, як він уважав, серйозних «охоронних» грамот для себе. Перша – це лист від 29 грудня 1923 р. за підписами голови ВУЦВК Г.Петровського та секретаря П.Буценка, за яким йому надавалося право «свобідного проживання в межах УСРР» та обіцялося, що «з боку радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється»⁶⁹. Копію листа було зачитано на Спільному зібранні ВУАН 28 січня 1924 р., внесено до протоколу й окремо долучено до документів цих зборів. Другою «грамотою» став лист за підписами голови Раднаркому УСРР В.Чубаря та голови ДПУ УСРР В.Балицького, в якому запевнялося, що «академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванню не підлягає»⁷⁰.

Жодної з цих обіцянок так ніколи й не буде виконано: М.Грушевський не стане президентом ВУАН, у червні 1927 р. його піддадуть раптовому й тотальному обшуку, у 1931 р. йому негласно заборонять мешкати в Україні, у березні того року заарештують, а переслідуватимуть його до самої смерті академіка в Кисловодську в листопаді 1934 р. Про все це М.Грушевський не міг знати, коли 2 березня 1924 р. вирушив із родиною з Відня до Києва.

На завершення слід підкреслити, що мотиви й обставини повернення Михайла Грушевського в радянську Україну ще потребують скрупульозної уваги дослідників. Насамперед з огляду на необхідність створення повноцінної наукової біографії вченого.

⁶⁷ Там само. – С.51.

⁶⁸ Див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia... – С.59.

⁶⁹ Там само. – С.61.

⁷⁰ ГДА СБУ, Київ. – Справа-формуляр на М.Грушевського №7537. – Т.4. – Арк.7.

In this article author lightens up the conditions of M.Hrushevs'kyi staying in the forced emigration during 1919–1924, the motifs and circumstances of his returning to the Soviet Ukraine.

Keywords: *Hrushevs'kyi, emigration, Ukrainian Socialist-Revolutionary Party, Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, All-Ukrainian Academy of Sciences, return, USSR.*

О.В.ЮРКОВА *

СВІТЛИНА З ЮВІЛЕЮ М.ГРУШЕВСЬКОГО 1926 р.: ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ**

Публікується виявлений авторкою єдиний відомий на сьогодні оригінальний відбиток групової фотографії, зробленої під час відзначення ювілею акад. М.Грушевського у жовтні 1926 р. Показано процес атрибуції всіх зображених на світлині 24-х осіб, коротко висвітлено долі вчених. З'ясоване місце, де було зроблено фотографію, описано інтер'єри зали засідань та проведено реконструкцію всього помешкання в будинку по вул. Володимирській, 37 у Києві, де у 1925–1928 рр. розташовувались Історичні установи Всеукраїнської академії наук. Поставлено питання стосовно долі меблів та колекції килимів, що належали Історичним установам. На підставі залучення додаткових архівних джерел, у тому числі даних метеоспостережень, висловлено припущення щодо дати знімку.

Ключові слова: Грушевський, ювілей 1926 р., Історичні установи Всеукраїнської академії наук, фотографія, атрибуція.

Візуальні джерела дедалі більше привертають увагу сучасних дослідників, причому не лише фахових музейників чи мистецтвознавців – уже й історики крім традиційного використання іконографічних матеріалів для ілюстрування наукових та науково-популярних праць залучають до аналізу фото- й кінодокументи, різножанрові мистецькі твори, як одиничні, так і в комплексі¹. Інколи візуальні джерела з допоміжних перетворюються на першоджерела. Скрупульозне вивчення візуальних образів, вилучення та використання всієї можливої інформації часто дозволяє уточнити або навіть спростувати отримані з традиційних писемних джерел дані.

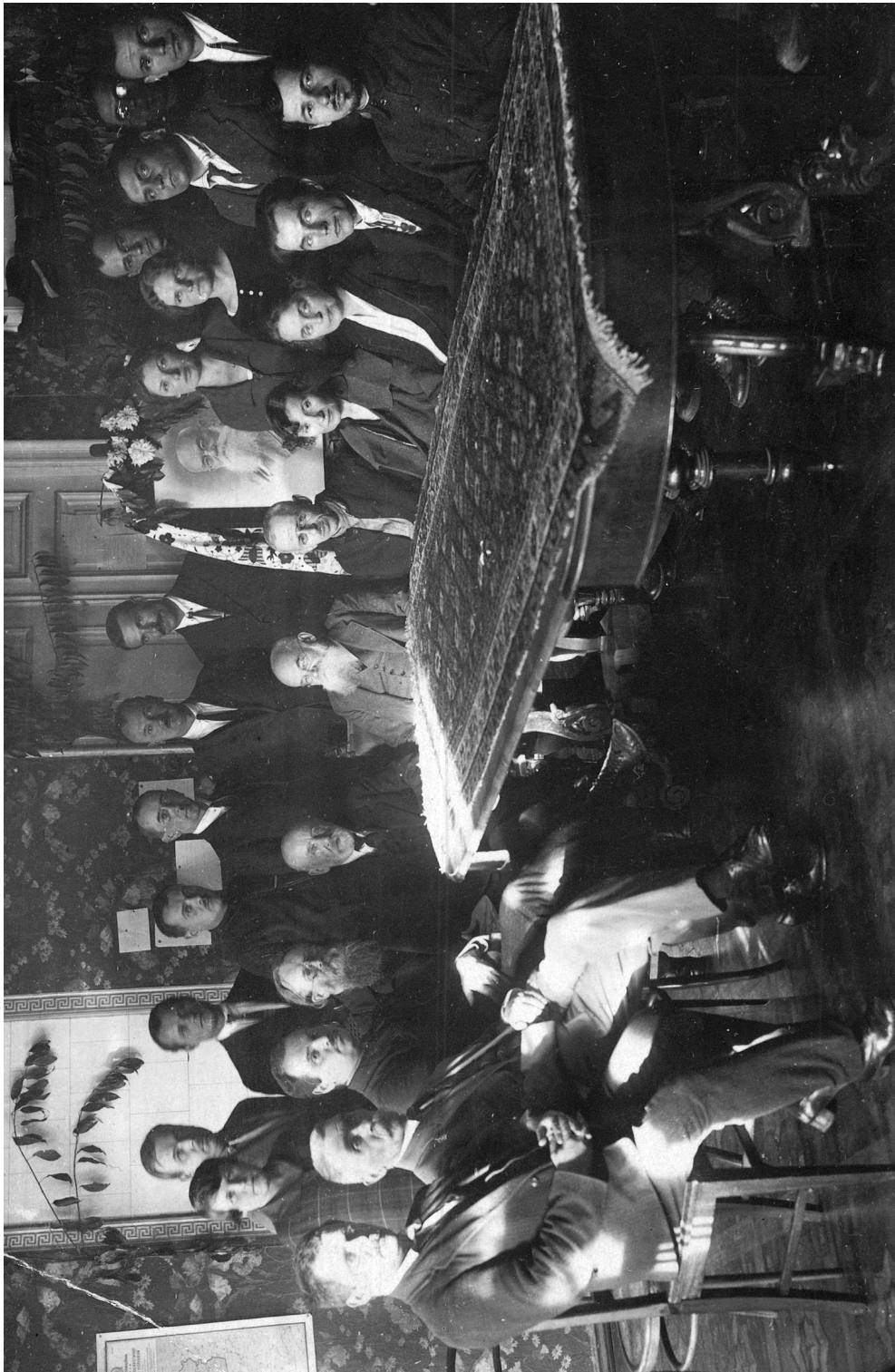
У грушевськознавстві іконографічні матеріали вже стали предметом спеціальних студій². Із-поміж них на особливу увагу заслуговує ілюстрований

* Юркова Оксана Віталіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.
E-mail: oyrkova@ukr.net

** Дослідження в Архіві Наукового товариства імені Шевченка в Америці в 2015 р. стало можливим завдяки стипендії родини Шклярів та Українського наукового фонду Українського наукового інституту Гарвардського університету.

¹ Див., напр.: Ковалевська О.О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Український історичний журнал. – 2007. – №3. – С.152–167; *Ії ж.* Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: У 2 ч. – К., 2014. – Ч.1: Монографія. – 314 с.; Ч.2: Додатки. – 330 с.; Колястрок О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.14. – К., 2008. – С.259–264; Павленко С.Ф. Візуальні джерела в сучасних історичних студіях: проблеми дослідження та інтерпретації // Гілея. – Вип.98. – К., 2015. – С.95–99 та ін.

² Див.: Маркітан Л.П. М.С.Грушевський у кінофотодокументах // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С.76–83; Панькова С. Невідома фотографія Михайла Грушевського // Український історик. – 2002. – №1/4. – С.423–427; *Ії ж.* Іконографічна збірка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського: шляхи комплектування та наукової атрибуції //

Під час відзначення ювілею М.Грушевського у жовтні 1926 р. у приміщенні Історичних установ ВУАН. Київ, вул. Короленка (нині Володимирська), 37/29, кв. 12-а, зала засідань
Сидять у першому ряду (зліва направо): В.Ігнатенко, І.Щітківський, О.Гермайзе, О.Грушевський, В.Щербина, М.Грушевський, В.Данилевич, К.Кондратьєва, М.Жуковська, В.Камінський, І.Кравченко. Стоять (зліва направо): О.Степанишина, В.Денисенко, І.Мандзюк, М.Карачківський, П.Глядківський, Ф.Савченко, С.Глушко, О.Савченко, Л.Шевченко, К.Антипович, Т.Гавриленко. У третьому ряду праворуч стоять (зліва направо): М.Ткаченко (за Л.Шевченко), В.Єфимовський (в окулярах, між К.Антиповичем та Т.Гавриленком)

життєпис М.Грушевського, укладений С.Паньковою та Г.Кондауровою в 2016 р.³ Він містить каталог прижиттєвих зображень історика. Упорядниці подали 99 фотопортретів, деякі з яких оприлюднено вперше; 7 відбитків із кінохроніки; 13 живописних, графічних та скульптурних портретів, а також 34 шаржі й карикатури на вченого. Зображення супроводжуються детальними описами, які розкривають дати, обставини їх створення, включаючи принагідні згадки про них у працях, щоденниках і листах М.Грушевського й інших осіб, місця зберігання оригіналів та всіх відомих відбитків, наводяться дані про паспарту, штампи, написи, а також усі відомі впорядникам публікації й передруки, зроблені за життя М.Грушевського.

До цього каталогу (позиція 73 в переліку фотодокументів⁴) включено знімок М.Грушевського з його учнями та співробітниками, зроблений у Києві у жовтні 1926 р. під час відзначення 60-річчя з дня народження та 40-річчя творчої праці історика. Його відтворено з єдиного відомого на сьогодні оригінального відбитка⁵, що перебуває на зберіганні в Архіві Наукового товариства імені Шевченка в Америці (НТШ-А). Цей відбиток мені пощастило виявити у жовтні 2015 р. Голова Бібліотечно-архівної комісії НТШ в Америці Ю.Добчанський від імені НТШ-А дозволив опублікувати фотографію⁶ в «Українському історичному журналі», згаданому вище каталозі, а також у 50-томному зібранні творів М.Грушевського⁷.

Завдяки чудовій якості збереженого у НТШ-А відбитка та оцифровці його у високій роздільній здатності атрибуція фотографії виявилася неочікувано захопливою справою. Докладне вивчення світлин привело до кількох відкриттів, а також заохотило до подальших студій, зокрема щодо пошуку «скарбів Грушевського» – мистецької колекції, меблів та старовинних українських килимів, що знаходилися у приміщеннях Історичної секції Всеукраїнської

Київ та кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії міста Києва). – Вип.3. – К., 2003. – С.311–324; *Панькова С., Пыриг Р., Слончак Н.* Мастера историографии: Михаил Сергеевич Грушевский (1886–1934) // Исторический архив. – 2002. – №4. – С.119–134; *Кондаурова Г.В.* Традиції вшанування Михайлом Грушевським видатних українських діячів (До історії створення портретних галерей в Науковому товаристві імені Шевченка та Історичній секції ВУАН) // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії міста Києва). – Вип.10. – К., 2010. – С.307–318; *Її ж.* Іконографія Михайла Грушевського // Національна та історична пам'ять: Політика пам'яті у культурному просторі: Зб. наук. праць. – Вип.8. – К., 2013. – С.167–177; *Її ж.* «Те, що залишається за кадром» (Фотодокументи Михайла Грушевського з колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – №10. – С.56–67.

³ *Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор.: С.Панькова, Г.Кондаурова.* – К., 2016. – 144 с.

⁴ Там само. – С.89 (друк на всю сторінку), 121 (каталог).

⁵ На фото бачимо 24 осіб, включаючи М.Грушевського. Логічно припустити, що й відбитків цієї світлин мало б бути не менше, тобто принаймні 24. Наразі ж відомостей про існування інших подібних відбитків не маємо, тому ця фотографія з Архіву НТШ-А винятково цінна.

⁶ У листі від 8 червня 2016 р. Ю.Добчанський зазначав: «[...] негайно даю дозвіл на копіювання. Це дуже важливе видання, й маю надію, що опублікування таких документів дасть іншим дослідникам поняття про унікальні матеріали, які зберігаються на наших діаспорних архівах. Ваш опис фотографії та додаткові інформації охоплюють багато деталей, про які мало хто знає. Тому прохаю Вас подати такі інформації повністю до відомо читачів» (з особистого архіву О.Юркової).

⁷ Надруковано: *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. – Т.47, кн.1: Ювілейна грушевськіана / Упор. В.Тельвак. – Л., 2016. – Вклейка. Готується до друку у т.10, кн.3 (упор. О.Юркова).

академії наук (ВУАН). Тому вважаю за необхідне зупинитися на атрибуції фото детальніше⁸.

До 2015 р. ця світлина була відома винятково з публікації, здійсненої в 1960 р. в Нью-Йорку. Журналіст Микола Галій (1892–1971 рр.) провів копівку роботу з виявлення та копіювання праць М.Грушевського. Бібліограф, історик і літературознавець В.Дорошенко (1879–1963 рр.) відібрав найважливіші, на його думку, студії та здійснив їх мовну редакцію: уніфікував писані різними правописами розвідки й виправив друкарські помилки. Завдяки зусиллям цих людей до 25-річчя з дня смерті М.Грушевського вийшли друком його «Вибрані праці»⁹. У виданні було вміщено 8 світлин, у тому числі й колективне фото, атрибутоване як «Ювілей акад. М.Грушевського в Києві 3 жовтня 1926 р.», а опис сфотографованих осіб подано таким чином:

«Сидять в першому ряді зліва на право: 1. В.Ігнатієнко, 2. І.Щетківський, 3. О.Гермайзе*, 4. О.Грушевський*, 5. В.Щербина, 6. Ювілят, 7. В.Данилевич, 8. К.Кондратьєва, 9. М.Жуківська*, 10. М.Камінський*, 11. І.Кравченко* (оба останні комуністи). Стоять зліва на право: 12. О.Степанишина, 13. Денесенко*, 14. І.Мандзюк*, 15. М.Карачківський*, 16. С.Глядківський*, 17. Ф.Савченко*, 18. С.Глушко*, 19. Дружина Ф.Савченка, 20. Л.Шевченко, 21. К.Антипович, 22 і 23 невідомі. Немає на знімці: 1. К.М.Грушевської* (донька М.Грушевського), 2. С.М.Шамрая*, 3. П.Клименка*, 4. К.Копержинського*, 5. Юркевича*. Зазначені зіркою академіки й працівники УАН були звільнені в 1933 р. з Академії і заслани»¹⁰.

Із технічних причин фото було відтворено в тексті, а не на вклейці, тому якість відбитка не дуже добра, до того ж світлину подано неповністю: угорі, унизу та ліворуч знімок «обрізали», прибравши деталі інтер'єру. Підтекстівку подано з деякими помилками в іменах та прізвищах, двох осіб праворуч позначено як «невідомих». Насправді ж завдяки оригінальному відбитку вдалося встановити, що на фото неназваними залишилися троє. Серед позначених астериском (зірочкою) не було «академіків» (власне, «академіком» був лише М.Грушевський, В.Щербина був членом-кореспондентом ВУАН), і не всіх позначених співробітників М.Грушевського звільнили з ВУАН саме в 1933 р.

Ця публікація світлини, попри зазначені вади, була надзвичайно важливою. Чи не вперше вдалося побачити обличчя людей, які працювали разом із М.Грушевським у 1920-х рр. і через це зазнали репресій. Фотографію декілька разів републікували (в тому числі в Інтернеті) – зрозуміло, у ще гіршій якості та часто з простим відтворенням неточних відомостей, інколи вдавалися до «виокремлення» облич науковців для ілюстрування біографічних статей.

⁸ Попередньо про атрибуцію фотографії та долі вчених, які зникли з М.Грушевським, викладено: *Юркова О.* Унікальна світлина з ювілею Михайла Грушевського 1926 року // Бюлетень Наукового товариства ім. Шевченка в Америці. – Ч.41 (57). – Нью-Йорк, 2016. – С.2–8.

⁹ Машинопис «Вибраних праць» із редакторськими правками зберігається в бібліотеці Української вільної академії наук у США (Нью-Йорк).

¹⁰ Див.: Михайло Грушевський. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959) / Зібрав і упорядкував матеріали М.Галій. – Нью-Йорк, 1960. – С.219.

Відсутність у «Вибраних працях» покажчика світлин та будь-яких згадок про ілюстрації до видання в машинопису утруднює виявлення джерела походження знімка. Але видається вірогідним, що для публікації в 1960 р. було використано згаданий оригінальний відбиток, який тоді ще до Архіву НТШ-А на зберігання не надійшов.

Зараз знімок зберігається в особовому фонді М.Грушевського поміж листів історика до його американського кореспондента українця Еміля Фариняка (1886–? рр.). Формально це тека №1 з листами М.Грушевського від 1922 р. (загалом у фонді 5 тек і 215 документів). За розміром фотографія невеличка, приблизно 11x15 см, у дуже доброму фізичному стані. На звороті світлини по її довжині залишилася широка смужка від старого клею, очевидно, раніше фотографія була вклеєна до альбому. Там же, на звороті, є напис простим олівцем: «Знімку з родинного архіву Михайла Карачківського учня Михайла Грушевського (по середині) передає НТШ в Нью Йорку Оксана Драй Хмара Ашер. Грудень, 1991». До світлини зі звороту приклеєно американську просту різдвяну вітальну листівку, на якій цей напис (трохи підправлений і відредагований) подано іншим почерком синьою кульковою ручкою. Цей коротенький напис дав можливість реконструювати долю цього відбитка, адже в історії фонду даних про передачу світлини немає.

Фотографію зберіг та вивіз за кордон в еміграцію Михайло Федорович Карачківський (1899–1950 рр.) – на фото він стоїть четвертий ліворуч. У далекому 1924 р. його, уродженця с. Кормильча Кам'янецького повіту Подільської губернії, через «відсутність марксістського світогляду» виключили з аспірантів Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри народного господарства та культури Поділля, тож М.Карачківський переїхав до Києва. Тут він долучився до роботи щойно створеної акад. М.Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН (НДКІУ), а в 1925 р. був офіційно затверджений аспірантом. Згодом М.Карачківський став співробітником інших Історичних установ ВУАН, зокрема Комісії старої історії України та Українсько-молдавської комісії, працював також у редакції наукового часопису «Україна», що його видавав М.Грушевський у 1924–1930 рр. М.Карачківський належав до грона «грушев'янців» – учнів знаного історика – і не боявся про це відкрито говорити навіть на початку 1930-х рр. у розпал більшовицьких «чисток» академії.

Звісно, даром це йому не минулося: у 1933 р. М.Карачківського звільнили з ВУАН. Він полишив історію та почав викладати географію в київських школах. Імовірно, зміна фаху сприяла тому, що М.Карачківському пощастило уникнути репресій, попри те, що його прізвище доволі часто фігурувало у слідчих справах його колишніх колеґ серед діячів різних «контрреволюційних організацій», сфабрикованих ДПУ УРСР.

У 1941 р. М.Карачківський залишився в окупованому німцями Києві. Як свідчать документи його невеличкого особового фонду в Архіві-музеї ім. Д.Антоновича Української вільної академії наук у США (УВАН), якийсь час у 1941–1943 рр. він працював у Київській обласній управі та Шевченківській районній управі міста, одночасно декілька місяців у

1941–1942 рр. був науковим співробітником, ученим секретарем і навіть виконував обов'язки директора Інституту історії України Української академії наук в окупації¹¹.

У 1942 р. Карачківський був висвячений на священника УАПЦ. Так зреалізувалась його давня мрія, адже свою вищу освіту він почав у 1918 р. на богословському факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету. Проте після приходу більшовиків факультет закрили й М.Карачківський продовжував навчання на історичному відділенні історично-філологічного факультету тепер уже інституту народної освіти.

У 1944 р. він виїхав в еміграцію. Із 1945 р. перебував у таборі для переміщених осіб у Ганновері (Німеччина), де викладав богословські дисципліни в різних таборових школах. Нарешті 1949 р. М.Карачківський вибором дозвіл на виїзд до США, однак скористатися ним йому не судилося: дослідник помер 1 січня 1950 р.¹² До Сполучених Штатів виїхала його вдова Олена Петрівна Карачківська (уроджена Длугопольська) разом зі своєю старшою сестрою, удовою знаного поета та літературознавця М.Драй-Хмари – Ніною Петрівною та племінницею Оксаною. Після смерті Олени Петрівни в 1987 р.¹³ невеличкий архів її чоловіка, що його вона вивезла до Америки, передали на зберігання в УВАН, проте фотографії залишились у родині. Одну з них – групову світлинку учнів та співробітників М.Грушевського – у 1991 р. племінниця Карачківських Оксана Драй-Хмара-Ашер передала до Архіву НТШ-А.

Вірогідно, саме «з голосу» Олени Карачківської, яка добре знала київських колеґ її покійного чоловіка, і було записано імена вчених під час публікації світлини в 1960 р. Утім М.Галій та В.Дорошенко, поклавшись на Олену Петрівну, не звірили написання прізвищ зі вповні доступними їм тоді джерелами, зокрема часописом «Україна», де учні та співробітники Історичних установ ВУАН згадувалися неодноразово. Зрештою проведена ними в 1959–1960 рр. робота значно полегшила сучасну атрибуцію, і визначення, хто є хто на даній світлинці виявилось наразі чи не найлегшою справою.

Найбільше на фото вражають люди. 23 особи сидять та стоять навколо М.Грушевського. Усі гарно вбрані. Майже всі чоловіки в костюмах із краватками, дехто навіть у костюмі-трійці. Жінки із зачісками, у костюмах та сукнях, на шафці праворуч лежать їхні капелюшки. Проте, незважаючи на врочисту мить, ніхто з них не усміхається, більше того, науковці виглядають засмученими та змученими. Чому? Це традиційний для українців вираз обличчя під час фотографування? Чи перед тим відбулась якась сумна подія, що вплинула на їхній настрій? Або, можливо, вони відчували майбутні репресії проти себе саме через те, що були «грушев'янцями»?..

¹¹ Див.: Архів-музей ім. Д.Антоновича Української вільної академії наук у США. – Ф.212 (Карачківський Михайло Федорович).

¹² Про М.Карачківського докл. див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С.148, 151–152, 232–234, 260; *Мацько В.* Білий цвіт на калині. – Хмельницький, 2001. – С.43–44; Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / Упор. В.А.Просалової. – Донецьк, 2012. – С.189.

¹³ [Повідомлення про літургію та панахиду за спокій душі Олени Карачківської] // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1987. – 5 грудня. – С.3.

На фото – чи не найближче коло М.Грушевського на той час: співробітники й аспіранти Науково-дослідної кафедри історії України та працівники редакції часопису «Україна». Одиниці з них не зазнали репресій. Варто бодай коротко розповісти про цих людей.

Першим ліворуч сидить Варфоломій Ігнатієнко (1892–1937 рр.) – один із провідних співробітників Українського науково-дослідного інституту книгознавства. У 1924–1927 рр. був аспірантом НДКІУ. Заарештований 1 вересня 1937 р. за начебто «належність до Української контрреволюційної організації», а вже 11 листопада розстріляний, його майно конфісковане, дружина з дітьми вислани¹⁴.

Другий ліворуч – відомий громадський діяч Іван Щітківський (1866–1942 рр.). До революції – активний гласний Київської міської думи, голова Комітету зі спорудження пам'ятника Т.Шевченкові в Києві, у 1920-х рр. – співробітник редакції журналу «Україна». Помер під час окупації Києва, похований на Байковому кладовищі неподалік від М.Грушевського¹⁵.

Далі сидить український історик єврейського походження, громадський діяч, керівник секції НДКІУ Осип Гермайзе (1892–1958 (?) рр.). Уперше заарештований ДПУ УСРР у липні 1929 р. за сфабрикованою «справою Спілки визволення України», засуджений до 5 років суворої ізоляції. Покарання відбував в Ярославському політизоляторі на Соловках. Із 1934 р. перебував на засланні у Саратовській області. У 1937 р. вдруге опинився за ґратами, був засуджений до 10 років позбавлення волі. У 1944 р. знову отримав 10-річний термін. Помер у місцях ув'язнення, точна дата та місце смерті невідомі¹⁶.

По ліву руку від О.Гермайзе бачимо молодшого брата акад. М.Грушевського – історика та літературознавця, громадського діяча Олександра Грушевського (1877–1942 (?) рр.). Йому в той час не було й п'ятдесяти років, але на фото він виглядає значно старшим. Із 1919 р. очолював Комісію ВУАН для складання історично-географічного словника української землі, із 1924 р. керував секцією НДКІУ. Був звільнений з академії у серпні 1933 р., а через 5 років, у серпні 1938 р., заарештований як «один із керівних учасників націоналістичної терористичної організації». Поваги й визнання заслуговують його стійкість і мужність. Незважаючи на восьмимісячні допити, 61-літній учений відкидав усі висунуті проти нього звинувачення. Засуджений у жовтні 1939 р. до 5 років заслання історик відбував покарання у Павлодарі (Казахстан). Досі не встановлено ані точної дати його смерті, ані місця вічного спочинку¹⁷.

¹⁴ Див.: Ковальчук Г.І. Український науковий інститут книгознавства (1922–1936). – К., 2015. – С.447–450.

¹⁵ Див.: Друг О.М., Малаков Д.В. Особняки Києва. – К., 2004. – С.672–679.

¹⁶ Див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.218–219; Марочко В. «Де тепер О.Гермайзе, що з ним...» // Пам'ять століть. – 2005. – №2. – С.81–85 та ін.

¹⁷ Див.: Пиріг Р.Я. Рідний брат Михайла Грушевського // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – №1. – С.89–93; Верба І. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.131–148; Клейцун Л.В. Доля Олександра Грушевського // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип.9. – К., 1999. – С.372–385; Матяш І.Б. Останній автограф Олександра Грушевського // Архіви України. – 2002. – №1/3. – С.268–270; Приходько Л. Олександр Грушевський – дослідник історії України // Студії з

По праву руку від М.Грушевського сидить найстарший на цій світлинці – педагог, історик, громадський діяч Володимир Щербина (1850–1938 рр.). Член-кореспондент ВУАН із 1925 р., дійсний член НДКІУ¹⁸. Щасливо уникнув репресій через свій надто поважний вік. Йому навіть удалося заплутати всіх із датою свого відходу у Вічність – він помер наприкінці 1938 р.¹⁹, хоча офіційною датою його смерті вважається 1936 р.²⁰

Ювіляра Михайла Грушевського (1866–1934 рр.) репресії також не оминули. У 1931 р. він був заарештований у вигаданій «справі Українського національного центру», а після звільнення позбавлений права повернутися до України. Проживав у Москві в так званому «почесному засланні»²¹.

Василь Данилевич (1872–1936 рр.) – історик, археолог, громадський діяч. Дійсний член НДКІУ до 1929 р., потім викладав у київських вишах. Один із небагатьох, кого репресії безпосередньо не зачепили²².

Четверта праворуч сидить Катерина Кондратьєва (1881–1960 рр.). У 1920-х рр. вона працювала в Історичних установах, була особистою друкаркою М.Грушевського. Зберегла рукописи його «Споминів»²³.

Третя праворуч – Марія Жуковська (1894 – (після 1932?) рр.), удова військового міністра УНР Олександра Жуковського. У 1925–1930 рр. була секретарем, бібліотекарем, друкаркою у НДКІУ, працювала також у редакції «України». «Вичищена» з ВУАН у 1930 р. Заарештована у січні 1931 р. й понад рік перебувала в київській в'язниці, відмовляючись обмовляти як себе, так і інших. Звільнена в березні 1932 р. із забороною проживати у дванадцяти містах впродовж трьох років. Подальша її доля невідома²⁴.

По ліву руку від М.Жуковської сидить історик, аспірант НДКІК Василь Камінський (1899 – (після 1940?) рр.). Після закінчення аспірантури, маючи в кишені партійний квиток, він одразу почав професорувати в київських вишах, а в 1930–1932 рр. ще й завідував Київським обласним історичним архівом. У рік Голодомору його кар'єра по партійній лінії швидко пішла вгору: він був призначений начальником політвідділу МТС на Вінниччині, згодом

архівної справи та документознавства. – Т.11. – К., 2004. – С.238–247; Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – 663 с. та ін.

¹⁸ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.263.

¹⁹ Див. лист Н.Д.Полонської-Василенко до Д.М.Петрушевського від 3 листопада 1938 р. (Архів Російської академії наук. – Ф.493. – Оп.3. – Д.170. – Л.150).

²⁰ Див.: Тороповська Т.М. «Київський Нестор істориків...»: архівні документи до біографії Володимира Щербини // Архіви України. – 2003. – №1/3 (251). – С.177–182; Железко А.М. Володимир Щербина – дослідник київської старовини // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип.21. – К., 2012. – С.178–186 та ін.

²¹ Див.: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 199 с.; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – 447 с.; Федорук Я. Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність (1931–1934) // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження. – К., 2013. – С.175–204; Його ж. Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя (1931–1934) // Записки НТШ. – Т.ССLXV: Праці Історично-філософської секції. – Л., 2013. – С.151–179 та ін.

²² Див.: Гомоляко А.О. Науково-педагогічна діяльність Василя Данилевича. – Ніжин, 2013. – 163 с. та ін.

²³ Див.: Білокінь С. Видання «Споминів» М.Грушевського: історія рукопису та видання // Український археографічний щорічник. – Вип.15. – К., 2010. – С.697–713 та ін.

²⁴ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії... – С.229–230.

став секретарем райпарткому. Утім це не вберегло його від репресій. В останній день 1937 р. В.Камінського заарештували. Засуджений до 5-річного ув'язнення. Покарання відбував у карельському таборі. Із початком німецько-радянської війни його сліди загубилися²⁵.

Крайній праворуч, у гімнастерці, сидить Іван Кравченко (1899–1953 рр.) – історик, аспірант НДКІУ, «нав'язаний» М.Грушевському всупереч його бажанню. Подейкували, що І.Кравченко був одним із секретних співробітників ДПУ УСРР і писав доноси на М.Грушевського та своїх колеґ. Після закінчення аспірантського стажу він і далі працював у ВУАН, проте вже не в Історичних установах М.Грушевського – підробляв у різних київських архівах, згодом перейшов на роботу до Центральної наукової бібліотеки. У 1930-х рр. історик «уславився» як один із провідних критиків «фашистських концепцій Грушевського та його школи». Під час війни перебував в евакуації, викладав у вишах. У 1944 р. його, як активіста, послали допомагати «радянізувати» Чернівецький державний університет. Там І.Кравченко вже як член ВКП(б) пройшов шлях від викладача історії СРСР до професора, згодом став деканом історичного факультету й, нарешті, проректором університету. У 1952 р. повернувся до Києва, очолив кафедру у фінансово-економічному інституті, однак невдовзі раптово помер²⁶.

Крайня ліворуч стоїть Оксана Степанишина (1895 – (після 1942?) рр.) – історик, аспірантка, згодом наукова співробітниця НДКІУ. Звільнена з ВУАН у серпні 1933 р. Після цього достеменної інформації про її життя немає, відомо лише, що вона залишалася близькою до родини Грушевських, а під час німецької окупації Києва була директоркою жіночої гімназії. У грудні 1942 р. в Київському будинку вчених О.Степанишина виголосила доповідь про останні роки життя акад. М.Грушевського, що пізніше вийшла як стаття у львівській газеті «Наші дні». Імовірно, дослідниця виїхала в еміграцію²⁷.

Другий ліворуч стоїть історик, етнолог, музейник Василь Денисенко (1896–1964 рр.). Аспірант та науковий співробітник НДКІУ. У 1933 р. звільнений з академії наук через те, що був учнем М.Грушевського і «стояв на класово-ворожих позиціях» (не врятувало й селянське походження). Рятуючись від переслідувань, виїхав з України, працював в етнографічних експедиціях на Крайній Півночі, був директором Салехардського окружного заполярного музею. Очевидно, що його перебування поза межами республіки забезпечило науковця від репресій. По війні на запрошення акад. М.Рильського повернувся до Києва, працював в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Наприкінці 1940-х рр. через арешт свого сина Ігоря у справі ОУН знову вимушено залишив Україну, перебравшись цього разу до далекої Туви (РРФСР). Згодом повернувся – спершу до Миколаєва, а потім і до Києва²⁸.

²⁵ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії... – С.232.

²⁶ Там само. – С.240–242.

²⁷ Там само. – С.255–256.

²⁸ Див.: Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – С.315–316; Денисенко І. Уривки з минулого. – К., 2005. – 256 с.; Саєнко В.М., Козир В.В. Історик школи Грушевського Василь Денисенко: усна традиція та писемна біографістика // Музейний вісник. – 2014. – №14. – С.286–293 та ін.

Наступний на світлині – історик Іван Мандзюк (1897 – (після 1941?) рр.). Одразу після повернення М.Грушевського з еміграції в 1924 р. І.Мандзюк зголосився до праці в новоствореній НДКІУ. Для нього та ще кількох молодих науковців, зокрема й М.Карачківського, М.Грушевський навіть вигадав позицію «кандидат в аспіранти», що фінансово ніяк не забезпечувалась, але давала право брати участь у роботі кафедри. Далі впродовж 5 років кандидатуру І.Мандзюка подавали до Наркомату освіти на затвердження аспірантом, проте всі спроби були марними. Зрештою М.Грушевський узяв молодого дослідника коректором до редакції «України» та залучив до роботи в Археографічній комісії ВУАН. У вересні 1929 р. історика заарештували у «справі Спілки визволення України». Попри те, що на допитах І.Мандзюк уперто заперечував свою належність як до «СВУ», так і до будь-якої іншої «контрреволюційної організації», його засудили до примусового вислання з республіки із забороною проживати в Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону, Кубані й у прикордонній смузі впродовж 3 років. Під час заслання жив у Воронежі. Після повернення до Києва повторно був заарештований у 1936 р. та засуджений до 5 років таборів. Покарання відбував на Колимі²⁹. Імовірно, йому того разу пощастило вижити, адже його особову табірну справу було знищено в 1955 р. (так зазвичай робили, коли людина звільнялася з місць ув'язнення)³⁰. Поки що додаткових даних про науковця ми не маємо.

Четвертий ліворуч стоїть Михайло Карачківський (1899–1950 рр.). Про його долю йшлося вище.

За В.Щербиную стоїть історик та етнолог Павло Глядківський (1896–1979 рр.) – кандидат в аспіранти, аспірант і науковий співробітник НДКІУ, потім співробітник Культурно-історичної комісії ВУАН. У серпні 1933 р. звільнений з академії за «ідеологічну невідповідність сучасним вимогам науки». До наукової праці талановитий і багатообіцяючий дослідник більше не повертався. Працював на будівництві цукрового заводу на Воронежчині, викладав загальноосвітні предмети в різних київських навчальних закладах. Під час окупації працював у Києві у видавництві, учителював. У жовтні 1943 р. разом із родиною та іншими мешканцями міста примусово вивезений до Німеччини. Після війни П.Глядківський повернувся на Одещину, де жила його мати, знову вчителював. Заарештований у 1949 р. та звинувачений у співпраці з «відомим українським буржуазним націоналістом Грушевським» (через 15 років по його смерті!) та в «пособництві окупантам». Засуджений до 10 років таборів без конфіскації майна через його відсутність. Після звільнення у вересні 1954 р. повернувся на Одещину, і лише у 1975 р. переїхав у Київ до сина³¹.

За спиною М.Грушевського стоїть його особистий секретар, історик і публіцист Федір Савченко (1892 – (1938?) рр.). Був знайомий із М.Грушевським ще з

²⁹ Див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.243–245.

³⁰ Дані про знищення особової справи І.Д.Мандзюка отримано у червні 2016 р. від Управління Міністерства внутрішніх справ по Магаданській області у відповідь на два запити Науково-інформаційного центру «Меморіал» у Санкт-Петербурзі. За безкорисливу допомогу в пошуку даних про І.Д.Мандзюка щиро дякую співробітникам Санкт-Петербурзького «Меморіалу», зокрема Ірині Фліге та Євгеній Кулаковій.

³¹ Див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.220–223.

емігрантських часів. Повернувся з еміграції восени 1924 р. й відразу долучився до наукової роботи під проводом визначного вченого. Заарештований у березні 1931 р. у «справі Українського національного центру», головою якого чекісти намагалися зробити М.Грушевського. Засуджений до 5 років позбавлення волі, які провів у Суздальському та Ярославському політизоляторах. Після звільнення в 1936 р. Ф.Савченко переїхав до Саратова, де вчителював, однак уже наступного року разом з іншими українськими засланими науковцями, зокрема О.Гермайзе, був знову арештований. Подальша доля Ф.Савченка невідома. Імовірно, він загинув під час слідства або в ув'язненні у середині 1938 р.³²

Ліворуч від портрета ювіляра стоїть історик Сильвестр Глушко (1896–1961 рр.). Один із перших аспірантів М.Грушевського, науковий співробітник НДКІУ, інших Історичних установ. Заарештований у лютому 1933 р. у сфабрикованій «справі Української військової організації», засуджений до 5 років таборів. Покарання відбував у Комі АСРР. Після звільнення в 1937 р. залишився там працювати вільнонайманим. У лютому 1941 р. за сумлінну працю з С.Глушка зняли судимість і пов'язані з нею обмеження, але за декілька місяців його знову затримали, понад рік він провів у в'язниці. Після того далі жив і працював в Іжевську (Удмуртська АРСР). У 1956 р. важкохворим вийшов на пенсію. Після реабілітації 1958 р. повернувся до УРСР, жив в Ірпені біля Києва³³.

Ольга Савченко (1891 – (після 1940?) рр.) – дружина Федора Савченка, викладачка. До 1940 р. жила у Саратові, намагаючись дізнатися бодай щось про свого чоловіка, останню звістку від якого отримала влітку 1938 р.³⁴ Подальша її доля невідома.

По ліву руку від О.Савченко стоїть етнограф-фольклорист Людмила Шевченко (1895–1969 рр.) – онука рідного брата Т.Шевченка. М.Грушевський опікувався нею з 1910 р., улаштувавши її до Перемишльського дівочого ліцею та сплачуючи рахунки за навчання. Із 1920-х рр. працювала в Академії наук – спочатку в Історичних установах М.Грушевського, згодом в інститутах історії матеріальної культури й мистецтвознавства, фольклору та етнографії³⁵.

Другий праворуч стоїть історик, аспірант НДКІУ Кость Антипович (1899 – (1949?) рр.). Після завершення аспірантського стажу з 1929 р. викладав у Київському інституті народної освіти та працював у різних історичних комісіях ВУАН під керівництвом акад. Д.Багалія та проф. О.Оглоблина, згодом – в Історико-археографічному інституті ВУАН, Всеукраїнському музейно-му городку. Є непевні згадки про його арешт у 1935 або 1936 рр. Вірогідно,

³² Див.: Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С.350–354, 487, 491–494 та ін.

³³ Див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.219–220.

³⁴ Див.: У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К., 1993. – С.630–632, 667–668, 673–674; Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С.169, 354, 487.

³⁵ Див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.260–261; Боряк О.О. З рукописних фондів ІМФЕ: матеріали до «жіночих студій» у польових записах Людмили Шевченко // Архіви України. – 2001. – №1/2. – С.42–56; *Ті ж.* Наукова й польова діяльність етнографа Людмили Шевченко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Вип.16. – К., 2009. – С.8–17 та ін.

за якийсь час його звільнили (чи заслали?): історик переїхав до м. Енгельс (Республіка німців Поволжя, зараз Саратовська обл. РФ), де викладав у місцевих вишах³⁶. Упевнитись, що на фотографії саме він, допомогла інша його світлина, що збереглась³⁷.

Крайній праворуч стоїть історик та етнолог Тодор Гавриленко (1899–1939 рр.) – кандидат в аспіранти, аспірант НДКІУ. У першій половині 1930-х рр. працював в Інституті історії матеріальної культури ВУАН, з якого був звільнений у 1936 р. за «протягування антимарксистських концепцій». У червні 1937 р. заарештований та засуджений до 5 років таборів. Помер в ув'язненні у Сиблагу НКВС³⁸. Т.Гавриленка пощастило впізнати завдяки фотографіям, які збереглись у родині його доньки – Дії Тодорівни Вакуленко. Вона та її син Максим одразу впізнали батька й діда на цій колективній світлині³⁹.

У третьому ряду за спиною Л.Шевченко стоїть історик, археограф, літературознавець Микола Ткаченко (1893–1965 рр.) – аспірант, науковий співробітник НДКІУ та Історично-географічної комісії, керівник Археографічної комісії ВУАН у 1931–1933 рр. У 1928 р. був заарештований та провів 8 місяців у в'язниці за «контрреволюційну діяльність». Після звільнення без зволікань і вагань відновлений М.Грушевським на всіх попередніх посадах. У серпні 1933 р. звільнений із ВУАН «як класовий ворог» (син селянина!). У 1930-х рр., не полишаючи наукової праці, учителював. Перед самою війною став науковим співробітником Інституту української літератури ім. Т.Шевченка. В евакуації в Уфі у 1942 р. вже як науковець Інституту історії та археології АН УРСР М.Ткаченко захистив кандидатську дисертацію. По війні працював у різних академічних інститутах. У 1964 р. захистив докторську дисертацію на тему «Начерки з історії селян на Лівобережній Україні». По суті, це була проблема, яку він досліджував ще на кафедрі М.Грушевського⁴⁰. Ідентифікувати М.Ткаченка на світлині 1926 р. стало можливим лише завдяки його фотографії з архівно-слідчої справи 1928 р.⁴¹

Історика, архівіста, археографа Володимира Євфимовського (1899–1942 рр.) за спинами К.Антиповича та Т.Гавриленка на світлині ледь-ледь видно, хіба що блищать скельця окулярів. Саме ці окуляри й допомогли його «впізнати». Короткозорий історик носив їх постійно, що видно на всіх фотографіях, які збереглися в родинному архіві⁴². Аспірант, науковий співробітник НДКІУ та Археографічної комісії ВУАН. Разом зі ще одним аспірантом М.Грушевського – Віктором Юркевичем (на світлині його немає) багато місяців провів у Москві, опрацьовуючи матеріали для своїх промоційних студій та допомагаючи М.Грушевському збирати документи для «Історії України-Руси».

³⁶ Див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.210.

³⁷ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.342. – Арк.54.

³⁸ Див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.213–214.

³⁹ Лист М.Вакуленка до О.Юркової від 3 грудня 2015 р. (з особистого архіву О.Юркової).

⁴⁰ Див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.256–258.

⁴¹ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.263. – Оп.1. – Спр.69709 (архівно-слідча справа М.М.Ткаченка).

⁴² У 2011 р. онук В.Євфимовського Міхаїл Валдаєв (м. Санкт-Петербург) дозволив зробити цифрові копії фотографій із родинного архіву, за що висловлюю йому щире вдячність.

Із 1930 р. жив у Харкові, працював в архіві, викладав у вишах. У 1933 р., рятуючись від репресій, виїхав із родиною з України. Працював архівістом у Новгороді та Ленінграді, публікувався в архівній періодиці. На початку 1942 р. помер у блокадному місті від голоду⁴³.

Окрім ідентифікації зображених на знімку людей важливе значення має й атрибуція місця, де зроблено світліну. Роздивімося фото уважно. Кімната виглядає просторою, адже змогла вмістити щонайменше 25 осіб – 24 науковця розмістилися навколо великого, застеленого килимом, столу, а у протилежному кутку стоїть фотограф, через об'єктив камери якого ми «дивимось» на «грушев'янців». Саме приміщення має незвичне планування. По різних стінах одного кутка розташовані майже впритул одна до одної дві високі двійчаті фільончасті двері. Невисока шафка затуляє двері праворуч, проходу через них немає. Зліва в кімнату через невидиме вікно (вікна?) проникає сонячне світло, відбиваючись на кількох особах по ліву сторону та залишаючи яскраву смугу на килимі, що покриває стіл. У стіну ліворуч посередині вбудовано обкладену білими кахлями піч. По боках від стелі до підлоги вона обрамована плиткою з меандровим орнаментом. Стіни кімнати обклеєні явно не дешевими шпалерами з ромбічним візерунком із ромашками. Паркет у кімнаті штукований, складається з квадратів із кількома восьмикутниками всередині.

Якщо припустити, що фото справді зробили, як було зазначено в підтекстівці під час першої публікації світліни, 3 жовтня 1926 р., коли в Київському інституті народної освіти (КІНО) відбувались урочистості з нагоди ювілею М.Грушевського⁴⁴, то найочевиднішим місцем для фотографування видається одна з аудиторій вишу. Однак у КІНО – колишньому Київському університеті (зараз це Червоний корпус Київського національного університету ім. Т.Шевченка (КНУ)) – можна уявити високі двері та штукований паркет, проте аж ніяк не обклеєні шпалерами стіни. Дореволюційні світліни університетських інтер'єрів відсутність шпалер підтверджують.

Неподалік від КІНО знаходилась і Всенародна бібліотека України (ВБУ) – сучасний Жовтий корпус КНУ, а до революції – 1-ша київська чоловіча гімназія. Напередодні врочистостей у великій залі ВБУ, де час від часу відбувалися різні академічні зібрання, улаштували виставку творів ювіляра. Зробити колективну фотографію можна було й там, проте у ВБУ теж не було обклеєних шпалерами стін, що також засвідчують наявні фотографії дореволюційних інтер'єрів гімназії.

Ще одним імовірним місцем для фотографування було приміщення Історичної секції в будинку ВУАН по вул. Короленка (таку назву в 1922–1942 рр. носила нинішня вул. Володимирська), 54. Колишній будинок пансіонату графині Левашової, облаштований для дівчат, міг похвалитися високими фільончастими дверима та навіть шпалерами (правда, з іншим візерунком),

⁴³ Див.: Юркова О. Володимир Степанович Євфимовський: біобібліографічний начерк // Архіви України. – 1998. – №1/6. – С.45–53; Коваленко О.Б., Юркова О.В. Євфимовський Володимир Степанович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліографічний довідник. – К., 2007. – С.221–222.

⁴⁴ Про перебіг ювілейних заходів 3 жовтня 1926 р. див.: Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – 2016. – №2. – С.33–38.

однак не мав жодного приміщення з таким нестандартним, як на фото, розташуванням дверей і вузькими укосами.

Власне, саме нетрадиційне планування кімнати, зафіксоване на світлинці, і дало змогу після довгих пошуків визначитись з адресою. Виявилося, що фото зроблене в будинку по вул. Короленка, 37/29. Цей будинок має довгу історію. Почали його споруджувати ще в 1860-х рр. як двоповерхову будівлю з основним фасадом по вул. Малопадвальної. Потім новий власник садиби надвірний радник О.Таргоні в 1885–1897-х рр. зробив триповерхові прибудови по вул. Малопадвальної і Володимирській (архітектор В.Куликовський). Будинок набув Г-подібного вигляду⁴⁵. Перед революцією власник споруди вчергове змінився – ним став адвокат С.Жеромський. У березні 1918 р., коли за постановою Київської міської думи проходив облік усіх мешканців київських будинків, у будівлі Жеромського на розі Володимирської та Малопадвальної було 14 повноцінних квартир, які мали від трьох до восьми кімнат, кухні та ванні. Ще у 16 розташованих у напівпідвалі однокімнатних помешканнях жили родини прислуги, двірника, швачки, кухарки, а також пекарі, листоноші та ін. Нумерація квартир була суцільною й починалася з вул. Малопадвальної⁴⁶.

У 1925 р. цей будинок завдяки зусиллям М.Грушевського став, за сучасною термінологією, академічним офісно-житловим комплексом. Виглядало це так. Академічні інституції отримували багатокімнатні квартири, де розміщували свої робітні, зали засідань, бібліотеки; там же в окремих кімнатах жили співробітники цих установ. Зокрема у квартирі, яку зайняв Кабінет музичної етнографії, проживав її керманіч – музикознавець-фольклорист К.Квітка; при кафедрі експериментальної зоології та Біологічному інституті ім. Ф.Омельченка мешкав зоолог І.Шмальгаузен⁴⁷.

Квартиру 12-а⁴⁸ було виділено для Історичних установ М.Грушевського. Вона розташовувалася на другому поверсі прибудованого в 1897 р. флігеля по вул. Володимирській. Згідно з описом 1918 р., у помешканні було сім кімнат, два передпокої, кухня, кімната для прислуги, а також туалет. Сім вікон виходили на Володимирську, ще п'ять – у двір. Найбільшою була зала з балконом та чотирма вікнами на вул. Володимирську. Із неї можна було вийти в передпокій до парадних сходів, пройти до кутової кімнати з одним вікном на Володимирську; три двері навпроти вікон вели до внутрішнього передпокою, трьох кімнат із вікнами у двір і далі до кухні та туалетної кімнати, а також до чорного ходу на двір. В одній зі стін зали було змонтовано обкладену кахлями пічку. Винаймала цю квартиру в 1918 р. вдова інженера Ванда Бімеславівна Касецька. Дві кімнати квартири вона здавала у суборенду⁴⁹. Про долю В.Касецької після 1918 р. відомостей немає.

⁴⁵ Державний архів міста Києва (далі – ДА м. Києва). – Ф.163. – Оп.41. – Спр.2884. – 23 арк.

⁴⁶ Там само. – Оп.6. – Спр.306. – Арк.76–79.

⁴⁷ Білокінь С., Кальницький М., Панькова С. Житловий будинок 2-ї пол. ХІХ ст., в якому проживали відомі вчені та громадсько-політичні діячі, містилося видавництво «Час» (іст.). Володимирська, 37/29 // Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: У 28 т.: Київ: Кн.1, ч.1: А–Л. – К., 1999. – С.270–271.

⁴⁸ У дореволюційному Києві в багатоквартирних будинках зазвичай були літерні помешкання 12-а й не було квартир під номером 13 – забобонні кияни уникали «нещасливого» числа. У вцілених старих будинках така нумерація досі збереглася.

⁴⁹ ДА м. Києва. – Ф.163. – Оп.6. – Спр.306. – Арк.76 зв. – 77.

У 1920-х рр. кількість кімнат у квартирі зросла простим поділом більших приміщень на менші. Коли сюди заїхали Історичні установи М.Грушевського, частина великої зали (два вікна та балкон) із пічкою стала залом засідань. Саме тут і було зроблено ювілейну фотографію 1926 р. Іншу частину зали із двома вікнами та кімнату на одне вікно перетворили на робочі кабінети, що час від часу ставали кімнатами для гостей. У кімнатках, які виходили вікнами у двір, оселилися подружжя Савченків та М.Жуковська⁵⁰.

Літературознавець К.Студинський, який спеціально приїздив на відзначення 60-річчя М.Грушевського, описував це помешкання так: «[...] у [...] будинку Академії при вул. Короленка ч. 37, де містяться історична Секція і редакція “України”. Це головний варштат праці акад. Мих. Грушевського. Тут приміщена підручна бібліотека, у двох кімнатах відбуваються засідання чотирнадцяти установ наукових, які веде вмілою рукою великий організатор наукової праці»⁵¹. У цьому помешканні Історичні установи розміщувалися до 1928 р., коли переїхали в будинок поряд по вул. Короленка (Володимирській), 35. Савченки й Жуковська проживали у кв. 12-а до часу арешту.

Фотографія 1926 р. дає нам можливість поглянути й на вмеблювання кімнати. Стіл, навколо якого розмістилися співробітники Історичних установ, напрочуд дивної форми, що навіть наводить на думку про рояль або й цимбали. Він має розкішні різні ніжки та декоровану виїмку. Вивчення інвентарних описів майна Історичної секції, зроблених у 1925–1928 рр., дає підстави припустити, що йдеться про стіл, описаний так: «223. Стіл для залі засідань розм. 5 арш. 9 вер. х 1 арш. 8 верш.», оцінювався він у 225 руб.⁵² Якщо аршини й вершки перевести в метричну систему, то вийде, що стіл мав розмір приблизно 4 х 1 м. Що з ним стало після того, як із квартири виїхала Історична секція, поки що не з'ясовано.

Декілька слів варто сказати і про килим, яким укрита стіл. Точних даних про нього не маємо, та й визначити за фотографією його малюнок дуже важко. Утім колекцію з 18 старовинних українських килимів, що належала Історичній секції, зафіксовано в інвентарях як 1925–1928 рр., так і у складеному І.Щітківським 2 лютого 1932 р.⁵³ Труднощі в ідентифікації килимів спричиняють їх занадто поверхові описи та фіксація розмірів у двох системах мір – упродовж 1925–1928 рр. в аршинах і вершках, а 1932 р. – у метрах. Зважаючи на розмір столу, це може бути килим «чорний, кайма

⁵⁰ Реконструйовано за поповерховими планами будинку 1940 та 1952–1953 рр., зробленими під час ремонтних робіт і повоєнної надбудови корпусу по вул. Володимирській на два поверхи. Різниця у планах квартир першого, другого та третього поверхів, зафіксовані на плані печі та дверні прорізи дають можливість впевнено стверджувати, що Історичні установи М.Грушевського містилися саме у квартирі 12-а на другому поверсі. Нині тимчасові переділи, що існували в 1920–1930-х рр., демонтовані, конструктивні особливості збережені. Зараз квартиру винаймає Центр німецької культури «Відерштраль», співробітники якого люб'язно дозволили ознайомитися з плануванням помешкань (див.: ДА м. Києва. – Ф.Р-330. – Оп.1. – Спр.2377; Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.917).

⁵¹ Студинський К. З побуту на Радянській Україні: На маргінесі правописної конференції // Діло (Львів). – 1927. – 20 липня. – С.2.

⁵² Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Од.зб.1487–1488. – Арк.10 зв.

⁵³ Там само. – Од.зб.1487–1488, 1490–1493.

геометр. малюнок (Кат[ерини] Мих[айлівни]» розміром 4,70 x 1,21 м, або ж килим «фон чорний і кайми пришиті чорні, орнам. геометр.» розміром 4,40 x 1,40 м⁵⁴. Усі інші килими мають значно менші розміри. Де зараз знаходяться речі з колекції Історичної секції, і чи взагалі збереглися вони – поки що не встановлено.

Привертає увагу на світлині й великий фотопортрет М.Грушевського, який розміщено на мольберті за ювіляром трохи праворуч від нього. Зображення прикрашене як ікона – вишитим рушником, зеленим листям і живими квітами (очевидно, гілками фікусу та великими хризантемами). Фотопортрет, зроблений спеціально для ювілейних урочистостей, визначному історичному передодні подарували його колеги. Сьогодні його можна побачити в Історико-меморіальному музеї М.Грушевського в Києві на вул. Паньківській, 9⁵⁵. Рушник, що уквітчує портрет, спеціалісти атрибутують як типовий полтавський виріб XVIII–XIX ст., вишитий червоними нитками декоративним швом. Коли було зроблено фото та хто саме знімав М.Грушевського, поки що не з'ясовано. У касовій книзі Історичної секції за листопад 1926 р. є загадковий запис про виплату 15 руб. якомусь «фотографу Бутковському»⁵⁶. Лише як одне із припущень можна розглядати ймовірність запрошення до зйомки когось із братів-фотографів Мирона чи Леона Бутковських, котрі спеціалізувалися на портретних, репортажних, групових фото та працювали «на замовлення» у великих містах, у тому числі в Києві. Від 1940 р. їхній слід губиться⁵⁷. Під питанням залишається, чи фотографував Бутковський самого М.Грушевського, чи зробив групову зйомку, чи взагалі виконував щось геть інше.

На фото кімнати на стіні ліворуч від печі на шпалерах бачимо частину адміністративної мапи УСРР, праворуч прямо на шпалерах прикріплено кнопками оголошення, такі ж оголошення висять на дверях. У приміщенні чимало кімнатних рослин. Фрагмента мапи на фотографії (прочитується її назва, чітко видно герб УСРР) виявилось достатньо для ідентифікації. Називалася вона «Адміністраційна карта Української Соціалістичної Радянської Республіки» та подавала адміністративно-територіальні межі станом на 1 жовтня 1925 р., причому включно з тими територіями, які було щойно передано від Білоруської СРР та Російської СФРР до складу УСРР і ще навіть не розподілені між адміністративними одиницями республіки. Мапа також унікальна тим, що стала першою картографічною публікацією радянської України у статусі офіційного видання⁵⁸. Наявність мапи зафіксував також інвентарний опис. У запису від 30 вересня 1926 р. під номером 85 значиться «Мапа України адміністраційна (Накл. №423)» ціною 1 руб. 25 коп.⁵⁹

⁵⁴ Там само. – Од.зб.1490–1493. – Арк.3.

⁵⁵ Див.: *Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського.* – С.121.

⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.1945. – Арк.5.

⁵⁷ Див.: Бутковские Мирон и Леон / 1899–1940 [Електронний ресурс]: <http://fototikon.blogspot.com/2016/05/1854-1917-1939.html>

⁵⁸ Див.: *Сосса Р.І.* Політико-адміністративні й адміністративні карти України (1918–2008 рр.): Бібліографічний покажчик. – К., 2009. – С.13; *Його ж.* Картографування адміністративно-територіального устрою радянської України в 1921–1930 рр. // Вісник геодезії та картографії. – 2009. – №6 (63). – С.23.

⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.1487–1488. – Арк.6 зв.

Не з'ясовано на сьогодні залишається й дата, коли було зроблено цю групову світлину. День 3 жовтня 1926 р., тобто тоді, коли відбувалось офіційне вшанування М.Грушевського в Київському інституті народної освіти, був настільки насичений подіями, що часу на зйомку бракувало. Та й вочевидь не зміг би історик сфотографуватися без свого давнього приятеля – голови Наукового товариства імені Шевченка проф. К.Студинського, котрий спеціально приїхав зі Львова на врочистості. Зважаючи на дату занесення до опису мапи, це не могло бути й раніше 30 вересня 1926 р.

Скоріше за все, фотографію зробили вже після від'їзду К.Студинського у другій половині жовтня в якийсь із сонячних днів. За даними Галузевого державного архіву матеріалів гідрометеорологічних спостережень Державної служби України з надзвичайних ситуацій у другому осінньому місяці 1926 р. сонячно було 1-го, 2-го, 4-го, 7-го, 8-го, 10-го, 26-го та 31-го числа⁶⁰, тобто найімовірніше, що «грушев'янци» зібралися на групове фотографування 26 або 31 жовтня, адже 10 жовтня М.Грушевський разом зі К.Студинським був у Харкові.

31 жовтня 1926 р. настрої у всіх був аж ніяк не святковим. Ми знаємо про це з листа Ф.Савченка до К.Студинського від 1 листопада 1926 р. Секретар М.Грушевського писав, що того дня вранці у великій залі Всенародної бібліотеки України відбулося засідання пам'яті померлого 6 жовтня 1926 р. В.Гнатюка: «Відбулось урочисто, тільки чудова сонячна погода зменшила наплив публіки. Увечері було останнє, здається, засідання (в тій же залі) на честь ювілею М[ихайла] С[ергійовича]. Виступали з доповідями троє аспірантів дослідчої катедри історії України»⁶¹. Можливо, саме в перерві між тими двома засіданнями вони й сфотографувалися? Це пояснило б такий невеселий настрої науковців.

Можемо констатувати, що проведена атрибуція групової фотографії, попри багато невирішених питань, дала чимало нової інформації. З'ясовано імена всіх тих, хто сфотографувався зі М.Грушевським у жовтні 1926 р. Наочними (нехай і частково) стали інтер'єри Історичних установ ВУАН у 1925–1928 рр. у квартирі по вул. Короленка (Володимирській), 37/29. Зрештою скрупульозне та всебічне вивчення світлини ще не завершено. Попереду – з'ясування дати фотографування, виявлення долі мистецького зібрання, меблів і колекції килимів Історичної секції ВУАН.

Насамкінець хочу наголосити, що це дослідження було б неможливим без численних консультацій із багатьма істориками, архівістами, музейниками, бібліотекарями, музикантами, навіть комендантами й технічними працівниками будівлі Президії НАНУ, Червоного та Жовтого корпусів Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Тому із великою приємністю висловлюю щире вдячність усім, хто в той чи інший спосіб долучився до розгадування таємниць цього фотознімка: архівістам Остапові Коневі та Каті Шпразі (Архів Наукового товариства імені Шевченка в Америці), Тамарі

⁶⁰ Галузевий державний архів матеріалів гідрометеорологічних спостережень Державної служби України з надзвичайних ситуацій. – ТМ-1. Київ, місто (ГМО): 1924–1926. – Жовтень 1926 р.

⁶¹ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – С.482.

Скрипці (Архів-музей ім. Д.Антоновича Української вільної академії наук у США), Михайлові Довгичу та Світлані Карнаух (Галузевий державний архів матеріалів гідрометеорологічних спостережень Державної служби України з надзвичайних ситуацій), Вірі Купченко й Оксані Ємчук (Державний архів м. Києва), історикам Ігореві Гиричу (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України), Олені Мокроусовій (Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій), істориків-києвознавцєві Михайлові Кальницькому, історикам-книгознавцям Любові Дубровиній, Ользі Степченко (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського) та Галині Ковальчук (Інститут книгознавства Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського), музейникам Світлані Паньковій і Ганні Кондауровій (Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського в м. Києві), Людмилі Білоус та Ользі Єрмак (Музей українського народного декоративного мистецтва), Ользі Друг і Дмитрові Малакову (Музей історії міста Києва), Олександрові Кучеруку (Музей Української революції 1917–1921 рр.), картографам Дмитрові Вортману (Інститут історії України НАН України) й Ростиславові Сосці (Національний університет «Львівська політехніка»), а також усім неназваним тут, але глибоко шанованим мною колегам по обидва боки океану, які ставили влучні питання, висловлювали припущення з того або іншого приводу, допомагали з контактами. Окремо дякую керівникам та працівникам Центру німецької культури «Відерштраль», які люб'язно дозволили ознайомитись із плануванням приміщення по вул. Володимирській, 37, де зараз розміщується ця організація, і де впродовж 1925–1928 рр. розташовувались Історичні установи ВУАН.

The author publishes the imprint of a unique group photo made during Mykhailo Hrushevs'kyi jubilee celebration in October 1926. The publication presents the process of attribution of all 24 persons, fixed at the photo, and highlights their fates. The author locates the place where the photo was taken, describes the meeting room's interiors and reconstructs the apartments in a building at 37 Volodymyrs'ka Street in Kyiv, where the Historical Institutions of the All-Ukrainian Academy of Sciences had been housed in 1925–1928. The author raises the question about the fate of furniture and the carpet collection that had belonged to the Historical Institutions. On the basis of additional archival sources, including meteorological data, an assumption about the date of photo is made.

Keywords: *Hrushevs'kyi, Jubilee Celebration in 1926, Historical Institutions of the All-Ukrainian Academy of Sciences, photography, attribution.*

Т.М.ШЕВЧУК *

**НЕВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ГУМАНІТАРИСТИКИ 1920-х рр.: КАТЕРИНА ГРУШЕВСЬКА
Й КОРОЛІВСЬКИЙ АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА ІРЛАНДІЇ В МІЖНАРОДНОМУ ПРОЕКТІ
З ВИВЧЕННЯ НАРОДНОГО СОННИКА**

У статті йдеться про виявлення записів українських фольклорних снотлумачень серед архівних матеріалів Королівського антропологічного інституту Великобританії та Ірландії, які в 1925 р. надіслали до Лондона співробітники Всеукраїнської академії наук. Співпраця К.Грушевської з англійським антропологом Ч.Селігменом спрямувала українську фольклористику на шлях освоєння нових методологічних підходів при дослідженні традиційних смислів народного снотлумачного репертуару.

Ключові слова: народний сонник, антропология, еволюціонізм, дифузійонізм, польова фольклористика.

Вплив М.Грушевського на розвиток соціогуманітарних досліджень в Україні на початку ХХ ст., а найбільше в 1920-х рр., важко переоцінити. Причому в орбіті зазначеного впливу перебували не лише історики, а й представники інших наукових дисциплін, на перший погляд далеких від власне історії. Це стосується, зокрема, народознавства – фольклористики та етнографії, як вони тоді називалися в Україні, або, у термінах сучасної світової науки, – культурної й соціальної антропології. Адже саме М.Грушевський, будучи харизматичною особистістю та маючи організаторські здібності, повернувшись 1924 р. до УСРР, створив тут власну народознавчу школу. Він зібрав навколо себе молодих фольклористів, етнографів і тією чи іншою мірою підпорядкував своєму впливу дослідників народної культури старшого покоління. Сам же він у той час був переконаним послідовником доволі різних за спрямуванням теоретичних напрямів – еволюціонізму й соціології.

Слід зазначити, що в 1920-х рр. еволюціонізм в етнології та фольклористиці, одним з основоположників якого був Е.Тейлор, уже інтенсивно здавав позиції. Натомість набирала сили французька соціологічна школа, що вела свій початок від Е.Дюркгайма. І от саме під впливом М.Грушевського українські фольклористи й етнографи досліджуваного періоду взяли на озброєння такі досить різні за спрямуванням та вагою у застосовуванні тоді етнологами методології напрями теоретичної думки.

А почалося все з поїздки вченого на початку ХХ ст. до Парижу, де він ознайомився з методами роботи та досягненнями діячів французької соціологічної школи. Як зазначав О.Пріцак у своїй статті, присвяченій аналізу теоретичних

* Шевчук Тетяна Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського, відділ української й зарубіжної фольклористики
E-mail: nata1509@i.ua

поглядів М.Грушевського, для останнього «спеціальне значення мали досліди Дюркгейма над формами релігійної свідомості. Також М.Г[рушевський] дуже високо цінував праці колеги Дюркгейма, пізнішого його наслідника, як керівника паризької школи дослідників людського мислення, Люсьєна Леві-Брюля»¹. Учений саме працював над своєю фундаментальною «Історією України-Руси». Він переглянув власні теоретичні підходи до її написання, і вже 1909 р. у вступі до т.VII називав себе «істориком-соціологом». М.Грушевський не був задоволений попереднім станом «дослідів» у двох ділянках: стосовно «часів передісторичних» і в «добі новітній». Джерел для вивчення «передісторичної» епохи було недостатньо. Тож якщо раніше М.Грушевський спирався лише на результати студій археологів, антропологів (соматичних чи фізичних) та мовознавців, то тепер він додав нову галузь: «Порівняльна соціологія і фольклор відкривають багаті перспективи духової і соціальної еволюції, що поронила свої сліди в скостенілих пережитках давнього і сучасного побуту»².

М.Грушевський дійшов висновку, що саме народна культура, зокрема духовна та соціонормативна (соціальна), при застосуванні відповідних методик дослідження може дати матеріал для реконструкції дописемного періоду історії українського народу, у чому він відчував гостру потребу. І зарадити, на його думку, тут міг, по-перше, еволюціоністський метод пошуку «пережитків старовини» у сьогочасній фольклорній культурі, а по-друге – соціологічні методи їх інтерпретації. Соціологія, на думку М.Грушевського, мала допомогти відтворити суспільні порядки «доісторичних часів» на основі аналізу віднайдених у хронологічно пізньому фольклорному матеріалі «пережитків».

«Соціологія стала відтепер пасією М.Г[рушевсько]го. При першій нагоді, восени 1919 р., М.Г[рушевський] заснував у Відні Український соціологічний інститут, що діяв до його переїзду до Києва у 1924 р. Там на базі його лекцій вийшов курс генетичної соціології самого М.Г[рушевсько]го, що був якби вступом до початків еволюції громадянства на Україні. Після повернення до Києва, М.Г[рушевський] створив при своїй науково-дослідній кафедрі історії України спеціальний кабінет примітивної культури (під керівництвом його дочки Катерини Грушевської), що видавав в 1924–1930 рр. свій орган “Первісне громадянство”»³.

Так, під впливом М.Грушевського, фольклористи й етнографи 1920-х рр., зосереджені в організаціях ВУАН та навколо них, намагалися поєднати відживаючу еволюціоністську концепцію «пережитків» із методами французької соціологічної школи. І у цілому їхню діяльність слід визнати вельми результативною, особливо за масштабами розгорнутих досліджень та за їх кількістю. Сучасна фольклористка О.Бріцина зазначає, що «зусиллями співробітників Етнографічної комісії та її кореспондентів у надзвичайно стислий термін було зібрано значну кількість матеріалів, що відображають синхронний “зріз”

¹ *Пріцак О.* Історіософія Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.І. – К., 1991. – С.LVIII.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.І. – С.18.

³ *Пріцак О.* Історіософія Михайла Грушевського. – С.LIX.

традиційної національної культури, який практично й досі не має аналогів у вітчизняній фольклористиці за своєю повнотою та вичерпністю»⁴.

Слід зазначити, що зосередження лише на двох названих теоретичних напрямках доволі суттєво обмежувало дослідницькі можливості. Адже в тогочасній етнології – антропології – фольклористиці вже активно діяли такі наукові напрями, як австрійська дифузійністська школа культурних округів (кіл), американський культуралізм, британський функціоналізм. І от, виявляється, у своїй діяльності К.Грушевська та її співробітники не обмежилися двома означеними теоретичними напрямками, а насправді вийшли за їх рамки. Це, зокрема, проявилось у співпраці з британськими антропологами у площині вивчення народної снотлумачної практики.

У російських пострадянських публікаціях щодо усних снотлумачних практик відзначимо твердження про «повну відсутність у радянській фольклористиці та етнографії праць про народне снотлумачення»⁵. Т.Молданова зауважує, що у «вітчизняній етнографії методика дослідження сновидінь [...] досі не розроблено»⁶. Про унікальний досвід вивчення української снотлумачної практики на початку ХХ ст. мало знають навіть столичні фахівці, не кажучи вже про науковців інших країн. Саме тому у №1/2 часопису «Міфологія і фольклор» за 2015 р. було опубліковано статтю Я.Ставицької «Маловідомий міжнародний етнологічний проект початку ХХ століття: співпраця Катерини Грушевської з Лондонським антропологічним інститутом».

Королівський антропологічний інститут Великобританії та Ірландії (Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland) утворився 1871 р. шляхом об'єднання двох товариств – Етнологічного, що виникло 1843 р., та Антропологічного, заснованого 1863 р. Нині ініціативу співпраці з цим інститутом виявляють російські дослідники. Зокрема в 2004–2005 рр. у цій установі стажувалася О.Христофорова:

«Неподалік від Британського музею і Британської бібліотеки, на тихій лондонській вулиці Фітцрой-стріт у будинку №50 знаходиться Королівський антропологічний інститут – один із найзначніших світових центрів соціокультурної антропології. Історія інституту, що нараховує понад сто років, тісно пов'язана з іменами родоначальників світової антропології – Едварда Тейлора, Джеймса Джорджа Фрезера, Альфреда Геддона, Вільяма Пітта-Ріверса, першого президента інституту Джона Леббока, Альфреда Редкліфф-Брауна, Едварда Еванс-Прі[т]чарда та ін.»⁷.

⁴ Бріцина О. Сучасні аспекти методики збирання народної прози // Народна творчість та етнографія. – 2003. – №3. – С.24.

⁵ Лурье М.Л. Вещие сны и их толкование (на материале современной русской крестьянской традиции) // Сны и видения в народной культуре / Сост. О.Б.Христофорова. – Москва, 2002. – С.31.

⁶ Молданова Т.А. Сновидения в культуре хантов // Этнографическое обозрение. – 2006. – №6. – С.38.

⁷ Христофорова О.Б. Сохранение и популяризация культурного наследия: опыт Великобритании [Електронний ресурс]: http://ifapcom.ru/files/Monitoring/khristoforova_sohr_popular.pdf

У 1907 р. інститут здобув статус королівського, перебуває під патронатом монаршої родини, став центром антропологічних досліджень і збереження матеріалів, зібраних під час експедицій у різних куточках світу.

У часопису «Україна» 1925 р. було вміщено укладену К.Грушевською «Програму збирання матеріалів до українського народнього сонника». Також удалося виявити ще один варіант цієї програми, свого часу надісланий до Житомира, у Волинський науково-дослідний музей. В обох матеріалах К.Грушевська виокремлювала питання, які особливо цікавили британську інституцію (наприклад, коли сниться сире м'ясо): «Лондонський антропологічний інститут просить нас звернути особливу увагу на толкування сього сну – тому бажано якнайбільше пояснень і якнайбільш детальних»⁸. Польові записи надсилалися в Київ, на адресу Історично-культурної комісії при Всеукраїнській академії наук: вул. Короленка, 37 (нині вул. Володимирська), кв. 12-а. Це відбувалося впродовж 1925–1927 рр.

Оскільки в тексті програми зазначено, що такі матеріали збиралися з ініціативи Лондонського антропологічного інституту, а у формулюванні запитань ураховано побажання британських антропологів, постає питання: чи встигла К.Грушевська надіслати до Лондона українські польові записи снів, і, якщо так, серед яких архівних матеріалів вони зберігаються? Своєрідною підказкою стала рецензія К.Грушевської на публікацію англійського лікаря й антрополога Чарльза Габріеля Селігмена (1873–1940 рр.), в якій він здійснив порівняльне дослідження сновидінь, спираючись у тому числі на український матеріал, зокрема з Житомирщини. Відгук оприлюднено 1928 р. у часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні».

Ч.Селігмен професійно цікавився сновидіннями й мав намір перевірити гіпотези З.Фрейда на матеріалі традиційних культур. Тож логічно було припустити, що польові записи з України могли потрапити саме до його паперів. Серед описів архівних матеріалів Ч.Селігмена, що зберігаються в Королівському антропологічному інституті Великобританії та Ірландії, авторка цих рядків виявила лист К.Грушевської, написаний 17 листопада 1924 р., в якому повідомлялося про рішення надіслати до Лондона українські снотлумачні польові записи. Такі матеріали (зокрема тлумачення снів про сходження на гору, літання, ходіння оголеним, споживання сирого м'яса, будівництво нової хати й т.д.), зафіксовані під час «екскурсій» (експедицій) від п'ятдесяти осіб, було надіслано до британської столиці 9 грудня 1925 р.⁹

Англійський лікар та антрополог, професор Лондонської школи економіки, учитель визнаних у світі фахівців Б.Малиновського та Е.Еванс-Прітчарда, Ч.Селігмен брав участь в експедиціях на Нову Гвінею (1904 р.),

⁸ [Грушевська К.]. Програма збирання матеріалів до українського народнього сонника // Україна. – 1925. – №1/2. – С.238.

⁹ Seligman Charles Gabriel. Collection (MS 262). The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland [Електронний ресурс]: <https://www.therai.org.uk/archives-and-manuscripts/manuscript-contents/0262-seligman-charles-gabriel-qcollectionq-ms-262/>

Цейлон (1906–1908 рр.), у Судан (1909–1912 рр.). Серед його польових записів – тлумачення снів новогвінейськими тубільцями. Цікавився він і матеріалом, зібраним на Балканах, мотивами сну у сербських баладах. Про важливість вивчення сновидінь Ч.Селігмен згадував у своїй інавгураційній промові з нагоди обрання його головою Лондонського антропологічного інституту в 1924 р.

У рецензії на публікацію вченого, в якій використано й українські сно-тлумачні польові джерела, надіслані до Лондона співробітниками кабінету примітивної культури при ВУАН, К.Грушевська виокремлювала висновок Ч.Селігмена (в її тексті: «Зелігман») про відсутність глибокої психологічної різниці між «цивілізованими народами» й «дикунами»:

«Для порівнянь над снами автор перевів досить широку анкету щодо таких чотирьох “типових снів”: згубити зуба, літати, лізти на гору, дерево, драбину та сон про сире м’ясо. Виявилося, що всі ці сни загально розповсюджені у народів різних культур, при чому вони викликають дуже однотайні відношення, їх толкують зовсім подібно»¹⁰.

Окремо К.Грушевська розглядала сні про сире м’ясо, оскільки і в її згаданій вище програмі йшлося про особливий інтерес лондонських фахівців до такої категорії текстів:

«Для своїх висновків щодо сього сну автор мав досить значний матеріал з Африки, деякі з Борнео і з Китаю; з європейських країн у нього представлені Ірландія, Швейцарія, Греччина і Україна (з Галичиною). Всі ці краї толкують сей сон однаково – як поганій. До того мають тенденцію ставити його в зв’язок з смертю (Золоте Побережжя¹¹, Нігерія, Борнео, Китай), похороном (Танганіка¹², Житомирщина), поминками (Бердичівщина), тощо»¹³.

Більшість прикладів, на які спирався Ч.Селігмен, аналізуючи тлумачення снів про сире м’ясо, походили з України та Греції. Зі Швейцарії був один лише факт, тому К.Грушевська вважала, що для остаточних висновків у вченого не було достатніх аргументів, однак зауважила, що рецензована стаття гідна уваги як спроба психоаналітичної етнології.

У розвитку української фольклористики 1920-х рр. неодноразово відзначалися дві виразні тенденції: вивчення фольклору з погляду тейлорівської теорії «пережитків» (згадаймо хоча б назву часопису: «Первісне громадянство та його пережитки на Україні») і вплив ідей французької соціологічної

¹⁰ Грушевська К. [Рец.] C.G.Seligman. The unconscious in relation to anthropology. – The British Journal of Psychology, v. XVII, April, 1928 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип.2/3. – К., 1928. – С.169–171.

¹¹ Золотий Берег – британська колонія у Західній Африці.

¹² Танганьїка.

¹³ Грушевська К. [Рец.] C.G.Seligman. The unconscious in relation to anthropology... – С.170.

школи¹⁴. «Програма збирання матеріалів до українського народнього сонника» й рецензія К.Грушевської на працю Ч.Селігмена про сновидіння засвідчують, що українським дослідникам не були чужі ідеї, висловлювані прибічниками інших теоретико-методологічних напрямів, зокрема фрейдизму та дифузійнізму. Так, К.Грушевська відзначала, що Ч.Селігмен був відомим популяризатором теорії психоаналізу З.Фрейда в етнології, і саме на його побажання орієнтувалася, укладаючи свою програму для польової роботи з фіксації сновидінь.

Ч.Селігмен, за спостереженнями К.Грушевської, прагнув знайти відповідь на важливі для етнології питання: чи «однакові етнологічні явища мусять вважатися культурними запозиченнями з одного джерела, або навпаки, можуть пояснюватися однаковими психологічними факторами у людей різних цивілізацій»¹⁵? Перше зауваження стосувалося дифузійнізму, друге – фрейдизму. Ще одне питання, порушене К.Грушевською у згаданій рецензії, спрямовувалося на ревізію ідей французької соціологічної школи в особі Л.Леві-Брюля: «чи психіка цивілізованих і некультурних має якісь справді глибокі різниці, чи вони виявляють два різні типи думання, як се твердив Леві Брюль»¹⁶?

До історії антропології Ч.Селігмен увійшов передусім як ретельний збирач польових матеріалів. Захоплення цією діяльністю він передав і своїм учням, зокрема Б.Малиновському. Із повагою згадував про Ч.Селігмена Е.Еванс-Прітчард, котрий піддав критиці методи порівняльної етнографії початку ХХ ст.¹⁷ Окремі аналогії, на які вказував Ч.Селігмен у порівняльних студіях сновидінь, потребують коментування, викликають чимало нез'ясованих питань і у сучасних дослідників традиційних снотлумачних практик. Для прикладу, учений порівнював сни про сире м'ясо, записані в Танганьїці та на Житомирщині, у семантиці яких було багато спільного, але його поясненням бракувало заглибленості в особливості обрядової практики споживання м'яса, хоч він і усвідомлював важливість такої інформації.

Ідеї Ч.Селігмена, якими в 1920-х рр. зацікавилася К.Грушевська, вплинули на багатьох тогочасних антропологів, зокрема на Б.Малиновського, М.Чаплицьку (біограф М.Миклухи-Маклая)¹⁸, К.Доннера¹⁹. Представники британського функціоналізму А.Редкліфф-Браун та Е.Еванс-Прітчард відзначали вагомий внесок Ч.Селігмена в історію польових досліджень. Його працю

¹⁴ Шевчук Т. Наукова фізіономія української фольклористики 1920-х років: драма ідей та моральних орієнтирів // *Її ж.* Фольклористичні етюди (у друку).

¹⁵ Грушевська К. [Рец.] С.С.Сeligman. The unconscious in relation to anthropology... – С.169.

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Еванс-Прітчард* Э. Теории примитивной религии [Електронний ресурс]: <http://litresp.ru/kniga/ru/Э/evans-pritchard-edvar>

¹⁸ *Решетов* А.М. М.А. Чаплицкая и её статья «Жизнь и деятельность Н.Н.Миклухо-Маклая» // Австралия, Океания, Индонезия в пространстве времени и истории: Статьи по материалам Маклаевских чтений. – Санкт-Петербург, 2010 [Маклаевский сборник, вып.3]. – С.22–31.

¹⁹ *Функ* Д.А. [Рец.] Kai Donner: Linguist, ethnographer, photographer. Donner Joakim & Juha Janhunen (eds.), Peter Sandberg (photo ed.). Helsinki: Societe Finno-Ougrienne, National Board of Antiquities, 2014. 175 p. [Travaux ethnographiques de la Societe Finno-Ougrienne, 21] // Сибирские исторические исследования. – Вып.1. – Томск, 2015. – С.111.

на Новій Гвінеї не оминув увагою й радянський етнолог С.Токарев²⁰. До кемб-риджської школи, окрім Ч.Селіґмена, належали В.Ріверс та А.Геддон, котрі разом із ним брали участь в експедиції на острови Торресової протоки²¹.

²⁰ Токарев С.А. История зарубежной этнографии. – Москва, 1978. – С.95.

²¹ Пикрен У. Великая психология: От шаманизма до современной неврологии / Пер. с англ. В.Н.Егорова. – Москва, 2016. – С.142.

In this article author researches the detection of Ukrainian folk oneiromancy records among the archival materials of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland that in 1925 was sent to the London from employees of All-Ukrainian Academy of Sciences. The cooperation between K.Hrushevs'ka and British anthropologist Ch.Seligman directed Ukrainian folklore to the development path of the new methodological approaches of the researching of new traditional meanings of National oneiromancy repertoire.

Keywords: *dream book, anthropology, evolutionism, trans-cultural diffusion, field folklore.*

О.В.ОДРІН*

ТВАРИННИЦТВО ОЛЬВІЙСЬКОГО ПОЛІСА КІНЦЯ VI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ III ст. до н.е.

Досліджується розвиток тваринницької галузі в Ольвійському полісі наприкінці VI – у першій половині III ст. до н.е. Визначено рівень сприятливості природних умов Нижнього Побужжя для різних її форм. Розглянуто галузево-територіальну структуру ольвійської хори та місце в ній спеціалізованих тваринницьких районів. Проаналізовано галузеву структуру ольвійського тваринництва.

Ключові слова: античність, Ольвія, хора, сільське господарство, тваринництво, скотарство, вівчарство.

Вивчення такої важливої галузі ольвійського господарства, як тваринництво, хоча й розпочалося вже доволі давно, але відбувалося з різним ступенем інтенсивності, що пов'язувалося як зі станом джерельної бази, так і з еволюцією загальних уявлень дослідників про економіку поліса загалом та про роль у ньому тваринницької галузі зокрема. Так, зрозуміло, що в період панування так званої «торгівельної теорії», коли провідними сферами ольвійського господарства вважалися торгівля та експортно орієнтоване ремесло¹, а всі поселення, які виникали довкола міста, апріорно вважалися належними місцевому населенню, питання дослідження сільського господарства Ольвії (зокрема тваринницької його складової) перебували на периферії уваги. Ситуація принципово змінилася після появи «аграрної теорії», коли саме сільське господарство почали справедливо вважати основою економіки причорноморських полісів, і коли в околицях стародавньої Ольвії було відкрито значну кількість заселених еллінами поселень, які творили її сільськогосподарську округу².

Говорячи ж про джерельну базу, слід відзначити, що будь-які реконструкції ольвійського тваринництва на основі самих лише писемних джерел виглядали абсолютно безперспективними з огляду на граничну фрагментарність останніх. Натомість така реконструкція стала можливою після проведення масштабних археологічних і, що особливо важливо, археозоологічних досліджень матеріалів із території Ольвійського поліса – як із самого міста, так і з сільських поселень. Саме ці дослідження й уможливили створення низки узагальнюючих праць, в яких належну увагу приділено в тому числі історії господарства Ольвії³.

* Одрін Олександр Вадимович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу
E-mail: olodrin@ukr.net

¹ Докл. див.: Одрін О.В. Сільське господарство Ольвії: історія досліджень та концепцій // Україна в Централіно-Східній Європі. – Вип.16. – К., 2016 (у друку).

² Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. – К., 1989; Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). – К., 1990.

³ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии; Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия: Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999; Крыжицкий С.Д., Лейпунська Н.О. Принципи моделювання економічного базису північнопричорноморської

В усіх дотичних студіях стверджується про доволі інтенсивний розвиток тваринницької галузі в Ольвійському полісі. Попри це, узагальнюючої праці, яка всебічно висвітлювала б її розвиток, досі не існує. У фаховій літературі знайшли своє відображення лише окремі складові цього процесу. Так, аналіз остеологічного матеріалу з ольвійських поселень і порідного складу худоби Ольвії було здійснено О.П.Журавльовим⁴. Просторову структуру тваринницьких районів ольвійської хори, перш за все Аджигольського, та їх місце у загальній економічній структурі розглядав С.Б.Буйський⁵. Одній із галузей тваринництва, а саме вівчарству, присвячено студію автора цих рядків⁶.

Метою даної роботи і є створення цілісної картини розвитку тваринницької галузі в Ольвійському полісі, для чого необхідно вирішити наступні завдання: визначити рівень сприятливості природних умов Нижнього Побужжя для розвитку різних форм та галузей тваринництва; розглянути галузевотериторіальну структуру ольвійської хори й місце в ній спеціалізованих тваринницьких районів, а також просторову структуру останніх; з'ясувати галузеву структуру ольвійського тваринництва; виявити напрями розвитку кожної з основних галузей тваринництва.

Природні пасовиська та ресурси розвитку відгінного тваринництва на Нижньому Побужжі

Спочатку коротко розглянемо ресурсну базу ольвійського тваринництва⁷. Зрозуміло, що для різних форм утримання худоби ці ресурси були неоднаковими: для відгінного тваринництва на першому місці стояла якість природних пасовиськ, тоді як для більш малорухливих форм утримання худоби – стійлово-вигінної чи стійлової – головну роль відігравали штучні корми.

Основна природна рослинність місцевих типчаково-ковилових степів не становить великої цінності як фураж. За умов помірного пасовищного використання типчаково-ковилові стеги дають у середньому 7–10 ц/га сіна, а при перевипасі – лише 3–5 ц/га⁸. Це – дуже невисока врожайність. Для порівняння:

античної держави на прикладі Ольвії // Палеоекономіка раннього залізного віку на території України. – К., 2004. – С.8–31.

⁴ Журавльов О.П. Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993; *Його ж.* Дрібна рогата худоба Ольвії елліністичного періоду // Археологія. – Вип.42. – К., 1980. – С.92–101; Журавльов О.П., Маркова Е.П., Сьчєва Л.В. К історії животноводства Ольвійської сільської округи // Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). – К., 1990. – С.98–113; Журавльов О.П., Яковенко В.І. Тваринництво на античному поселенні Аджигол 1 // Археологія. – 1997. – №2. – С.82–91 та ін.

⁵ Буйских С.Б. Некоторые итоги изучения ольвийской округи // Проблемы исследования Ольвии. – Парутино, 1985; *Его же.* Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры (VI–II вв. до н.э.) // Ольвия и её округа. – К., 1986; *Его же.* Античное поселение Аджигол 1 близ Ольвии // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Вип.ХІІ. – Запоріжжя, 2005. – С.164–189.

⁶ Одрін О.В. Виробництво вовни і вовняних виробів та торгівля ними в Ольвії у VI–IV ст. до н.е. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.3. – К., 2003. – С.15–34.

⁷ Докл. див.: Одрін О.В. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. – К., 2014. – С.93–97.

⁸ Балашев Л.С., Ситайлова Л.М., Соломаха В.А., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Типология лугов Украины и их рациональное использование. – К., 1988. – С.103–104.

різнотравно-типчаково-ковиловий степ дає, відповідно, 15 ц/га і 8 ц/га сіна, тобто в півтора – два рази більше⁹. Укіс у типчаково-ковилових степах становить від 15–17 ц/га до 20 ц/га¹⁰, проте більш-менш активно степи косили, очевидно, лише в околицях поселень.

У травостой нижньобузьких степів переважали три види ковили: Лессінга, волосиста та українська. Найбільш розповсюдженими були угіддя з переважанням останньої, які мають середню продуктивність та надзвичайно нестійкі до впливу надмірного випасання, за якого на їх місці утворюються типчатники, що відзначаються низькою продуктивністю та якістю корму¹¹. Саме тому, наприклад, кочові скіфи використовували переважно угіддя північностепової підзони, де поширені більш продуктивні пасовиська, а на півдні – в основному заплавні та подові луки¹².

Ще менш якісними, аніж типчаково-ковилові, пасовиськами є псаммофітні степи, поширені, зокрема, на Кінбурнському півострові. Будь-який більш-менш інтенсивний випас, особливо великої рогатої худоби, швидко призводить до знищення дернини й виникнення на місці степу пісків, що розвіюються¹³. Через це сучасні фахівці з луківництва рекомендують їх суто сінокісне використання¹⁴.

Лучна рослинність, на відміну від степової ксерофітної (посухостійкої), формується в умовах достатньої зволоженості й, відповідно, має мезофітний характер. У степовій зоні лучна рослинність розвивається в місцевостях, зволжених ґрунтовими чи паводковими водами – на заплавах річок, днищах балок та в подах. Площа заплавних угідь у період, що розглядається, була набагато більшою за теперішню. Це зумовлювалося двома причинами. По-перше, через набагато більшу, ніж зараз (за деякими підрахунками, на 55–70 км²)¹⁵ площу заплави Південного Бугу та Дніпра (з огляду на суттєво нижчий рівень моря в античну добу¹⁶). По-друге, через існування заплав малих степових річок та струмків. Очевидно, їх мали більшість сучасних великих балок регіону, таких, як Анчекрацька, Аджигольська, Корениська, Олександрівська, Чорноморська¹⁷.

Заплавні луки поділяються на луки високої заплави, які ненадовго затоплюються паводковими водами, і луки низької заплави, що їх паводкові води покривають на триваліший час. Затоплені нині водами лиману заплавні луки, скоріш за все, належали до другого класу, оскільки затопленою виявилась, в основному, низька заплава, тоді як заплавні луки малих річок – до першого.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ *Балашев Л.С., Ситайлова Л.М., Соломаха В.А., Шеляг-Сосонко Ю.Р.* Типология лугов Украины... – С.120–121.

¹² *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. – К., 1999. – С.96–100.

¹³ *Балашев Л.С., Ситайлова Л.М., Соломаха В.А., Шеляг-Сосонко Ю.Р.* Типология лугов Украины... – С.129–130.

¹⁴ Там же.

¹⁵ *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии... – С.17.

¹⁶ *Шилик К.К.* К палеогеографии Ольвии // Ольвия. – К., 1975. – С.51–91.

¹⁷ *Лисецкий Ф.Н., Молодецкий А.Э.* География Николаевской области. – Николаев, 1990. – С.12, 17.

Заплавні луки першого класу менш урожайні, аніж другого. Найсухіші з них, наприклад луки з домінуванням типчаків чи тонконогів, дають лише 5–7 ц/га сіна, щоправда якості вищої за степове¹⁸. Більш вологі луки цього класу, зокрема з переважанням вівсяниці східної або лисохвосту лучного, – від 7–12 ц/га до 15–20 ц/га високоякісного сіна¹⁹. Заплавні луки другого класу більш урожайні. Так, луки з домінуванням тонконогу лучного та пирію дають 15–20 ц/га, а тонконогу болотяного – 20–30 ц/га високоякісного сіна²⁰.

Слід зауважити, що на самому початку колонізації регіону значна частина заплав була вкрита не лучною, а лісовою та чагарниковою рослинністю²¹. Первинні луки вкривали лише території із засоленими та солонцюватими ґрунтами, які широко розповсюджені на Нижньому Побужжі. Площі заплавних луків поступово збільшувалися після вирубки давньогрецькими поселенцями деревної рослинності.

Первинною є лучна рослинність подів²² – плоскодонних замкнених понижень, яких доволі багато на межиріччі Березані й Південного Бугу, а також на лівобережжі останнього²³. Урожайність подових луків вища за урожайність степів. Так, луки з переважанням покісниць дають від 8–12 ц/га до 14–18 ц/га²⁴, а осок та ситника Жерара, а також вівсяниці східної – від 10–15 ц/га до 15–20 ц/га доброякісного сіна²⁵.

Беручи до уваги все сказане, аж ніяк не можна погодитися з думкою, що грецькі пастухи мали використовувати в основному степові угіддя. Малорухливе, порівняно з кочовим, грецьке тваринництво швидко виснажило б простори відкритого степу. Значно більш обґрунтованим виглядає припущення про використання поселенцями в основному заплавних і подових пасовиськ.

Вирощування фуражних культур та кормова база стійлово-вигінного тваринництва

На Нижньому Побужжі існували добрі умови для вирощування спеціалізованих кормових рослин античного світу: французької сочевиці (вики ервілії), люцерни та гуньби²⁶. При цьому місцеве населення у принципі могло забезпечити худобу достатньою кількістю кормів навіть без відведення значних площ під спеціалізовані фуражні культури – лише за рахунок культур подвійного призначення. Серед останніх слід назвати ячмінь, просо, плівчасті пшениці, а також зернобобові, перш за все сочевицю, чину, нут²⁷. Усі вони, окрім

¹⁸ *Балашев Л.С., Сипайлова Л.М., Соломаха В.А., Шеляг-Сосонко Ю.Р.* Типология лугов Украины... – С.132–133.

¹⁹ Там же. – С.139, 143.

²⁰ Там же. – С.149, 152.

²¹ *Афанасьев Д.Я.* Природні луки УРСР. – К., 1968. – С.17.

²² Там само. – С.16.

²³ *Молодых И.И.* Ґрунти подов и степных блюдец субаэрального покрова Украины. – К., 1982. – С.45–48.

²⁴ *Балашев Л.С., Сипайлова Л.М., Соломаха В.А., Шеляг-Сосонко Ю.Р.* Типология лугов Украины... – С.165.

²⁵ Там же. – С.163–164.

²⁶ Див.: *Одрін О.В.* Екологія господарства... – С.36, 83–84.

²⁷ Там само. – С.78–83.

проса, могли з успіхом вирощуватися на зональних ґрунтах. Таким чином, і для культивування зернофуражних рослин на Нижньому Побужжі існували цілком сприятливі умови. Місцеве тваринництво було добре забезпеченим як природними лучними угіддями для розвитку відгінного скотарства, так і фуражними культурами – для стійлового.

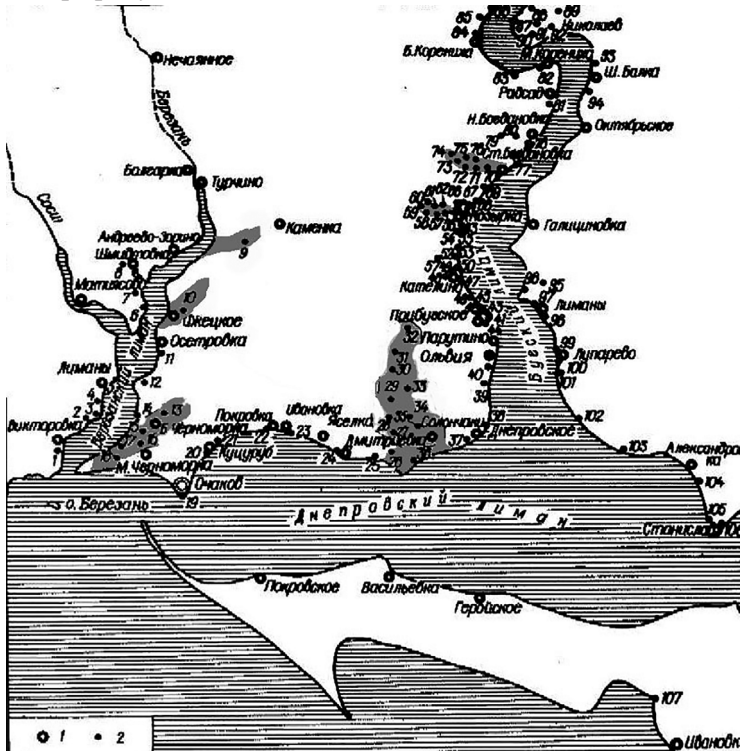
Отже Нижнє Побужжя мало значні за площею та якістю кормові угіддя для ведення грецькими поселенцями продуктивного тваринницького господарства. При цьому природні ресурси регіону були цілком сприятливими для культивування кормових рослин, що створювало додаткові позитивні умови для розвитку галузі. Природні умови Нижнього Побужжя загалом сприятливі для ведення як відгінного, так і для стійлового скотарства. Це формувало потенційні умови ведення комплексного землеробсько-тваринницького господарства.

Становлення, розвиток і просторова структура тваринницьких районів ольвійської хори

Дослідники вказують на існування на території Ольвійського поліса низки районів, де, судячи з невеликого культурного шару та відсутності решток будівель, існували переважно не постійні, а тимчасові поселення. Більшість із них інтерпретується як чабанські стоянки. Відповідно, господарство районів їх локалізації мало спеціалізуватися на відгінному тваринництві.

Доба архаїки. Спеціалізовані на тваринництві райони Нижнього Побужжя почали виникати вже на самому початку освоєння греками цих теренів і формування великої ольвійської хори за доби архаїки (див. ілюстр.1). Нові тваринницькі осередки формувалися практично на кожному етапі цього процесу.

Освоєння берегів Березанського лиману – перша половина VI ст. до н.е. На цьому етапі греки обжили заплави річок і

Ілюстр.1. Хора Ольвії доби архаїки
(за С.Д.Крижицьким, С.Б.Буйських, В.М.Отрешко, 1990).
Темним виділено спеціалізовані тваринницькі райони

струмків, що впадали в Березанський лиман, заснувавши цілий ряд поселень, що їх дослідники визначають як чабанські стоянки²⁸. Ці поселення розташовувались у сучасних балках Кільчен (поселення Шмідтівка 3), Анчекрацька (Кам'янка 3), біля с. Їжицьке (Їжицьке 4) та у Великій Чорноморській балці (Велика Чорноморка 3, Мала Чорноморка 4). Найважливішим в економічному плані, судячи з концентрації тут поселень різної сільськогосподарської спрямованості, був район Великої Чорноморської балки.

Освоєння правого берега Дніпро-Бузького лиману (від сучасного Очакова до Ольвії) – середина VI ст. до н.е. На цьому етапі виникає Аджигольський район – економічно найважливіший серед тваринницьких осередків ольвійської хори архаїчного періоду. Як уже зазначалося, в античну епоху Аджигольська балка являла собою річкову долину із заплавами луками, по обидва боки якої розташовувалося чимало подів, що давало змогу грецьким скотарям використовувати як заплави, так і подові луки. Просторову структуру цього району добре досліджено²⁹. По всій довжині 45-кілометрової балки було рівномірно розташовано одинадцять поселень. Три з них (Аджигол 1, Аджигольська балка 10 та 14) являли собою відносно великі стаціонарні пункти, причому перше з них локалізувалося в гирлі балки, друге – у середній частині, а третє – в її верхів'ях. Решта вісім (Аджигольська балка 2–3, 5, 7–9, 11–12) були сезонними стоянками чабанів, про що свідчить незначна потужність культурного шару. Стаціонарні поселення, особливо найбільше з них – Аджигол 1, слугували базами зимівлі худоби та, очевидно, пунктами первинної переробки тваринницької сировини³⁰.

Освоєння правобережжя Бузького лиману – друга половина VI ст. до н.е. На цьому етапі греки освоїли долини річок та струмків, які впадали з правого боку до Південного Бугу: перш за все околиці сучасних балок біля сіл Козирка та Стара Богданівка³¹. У цій частині ольвійської хори не виникло великих спеціалізованих тваринницьких районів, подібних до Аджигольського, що пояснюється відносно невеликими розмірами тутешніх балок. Вірогідно, місцеве господарство мало комплексний землеробсько-скотарський характер.

Освоєння в архаїчну епоху лівобережжя Бузького та правобережжя Дніпровського лиманів не призвело до виникнення тут спеціалізованих на тваринництві районів, на відміну від наступного періоду історії сільської округи Ольвії. Підкреслимо, що ольвійське тваринництво не було сконцентроване лише на теренах, які спеціалізувалися на відгінному скотарстві або вівчарстві. Воно успішно практикувалося на більшості поселень в основному із землеробською спрямованістю економіки. Очевидно, тут переважала стійлова форма розведення худоби, а місцеве тваринництво було тісно пов'язаним із рослинницьким господарством, про що детально йтиметься нижче.

²⁸ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья... – С.14–16.

²⁹ Буйских С.Б. Некоторые итоги изучения ольвийской округи... – С.10; *Его же*. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры... – С.26.

³⁰ Буйских С.Б. Античное поселение Аджигол 1 близ Ольвии...

³¹ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья... – С.29–32.

У районі Березанського лиману, крім Великої Чорноморської балки, відновилась експлуатація заплавлених річок і струмків, тобто сучасних балок Кільчен, Анчекрацької (включно з Великою Очаківською) та балки біля с. Їжицьке³⁴. На думку дослідників, навколо великих сільських поселень цих трьох районів (Шмідтівка 3, Кам'янка 3, Каборга 2) існували сезонні чабанські стани³⁵. Додамо, що вони локалізувалися не у відкритому степу, а в долинах малих річок. Фактично, ці три мікрорайони мали просторову структуру, подібну до названих вище великих районів, відрізнялася вона лише меншим масштабом. Крім того, почалась експлуатація заплавлених угідь р. Березанка (поселення Болгарка 2).

На правобережжі Бузького лиману, очевидно, припинилося інтенсивне освоєння Старобогданівської та Козирської балок. В усякому разі тимчасових стоянок чабанів цього періоду тут не виявлено. На лівобережжі лиману нових тваринницьких районів не з'явилося, натомість на правому березі Дніпровського лиману виник новий великий осередок в Олександрівській балці, який мав просторову структуру, подібну до Аджигольського, котру розглянемо нижче.

Дуже цікава поява чабанських стоянок на лівобережжі Дніпровського лиману – на Кінбурнському півострові (Іванівка 5, 9–10)³⁶. Відомо, що в античну добу півострів був залісненим. Тому поява тут подібних стоянок може свідчити про знищення грецькими поселенцями лісів із наступним випасом худоби на луках, що утворилися на їх місці.

Вище було коротко розглянуто просторову структуру низки другорядних спеціалізованих на тваринництві районів ольвійської хори. Тепер звернемо увагу на просторову структуру трьох головних районів: Аджигольського, Олександрівського та найменшого серед них – Чорноморського.

Просторова структура Аджигольського району у класичну та елліністичну добу була майже тотожна тій, яку він мав у період архаїки. У гирлі балки розташовувалися два стаціонарних поселення (велике Аджигол 1, яке існувало й у попередній час, а також менше за розмірами поселення Аджигол-мис). Обидва виконували функції баз зимівлі худоби та первинної переробки тваринницької сировини. Подібну функцію виконували також поселення у верхів'ях (Аджигольська балка 14) та, вірогідно, у середній частині (Аджигольська балка 7). Інші шість поселень (Аджигольська балка 2, 4, 6, 8, 11, Аджигольська коса 3) являли собою лише сезонні чабанські стоянки³⁷.

³⁴ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья... – С.45–47.

³⁵ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии... – С.102; Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья – С.68–69.

³⁶ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии... – С.102.

³⁷ Там же; Буйских С.Б. Античное поселение Аджигол 1 близ Ольвии...

Олександрівський район складався з двох великих стаціонарних поселень у гирлі балки (Олександрівка 1, 3) та шести сезонних стоянок чабанів (Олександрівка 2, 4–8)³⁸. Чорноморський район складався з одного стаціонарного поселення (Велика Чорноморка 1) і чотирьох сезонних стоянок (Велика Чорноморка 4–7)³⁹.

Слід підкреслити, що три основних райони тяжіли до трьох найбільших населених пунктів Ольвійського поліса: Березані (Чорноморський), Ольвії (Аджигольський) та городища Софіївка 2⁴⁰ (Олександрівський). Можливо, таке розташування пов'язане з тим, що у згаданих пунктах проводилася й остаточна переробка первинної тваринницької продукції відповідних районів. Утім подібне припущення вимагає додаткової перевірки.

Підсумовуючи розгляд становлення та розвитку тваринницьких районів ольвійської хори, а також їх просторової структури, можна констатувати, що поліс мав достатньо потужну базу для розвитку відгінного тваринництва як в архаїчний, так і у класичний та елліністичний періоди функціонування хори. Ця база загалом давала змогу виробляти надлишкову продукцію, частину якої можна було спрямовувати на експорт.

Галузева структура ольвійського тваринництва

Що стосується співвідношення різних видів худоби, яку розводили ольвійські тваринники, то робити остаточні висновки з цього приводу через брак даних поки що зарано. Це викликано декількома причинами. По-перше, у нашому розпорядженні немає остеологічної інформації зі стоянок чабанів, що обмежує знання про відгінне тваринництво. Ця відсутність лише частково може бути компенсована відомостями зі стаціонарних поселень – центрів спеціалізованих на тваринництві районів, таких, як Аджигол 1 або Велика Чорноморка 2: на цих поселеннях могли практикувати форми скотарства, відмінні від відгінної, про що свідчить великий відсоток свиней (про форми свинарства див. нижче). По-друге, остеологічних даних із поселень доби класики – еллінізму в нашому розпорядженні не надто багато, суттєво менше, аніж інформації з поселень періоду архаїки. Така диспропорція може призвести й до неточностей у висновках, оскільки з часом структура сільського господарства взагалі, і тваринництва зокрема, могла змінюватися. Зважаючи на сказане, слід підкреслити, що висновки, зроблені на основі наведених нижче даних, загалом попередні, і з надходженням нової інформації можуть бути скориговані.

³⁸ *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья... – С.75.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Про це поселення див.: *Буйских С.Б.* К локализации Канкита // Стародавнє Причорномор'я. – Вип.11. – Одеса, 2016. – С.50–59.

Тваринництво Нижнього Побужжя за остеологічними даними⁴¹

Пункт	Період	Велика рогата худоба	Дрібна рогата худоба	Свиня	Собака	Кінь	Кіт	Осел
Аджигол 1	архаїка	26,92%	36,54%	11,54%	11,54%	9,61%	3,84%	–
Березань	архаїка	19,21%	58,27%	11,92%	5,50%	4,64%		0,60%
Ольвія	архаїка	23,41%	63,37%	4,35%	4,52%	4,18%	0,17%	–
Вел. Чорноморка 2	архаїка	21,96%	50,93%	8,41%	10,75%	7,94%	–	–
Бейкуш	архаїка	25,17%	35,76%	4,64%	23,84%	10,60%	–	–
Куцуруб	архаїка	27,00%	38,49%	6,57%	11,68%	15,33%	0,73%	–
Чортовате 7	архаїка	28,74%	43,73%	6,07%	9,31%	12,15%	–	–
Стара Богданівка 2	архаїка	31,08%	40,54%	6,76%	12,84%	8,78%	–	–
Лупареве 2	архаїка	35%	36,66%	1,67%	11,67%	15,00%	–	–
Козирка 2	класика	34,33%	38,05%	5,22%	8,96%	12,69%	0,75%	–
Козирка 2	еллінізм	33,77%	32,47%	9,09%	11,69%	12,99%	–	–
Козирка 12	еллінізм	38,88%	27,77%	8,33%	2,77%	22,22%	–	–
Софіївка 2	еллінізм	26%	41,3%	6,9%	9,8%	16%	–	–

Скотарство⁴²

Попри те, що за кількістю особин в остеологічних матеріалах велика рогата худоба поступається дрібній, саме скотарство слід визнати провідною галуззю ольвійського тваринництва. Це пояснюється двома обставинами. По-перше тому, що воли мали бути головною (якщо не єдиною) тягловою силою в польовому землеробстві грецьких поселенців. А від самого початку заснування нових апоїкій на степових берегах Понту елліни зіткнулися з необхідністю освоювати великі масиви цілинних земель, зорати які, не маючи достатнього поголів'я волів, було неможливо. Відомо, що піднімаючи цілину або орючи старі степові перелоги, українські селяни традиційно використовували упряжки з 3-х і навіть 4-х пар волів⁴³, оскільки тягловим коням упоратися з товстим шаром степової повсті було не під силу. При цьому,

⁴¹ Таблицю складено за: Журавльов О.П., Яковенко В.І. Тваринництво на античному поселенні Аджигол 1... – С.87; Журавльов О.П., Маркова Е.П., Сычѐва Л.В. К истории животноводства ольвийской сельской округи... – С.110 (табл.3–4), 111 (табл.5); Журавльов О.П. Животноводство и охота на античном поселении Глубокая Пристань (Софиевка 2) // Проблемы археологии Северного Причерноморья. – Ч.2. – Херсон, 1990. – С.69.

⁴² Тут і далі термін ужито у вузькому значенні – як розведення великої рогатої худоби, а не синонім тваринництва.

⁴³ Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1991. – С.179.

звичайно, чим більше пар використовувалося, тим глибшою була оранка і тим якісніше оброблявся ґрунт⁴⁴. Звісно, якщо випадково не трапиться принагідна епіграфічна знахідка, навряд чи ми зможемо точно встановити, скільки саме пар волів запрягали в одну упряжку грецькі землероби Північної Надчорноморщини, але на легких ґрунтах Середземномор'я в рало впрягається щонайменше одна пара⁴⁵, тож на важких ґрунтах степу їх кількість мала бути більшою. Крім того, добре відомо, що чим примітивніше орне знаряддя, тим більше воно потребує тяглової сили для успішної оранки⁴⁶. У будь-якому разі цілком очевидно, що, не маючи достатньої кількості волів, еллінські поселенці просто фізично були б не у змозі освоїти степові чорноземи й темно-каштанові ґрунти.

По-друге, саме велика рогата худоба слугувала основним джерелом м'яса для мешканців Нижнього Побужжя, та й усього Надчорномор'я загалом, а їхній м'ясний раціон був доволі багатим⁴⁷. На Азіатському Боспорі відкрито господарство, що спеціалізувалося на постачанні м'яса на місцеві ринки⁴⁸. Очевидно, подібні господарства мали розташовуватися й в інших освоєних греками районах⁴⁹.

Загалом археозоологічні дані підтверджують висловлені вище тези. Фіксується доволі значний відсоток решток волів серед кісток свійського бика, причому особливо великим він був навіть не за архаїчної, а за класичної доби, напередодні та під час реколонізації великої хори Ольвії⁵⁰. Згодом, в елліністичний період, за загального зростання питомої ваги скотарства, відсоток волів дещо зменшився, натомість корів – зріс⁵¹. Це може свідчити, з одного боку, про збільшення молочного напрямку в розведенні великої рогатої худоби⁵², а з іншого – про скорочення фонду цілинних земель, розорювання яких потребувало більшої кількості тяглової сили, ніж староорних. Говорячи про молочне скотарство, можна припустити, що воно загалом було подібним до того, яке практикувалося до XIX ст. в Миколаєві або Херсоні, коли потреби містян у молоці задовольняли мешканці прилеглих хуторів⁵³, подібних до тих, які відкриті в ольвійському передмісті⁵⁴, тобто рівень товарності загалом був невисоким через незначну ємність внутрішнього ринку.

⁴⁴ Там само. – С.180.

⁴⁵ Див.: *Halstead P.* Two Oxen Ahead: Pre-Mechanized Farming in the Mediterranean. – Malden; Oxford; Chichester, 2014.

⁴⁶ *Павлюк С.П.* Традиційне хліборобство України... – С.176.

⁴⁷ *Журавльов О.П., Отрешко В.М.* О рационе питания архаического населения Нижнего Побужья // Древнее Причерноморье: II чтения памяти проф. П.О.Карышковского. – Одесса, 1991. – С.84.

⁴⁸ *Каспаров А.К.* Скотоводческое хозяйство поселения Волна 1 // Таманская старина. – Вып.3. – Санкт-Петербург, 2002. – С.153–162.

⁴⁹ Таке господарство, очевидно, було відкрито і в околицях Ольвії (див.: *Папанова В.А., Ляшко С.М.* Ольвійська усадьба IV в. до н.е. // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Вип.ХV. – Запоріжжя, 2009. – С.100–106).

⁵⁰ *Журавльов О.П.* Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час... – С.17.

⁵¹ Там само. – С.18.

⁵² Там само.

⁵³ *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния. – Ч.2 – Санкт-Петербург, 1863. – С.217.

⁵⁴ *Папанова В.А., Ляшко С.М.* Ольвійська усадьба IV в. до н.е.

Способи утримання великої рогатої худоби ольвійськими поселенцями визначити доволі складно, адже археологічні дані з цього приводу надто скупі. Очевидно, у цьому питанні не обійтися без залучення історико-етнографічних відомостей. Традиційно українці у степу тримали худобу цілорічно просто неба, незалежно від погодних умов, і лише пізньої осені та взимку переводили у загони⁵⁵. Майже весь рік вона перебувала на підніжному кормі, і лише у сніжну погоду та ожеледь одержувала сухий корм⁵⁶. При цьому тільки робочі воли й телята споживали відносно якісні корми, тоді як решта худоби годувалася гірше, аніж вівці чи коні⁵⁷. Німці-колоністи – носії порівняно вищої культури сільського господарства – тримали корів (але не волів) під навісами, рідше у сараях⁵⁸.

Ураховуючи той факт, що решток приміщень, котрі можна було б надійно інтерпретувати як стайні, на території Нижнього Побужжя виявлено вкрай мало⁵⁹, можна припустити, що і греки практикували тримання худоби просто неба. Утім навряд чи вони настільки нераціонально годували тварин, як українські колоністи XVIII–XIX ст., адже, на відміну від останніх, елліни активно вирощували кормові культури (а саме незадовільна годівля вважалася чи не головною причиною масового падежу худоби взимку)⁶⁰. Крім того, наявність якісної кормової бази ольвійського скотарства підтверджується і спостереженнями О.П.Журавльова, який звернув увагу на відсутність сезонного забою тварин на поселеннях⁶¹.

Що ж стосується порідного складу великої рогатої худоби Ольвії, то він був доволі строкатим. Ще В.І.Бібікова⁶² попередньо встановила наявність тут щонайменше трьох порід свійського бика: крупнорогатої, короткорогої, дрібної комолої. О.П.Журавльов на матеріалах ольвійської хори підтвердив та розвинув ці спостереження, указавши на відмінності в порідному складі великої рогатої худоби на різних поселеннях⁶³. Комола порода, судячи з даних античних авторів, зокрема Геродота⁶⁴, мала скіфське походження. Археозоологи логічно пояснювали появу цієї породи в античних державах Надчорномор'я масовими закушівлями у скіфів⁶⁵. На думку О.П.Журавльова, більшу за скіфську рогату породу свійського бика грецькі колоністи привезли з собою і згодом схрестили

⁵⁵ Шмидт А. Матеріали... – С.213.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же. – С.214.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Так, наприклад, в узагальнюючій праці С.Д.Крижицького (див.: *Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья.* – К., 1993) подібного роду споруди взагалі не виділяються в окрему категорію.

⁶⁰ Шмидт А. Матеріали... – С.218.

⁶¹ Журавльов О.П., Яковенко В.І. Тваринництво на античному поселенні Аджигол 1... – С.84. Див. також: Журавльов О.П., Маркова Е.П., Сычѳва Л.В. К истории животноводства ольвийской сельской округи... – С.99.

⁶² Бібікова В.І. Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935–1948 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т.VII. – К., 1958. – С.144.

⁶³ Журавльов О.П., Яковенко В.І. Тваринництво на античному поселенні Аджигол 1... – С.84.

⁶⁴ Herod. IV, 29.

⁶⁵ Журавльов О.П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства (по костным остаткам) // Морфологические особенности позвоночных животных Украины. – К., 1983. – С.40.

з нею місцеву комолу⁶⁶. Саме імпортом скіфської худоби та схрещуванням її з грецькими породами О.П.Журавльов пояснював несподіване збільшення розмірів великої рогатої худоби Ольвійського поліса у класичну епоху⁶⁷, наслідком чого стало збільшенням розмірів нащадків (явище гібридної сили, або гетерозис). Щоправда, як показують археозоологічні дослідження у Середземномор'ї, саме у цей період процес збільшення розмірів великої рогатої худоби відбувався по всьому грецькому світу⁶⁸, тож ситуація в Ольвії виглядає складовою загального процесу.

Вівчарство

Як свідчать дані археозоології, вівчарство, поряд зі скотарством, становило основу ольвійського тваринництва. Так само, як і у випадку з биками, доволі різноманітним був і порідний склад місцевих овець⁶⁹. Однак у питанні походження цих порід археозоологи мають відмінні погляди. Так, на думку О.П.Журавльова, який указував на відмінності між грецькими та скіфськими породами дрібної рогатої худоби⁷⁰, овець і кіз (на відміну від корів, биків) греки привезли з собою із метрополії. Натомість О.К.Каспаров, аналізуючи матеріали Березанського поселення та вважаючи, що від самого початку місцеві елліни вирощували власні породи, усе ж припускає, що за певний час вони почали імпортувати дрібніших за розмірами скіфських овець⁷¹. При цьому, на його думку, усі кози, яких розводили місцеві греки, були тубільного, а не привізного походження. Останнє твердження виглядає доволі дивним, адже у грецькому господарстві загалом козівництво було куди більш вагомим, аніж у скіфському. Тому це потребує подальшої перевірки. Більш вірогідний імпорт скіфських овець, адже вони напевно були набагато краще пристосованими до умов степового клімату Надчорномор'я, аніж власне грецькі, та могли використовуватися для виведення нових гібридних порід.

Утім і тут все не так однозначно, адже й у греків вівчарство та пов'язані з ним промисли досягли доволі високого рівня розвитку, зокрема в Мілеті – метрополії більшості античних апойкій Надчорномор'я⁷². Висока якість мілетської овечої вовни та виробів із неї так само була добре відомою в тодішньому еллінському світі. Сучасні фахівці вважають, спираючись як на дані античних авторів,

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Журавльов О.П. Животноводство и охота в Ольвийском государстве (заметки археозоолога) // Ольвийские древности. – К., 2009. – С.263.

⁶⁸ Kron G. Roman Livestock Farming in Southern Italy: the Case against Environmental Determinism // Espaces intégrés et ressources naturelles dans l'Empire romain: Actes du colloque de l'Université de Laval – Québec (5–8 mars 2003). – Besançon, 2004. – P.125; *Idem*. Archaeozoological Evidence for the Productivity of Roman Livestock Farming // Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte. – Bd XXI, H.2. – Marburg, 2002. – S.66–68.

⁶⁹ Журавльов О.П. Історія фауни і тваринництва... – С.14; Журавльов О.П., Яковенко В.І. Тваринництво на античному поселенні Аджигол 1... – С.85.

⁷⁰ Журавльов О.П. Животноводство и охота... – С.263.

⁷¹ Каспаров А.К. Некоторые замечания о фаунистических остатках из поселения на о. Березань // Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. – Т.2. – Санкт-Петербург, 2012. – С.124–125.

⁷² Див., напр.: Greaves A.M. The Land of Ionia: Society and Economy in the Archaic Period. – Malden, 2010. – P.75–76; *Idem*. Miletos: A History. – London, 2011. – P.96.

так і на давньогрецькій зображення овець, рештки давньої вовни, що саме з Малої Азії тонкорунні вівці потрапили до грецьких колоній Південної Італії, а звідти – до Іспанії⁷³. Відомі й знахідки вовни тонкорунних овець у Надчорномор'ї⁷⁴, але незрозуміло, чи належала ця вовна вівцям грецького походження, адже й у скіфів, можливо, були тварини, подібні до сучасних цигайських, тобто з поліпшеною вовною⁷⁵. Одержували тонкорунних овець греки від скіфів, або навпаки – скіфи від греків, чи ж в обох цих народів тонкорунне вівчарство розвивалося незалежно – на ці питання поки що ми відповіді не маємо. Утім дивно було б, якби мілетяни, постачаючи тонкорунних овець у Тарент, не ввозили б їх до власних колоній на Чорному морі, де умови для інтенсивного вівчарства були цілком сприятливими.

Багаторічна практика степового тонкорунного вівчарства показала, що найхарактерніший спосіб утримання – відгінний упродовж більшої частини року. Лише взимку овець тримали у хлівах та вівчарнях – у непогоду й коли степ вкривав шар снігу, тобто до 100 днів на рік⁷⁶. За рекомендаціями античних авторів, хліви для тонкорунних овець тримали в більшій чистоті, ніж для звичайних, зокрема вимощували долівку камінням (аби не застоювалася сеча)⁷⁷. Залишки таких вимощених приміщень, які інтерпретуються як стійла, відомі й на ольвійській хорі⁷⁸. Вірогідно, що тонкорунне (або напівтонкорунне) вівчарство в Ольвії, аби бути економічно вигідним, мало практикуватись у спеціалізованих тваринницьких районах, тоді як на стаціонарних поселеннях перевагу віддавали м'ясному або ж м'ясо-молочному напрямку розведення худоби.

О.П.Журавльов стверджує про переважно м'ясний напрям розведення овець на більшості поселень ольвійської хори (зокрема у самій Ольвії, на Березані та Аджиголі 1)⁷⁹. При цьому, через об'єктивні складнощі, археозоологи не можуть з'ясувати, до якого саме напрямку слід віднести ту чи іншу породу. Можна лише спробувати провести певні історичні аналогії. У новий час найпоширенішою м'ясного напрямку, яку розводили у степовому Надчорномор'ї, була волоська⁸⁰. Вівці цієї породи добре переносять степовий клімат, а взимку навіть здатні, на відміну від овець інших порід, добувати корм із-під неглибокого снігу⁸¹. У нас є всі підстави вважати, що породи такого типу були розповсюдженими у причорноморських степах і за скіфо-античної доби. Так, на пекторалі з Товстої могили фахівці визначили овець, зовні дуже подібних до сучасної цигайської породи, яка загалом близька до волоської, відрізняючись від неї набагато якіснішою вовною, схожою на мериносову⁸². Незалежно від

⁷³ Ryder M.L. Merino history in Old Wool // Textile History. – 18 (2). – 1987. – P.120–121, 124–126.

⁷⁴ Ryder M.L., Hedges J.W. Ancient Scythian Wool from the Crimea // Nature. – 242. – P.480.

⁷⁵ Принаймні саме таких овець зображено на пекторалі з Товстої могили (див.: Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии... – С.146).

⁷⁶ Шмидт А. Материалы... – С.245.

⁷⁷ Varro II, 2, 19.

⁷⁸ Крижицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии... – С.138.

⁷⁹ Журавльов О.П., Яковенко В.І. Тваринництво на античному поселенні Аджигол 1... – С.86.

⁸⁰ Шмидт А. Материалы... – С.226.

⁸¹ Там же. – С.227.

⁸² Целютін В.К., Кротов А.А. Вівчарство. – К., 1984. – С.96. Волоська порода відноситься до грубововнових овець м'ясо-молочного напрямку, тоді як цигайська – до напівтонкорунних універсального напрямку розведення (див.: Там само. – С.16).

того, зображували античні торевти скіфських чи грецьких овець⁸³, ця порода, зважаючи на інтенсивні торгівельно-обмінні контакти між греками та скіфами, зокрема й у тваринницькій галузі⁸⁴, могла бути розповсюджена в надчорноморських степах.

Конярство

Це була третя за важливістю галузь ольвійського тваринництва, яка суттєво поступалася скотарству та вівчарству. Порідний склад ольвійських коней був доволі різноманітним. Ще В.І.Бібікова відзначала наявність в Ольвії декількох порід свійського коня, про що свідчила висока варіабельність розмірів остеологічних решток⁸⁵. Пізніше цей висновок, на більшій кількості матеріалу, підтвердив і О.П.Журавльов. При цьому дослідник зазначав, що порідний ольвійський кінь не мав аналогів ані у Степовій Скіфії, ані у племен Лісостепоного Правобережжя⁸⁶. Він припускав, що, скоріш за все, спеціалізації порід коней в Ольвії не існувало, місцеві мешканці використовували коня як в упряжі, так і як верхову тварину залежно від обставин⁸⁷. До речі, приблизно так само використовували коней українські, молдавські й болгарські селяни в Надчорномор'ї XIX ст.⁸⁸

За спостереженнями археозоологів, ольвійські коні в основному були мало- або середньорослими⁸⁹. Цікаво, що і в XIX ст. відзначали загалом невисокий зріст степових коней, навіть заводських⁹⁰. Тоді у селян степових районів (окрім німецьких колоністів) коні відігравали допоміжну роль у сільськогосподарських роботах порівняно з волами: їх використовували для боронування, для гарманування тощо⁹¹. Більш породистими коні були лише на кінських заводах, та й то далеко не всюди⁹². Цілком очевидно, що в античні часи в Надчорномор'ї не існувало ринків збуту, що спонукало б до створення спеціалізованих конярських господарств. Відповідно, не було й умов для ведення активної селекційної роботи. Можна лише припускати, що ольвійські аристократи могли тримати породистих верхових коней (мисливських або бойових), але таке припущення поки що не підтвержене конкретними фактами.

⁸³ Цигайська порода, на думку фахівців, має малоазійське походження, тож могла потрапити до греків ті скіфів цілком незалежно.

⁸⁴ Див. також: *Одрін О.В.* З історії грецько-скіфських торговельних відносин: торгівля худобою, археозоологічні дані та етнографічні паралелі // Стародавнє Причорномор'я. – С.392–398.

⁸⁵ *Бібікова В.І. Бібікова В.І.* Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935–1948 рр. – С.147.

⁸⁶ *Журавльов О.П.* Свійський кінь в Ольвії // Археологія. – 2003. – №4. – С.101. Утім, слід зважати і на суттєву обмеженість даних із «варварських» поселень та могильників, що потенційно вможливило коригування цього висновку в майбутньому. *О.В.Маркова* (див.: *Маркова О.В.* *Equus caballus* з Ольвійського поховання // Археологія. – 2002. – №1. – С.118), аналізуючи ймовірність гібридизації місцевих коней східного походження з імпортними західними, зазначає про можливість широкої торгівлі кіньми. Такий висновок, проте, зроблено на підставі аналізу лише одного скелету коня (це був єдиний повний скелет, знайдений в Ольвії), а тому потребує подальшого підтвердження на більшій кількості матеріалу.

⁸⁷ *Журавльов О.П.* Свійський кінь в Ольвії... – С.102.

⁸⁸ *Шмидт А.* Матеріали... – С.203.

⁸⁹ *Журавльов О.П.* Свійський кінь в Ольвії... – С.101.

⁹⁰ *Шмидт А.* Матеріали... – С.202.

⁹¹ Там же. – С.203.

⁹² Там же. – С.200–203.

Поки що можемо говорити про суттєво меншу роль конярства, порівняно зі скотарством та вівчарством, в ольвійському тваринництві. Очевидно, коней використовували головним чином як робочу худобу для деяких допоміжних сільськогосподарських робіт (натомість найбільш важкі виконували волами) та з транспортною метою. Крім цього, конина, як і баранина та яловичина, йшла в їжу⁹³.

Свинарство

Із-поміж основних галузей ольвійського тваринництва воно мало найменше значення. Утім на окремих поселеннях роль свинарства була доволі вагомою. Слід зауважити, що традиційне степове свинарство має свої особливості у формах утримання поголів'я. Свиней зазвичай випасали на вигоні, або й у відкритому степу, причому в поміщицьких господарствах їх навіть виганяли великими стадами на степові пасовиська після великої рогатої худоби та овець, а після завершення збирання врожаю – і на баштани⁹⁴. Але особливо активно свиней випасали не у степу, а у плавнях, куди їх зазвичай заганяли з весни, а виганяли восени, при цьому окремих здичавілих тварин навіть забивали на місці⁹⁵. На території Ольвійського поліса існувало декілька плавневих масивів: на півночі, північніше від сучасного Миколаєва (бузькі плавні), на сході східніше Глибокої Пристані (дніпровські плавні). Не виключено, що в античні часи існували й інші масиви, нині затоплені водами лиманів.

Загалом розвинуте свинарство, як уважається, більшою мірою характерне для римського, аніж для грецького тваринництва й, відповідно, свинина займала в раціоні римлян вагоміше місце⁹⁶. Слід визнати, що цей висновок, базований головню на археозоологічній інформації із Західної та Центральної Європи, кореспондується і з остеологічними даними з хори Ольвії, де на більшості поселень рештки свиней не перевищують 4–7% від загальної кількості (див. табл. вище). Примітно, що одним із небагатьох винятків є поселення Аджигол 1 – центр відповідного тваринницького району. Утім, якщо спосіб утримання свиней тут був подібним до описаного вище, нічого дивного у цьому немає. Очевидно, що греки вирощували лише власні породи свиней, адже у скіфів, природно, цей напрям набув розвитку лише після початку процесів седентаризації⁹⁷.

Загалом свинарство відіграло допоміжну роль у тваринництві Ольвійського поліса, суттєво поступаючись провідним галузям – скотарству та вівчарству – навіть у питанні забезпечення мешканців м'ясом. Утім на окремих поселеннях роль його була доволі значною. Якими особливостями місцевого господарства пояснюється цей факт – поки що незрозуміло.

⁹³ Журавльов О.П. Свійський кінь в Ольвії... – С.88.

⁹⁴ Шмидт А. Матеріалы... – С.252.

⁹⁵ Там же.

⁹⁶ King A. Diet in the Roman world: a regional inter site comparison of the mammal bones // Journal of Roman Archaeology. – Vol.12. – 1999. – P.168–202.

⁹⁷ Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии... – С.148. Теоретично можна припускати імпорту греками свиней із Фракії чи Правобережного Лісостепу, але це виглядає вкрай малоймовірним хоча б з погляду практичної доцільності.

Підсумовуючи огляд основних галузей ольвійського тваринництва, можна констатувати його доволі складну галузеву структуру, яка включала скотарство, вівчарство, конярство, свинарство, а також козівництво, яке, за браком даних, перебуває поза розглядом. Очевидно, остаточно не вирішеним залишається питання про форми утримання худоби, адже археологічні дані надто неповні, а історико-етнографічна інформація про ведення степового господарства в нові часи та історико-археологічні відомості про традиційне античне господарство часом суперечать одне одному.

Так, як уже говорилося вище, у причорноморських степах худобу цілолітньо тримали на підніжному кормі просто неба, без особливого зв'язку з рослинницьким господарством. За аналогією, логічним було б припустити, що й в античні часи селяни мали дотримуватися подібних практик. Натомість сучасні дослідження сільського господарства Середземномор'я від неоліту до античної доби змушують набагато обережніше підходити до цього питання. На думку низки фахівців, середземноморське тваринництво було здавна тісно пов'язаним із рослинництвом, а тому не варто перебільшувати роль пасторалізму⁹⁸. При цьому вказується на поширення комплексного рослинницько-тваринницького господарства у Середземномор'ї впродовж надзвичайно тривалого часу – починаючи від неоліту й аж до сучасних традиційних (а не модернізованих) господарств⁹⁹. Навряд чи ольвійські елліни могли дозволити собі «розкш» відмовитися від досягнень середземноморської агротехніки та перейти до суто екстенсивного господарства з перелоговим землеробством і відгінним тваринництвом¹⁰⁰. Як показують дослідження в Південній Італії, екстенсивне господарство домінувало там не в античну добу, а пізніше, у ранньомодерні часи, за панування Араґону: саме тоді тут існували величезні латифундії, натомість господарства римського часу були відносно невеликими¹⁰¹. Так само невеликими, на думку археологів, були й господарства ольвійської хори.

Проти можливостей ведення екстенсивного господарства, перш за все, звичайно, орного землеробства, свідчить і його технічне оснащення. Вище вже говорилося про проблеми з підняттям цілини легкими дерев'яними ралами. Спостереження над співвідношенням плужної та ральної обробки землі у традиційних господарствах Середземномор'я показали, що дерев'яним ралом там оброблялися головним чином легкі й кам'яністі ґрунти, тоді як

⁹⁸ *Kron G. Roman ley-farming // Journal of Roman Archaeology. – Vol.13. – 2000. – P.277–287; Halstead P. Sheep in the garden: the integration of crop and livestock husbandry in early farming regimes of Greece and southern Europe // Animals in the Neolithic of Britain and Europe. – Oxford, 2015; Idem. Pastoralism or household herding: problems of scale and specialization in early Greek animal husbandry // World Archaeology. – Vol.28 (1). – 2006. – P.20–42.*

⁹⁹ *Halstead P. Sheep in the garden...; Halstead P. Two Oxen Ahead...*

¹⁰⁰ Тут аналогією можуть слугувати німецькі колоністи модерних часів, які, переселившись до степів Херсонщини та Приазов'я, зберегли вищу, порівняно з українцями, молдаванами чи росіянами, сільськогосподарську культуру, лише модернізувавши її відповідно до нових природно-кліматичних умов.

¹⁰¹ *Kron G. Roman Livestock Farming in Southern Italy... – P.119–120.*

важкі – плугом¹⁰². Зважаючи на те, що абсолютна більшість ґрунтів Нижнього Побужжя – не легкі й не кам'янисті¹⁰³, то обробляти їх ралом (а плуга, як відомо, греки не знали), навіть із залізним наральником, було справою не з легких і, до того ж, як уже зазначалося, вимагало великої кількості робочої худоби. Відповідно, для ольвіополітів, так само, як і для всіх греків Степового Надчорномор'я, доцільнішим було використовувати староорні землі.

Тому найбільш вірогідним виглядає припущення, що відгінне тваринництво було поширеним лише у спеціалізованих тваринницьких районах, тоді як на більшості поселень мало практикуватися комплексне господарство, відоме в нові часи як «ley-farming», за якого парові поля (переважно зайняті, а не чорні) використовувалися як пасовиська¹⁰⁴. Скотарство та вічарство, судячи з наявних даних, було, головню, молочно-м'ясного спрямування. Крім того, значну роль відіграло вирощування робочої худоби. Допоміжну функцію у забезпеченні місцевих мешканців м'ясом виконували також конярство, свинарство.

Що ж стосується відгінного тваринництва, то, як свідчать дані з поселень в Аджигольській і Чорноморській балках, провідними його галузями були вічарство та скотарство. При цьому в районі Чорноморської балки відносно більшою була роль вічарства, тоді як в Аджигольському районі вагомішу роль відіграло скотарство. Очевидно, останнє мало м'ясну або м'ясо-молочну спрямованість, тоді як перше – м'ясо-вовняну чи м'ясо-молочно-вовняну. Худобу з Аджиголу могли підганяти до Ольвії, де забивали в районі передмістя на спеціалізованих бійнях, а далі м'ясо йшло на ольвійський ринок. Натомість вторинна продукція перероблялася тут же, на спеціалізованих майданчиках ольвійського передмістя. Утім це питання окремого дослідження.

Активний розвиток ольвійського тваринництва повинен був призвести до вироблення певної, часом значної, кількості надлишкової продукції. Вона могла йти на експорт безпосередньо, у вигляді сировини, та/або як готовий товар після переробки цієї сировини місцевими майстрами¹⁰⁵. В останньому випадку експортний характер могли мати ремесла, пов'язані з обробкою вовни, шкур, кістки.

¹⁰² Halstead P. Two Oxen Ahead... – P.35.

¹⁰³ Див.: Одрін О.В. Екологія господарства... – С.69–77.

¹⁰⁴ Kron G. Roman ley-farming...

¹⁰⁵ Див.: Одрін О.В. Виробництво вовни і вовняних виробів...

The article explores the development of animal husbandry in the polis of Olbia in the late 6th century through the 1st third of the 3rd century BCE. It establishes whether the natural environment of the Lower Buh river region was conducive to various forms and branches of animal husbandry. It explores the branch and territorial structure of the Olbian chora and the role of specialized cattle breeding regions in it. It offers an analysis of the branches that comprised Olbian animal husbandry, and explores the trajectories of each of its main sectors.

Keywords: Classical antiquity, Olbia, chora, farming, animal husbandry, cattle breeding, sheep breeding.

О.О.ВАСЮТА *

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ БОГОРОДИЧНОГО (ЄЛЕЦЬКОГО) МОНАСТІРЯ У ЧЕРНІГОВІ

Серед монастирів, які в минулі часи діяли у Чернігові, Богородичний (Єлецький) – найдавніший. Вік цієї обителі нараховує вже понад 950 років. Однак на сьогодні ще багато питань її історії, особливо руського періоду, залишаються відкритими. Хто й коли став фундатором цього монастиря? Яке відношення до нього мав Антоній Печерський? У статті представлено авторське висвітлення саме цих питань історії чернігівського Богородичного монастиря.

Ключові слова: Єлецький монастир, Антоній Печерський, Успенський собор, монастир Святої Богородиці, Єлецька гора, скит, кіновія, князь, Чернігів.

Чернецтво належить до найцікавіших феноменів усіх світових релігій. І християнство тут не виняток. В одній із заповідей Ісуса Христа промовляється: «Якщо хочеш бути достатнім, піди, продай майно своє і роздай жебракам [...] і приходи, і слідує за мною». Уже у III ст. серед християн на теренах Римської імперії з'явилися перші послідовники цієї настанови, які заради вдосконалення своєї віри та духовних пошуків зрікалися суспільства й таємно усамітнювались у відлюдних місцях. Після легалізації християнства (IV ст.) такі люди, об'єднуючись у громади однодумців, оселялися вже відкрито та утворювали монастирі (у перекладі з грецької – «місце усамітнення»). Для регламентування їх внутрішнього життя поступово було вироблено відповідні правила (устави). Згодом, перетворившись на своєрідні чернечі містечка, обителі повністю інтегрувалися до церковної організації. Після офіційного хрещення Русі чернецтво поширилося й на її територію.

Як свідчать джерела, на теренах руської держави перші монастирі почали виникати фактично відразу після прийняття християнства¹. Так, «Києво-Печерський патерик» повідомляє, що у часи Володимира Святого в Києві функціонувало вже декілька чернечих обителей: «И походи (Антоній Печерський – О.В.) по монастырем и не възлюби ни въ едином же где бы жителъствовати [...] По сих же преставльшуся великому князю Владимиру»². До періоду правління Ярослава Мудрого та його синів відносяться перші відомості про заснування у столиці Русі вже конкретно названих монастирів – Георгіївського, Ірининського, Дмитріївського та ін.³ Поступово цей процес

* Васюта Олег Олегович – заступник завідувача відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»
E-mail: vasutaoleg@gmail.com

¹ Молдаван А.М. «Слово о законе и благодати» Илариона. – К., 1984. – С.93; *Иаков Мних. Память и похвала князю Владимиру // Златоструй. Древняя Русь. X–XIII вв.* – Москва, 1990. – С.132.

² *Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик [Репринт. вид.].* – К, 1991. – С.16.

³ Там само. – С.19; Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Москва, 1997. – С.151.

охопив інші регіони руської держави. Однак тут слід відзначити один суттєвий факт, який стосується процедури заснування чернечих осередків. На той час вона вже значно відрізнялася від періоду утворення перших християнських монастирів. Передусім це відобразилось у взаємозв'язку церкви та світської влади. Як свідчать джерела, остання не тільки сприяла появі обителів, але також виступала їх безпосереднім засновником. Відповідно, від самого початку вони вважалися патрональними, де практично все – від обрання ігумена до постриження нових ченців – узгоджувалося з «мирським» господарем монастиря⁴. Це добре ілюструється розповіддю «Киево-Печерського патерику» про матір св. Феодосія, коли Антоній Печерський для того, щоб здійснилося її бажання стати черницею й оселитися у жіночій обителі, змушений був попередньо «взвести о ней княгини»⁵. Узагалі можна вважати, що у цьому плані з усіх відомих на той час київських монастирів винятком був тільки Печерський. Особливо це підкреслювалося в патерику: «Мнози бо манастыреве от царь и оть боярь и оть богатства поставлені, но не суть такові, якові же суть поставлені слезами і пощениєм, молитвою и бдениєм. Антоній не име злата и сребла, но стяжа (Печерську обитель – О.В.) слезами и пощениєм»⁶. Таким чином, свідчення джерел дозволяють констатувати той факт, що фундування переважної більшості монастирів у Русі кінця X–XI ст. пов'язувалося з діяльністю представників саме світської влади.

Втрата місцевих літописів значно звузила можливості дослідників вивчати історію чернігівських обителів руської доби. На сьогодні все ще залишаються остаточно не з'ясованими час їх заснування, кількість, назви та структура взаємовідносин цих монастирів. Інформативний потенціал наявних письмових джерел щодо чернечого життя у столиці Чернігово-Сіверської землі обмежується лише декількома повідомленнями. Так, «Повість временних літ» свідчить, що наприкінці XI ст. у Чернігові вже існували чернечі обителі, але не вказує їх кількість та назви. Подібна інформація також є і в «Повчанні» Володимира Мономаха⁷. Крім того, у «Повісті» в розповіді про Антонія Печерського повідомляється про монастир Св. Богородиці, який у той час розташовувався на Болдиних горах біля Чернігова⁸. Також у «Киево-Печерському патерику» та літописах ще декілька разів згадуються ігумени чернігівських монастирів XI – першої половини XIII ст.⁹

Відомості письмових джерел стосовно чернецтва у Чернігові в руський час суттєво доповнили результати археологічних досліджень. Так, удалося не тільки простежити розвиток Антонієвого печерного комплексу, але й скласти уявлення про наземну забудову на прилеглий до нього території¹⁰. Крім того,

⁴ Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва, 1989. – С.133; Артамонов Ю.А. Древнерусские монастыри и право патроната // Чернігівські старожитності. – Вип.2. – Чернігів, 2009. – С.12–20.

⁵ Абрамович Д.І. Киево-Печерський патерик. – С.31.

⁶ Там само. – С.19.

⁷ ПСРЛ. – Т.1. – С.249.

⁸ Там же. – Т.2: Ипатьевская летопись. – Москва, 1962. – С.185.

⁹ Абрамович Д.І. Киево-Печерський патерик. – С.67; ПСРЛ. – Т.1. – С.457; Т.2. – С.606.

¹⁰ Руденко В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С.211–223.

під час археологічних розкопок по вул. Сіверянській та на дитинці давнього Чернігова було виявлено об'єкти (рештки мурованих храмів, поховання), які дозволяють уважати, що в домонгольську добу там також функціонували два невідомі із письмових джерел монастиря¹¹. На думку В.П.Коваленка, перший із них утворився наприкінці XII – на початку XIII ст. та називався «Сіверським» (за І.М.Ігнатенко – «Троїцьким»), а другий почав діяти ще з кінця XI ст. і мав назву «Василіанського»¹².

Додаткова інформація про окремі чернігівські чернечі обителі дійшла також до наших днів у вигляді церковних легенд. У руський час у місті, окрім чоловічих, діяв ще й жіночий монастир, який розташовувався на місці, де стоїть мурована П'ятницька церква (кінець XII – початок XIII ст.). Згідно з переказами, його заснувала донька чернігівського князя Святослава Ярославича (1027–1076 рр.) – Предслава¹³. Ця князівна також відома й з літописів, де зазначено, що вона, перебуваючи у чернецтві, померла 1116 р.¹⁴ З ім'ям самого ж батька Предслави церковна легенда пов'язує фундування іншої обителі – Єлецького Свято-Успенського монастиря на одному з відрогів Болдиних гір. Як засвідчують археологічні дослідження, у руський час територія цього монастиря до меж міста не входила, і перебувала на відстані близько кілометра від чернігівського дитинця.

За церковними традиціями, назви чернечих обителей напряму пов'язані з присвяченням їх головних храмів, які також зазвичай були й першими культовими спорудами на території даних монастирів. Час зведення таких храмів найчастіше вважається часом заснування самих обителей. Крім того, до їх назв могли ще додавати вказівку на місце розташування, ім'я фундаторів монастирів¹⁵.

Центральною та найдавнішою архітектурною пам'яткою Єлецької обителі є мурований храм Успіння Св. Богородиці. Згідно з церковною легендою, яку, посилаючись на нині втрачений «Єлецький патерик», у XVII ст. записав Іоаникій Галятівський, тут спочатку був «на дереве еловомъ знайденый образ прес(вя)тои б(огороди)ци», де потім, у 1060 р., князь Святослав Ярославич збудував «мурованую церковъ»¹⁶. Філарет (Гумілевський), зауваживши напис, зроблений на «давній елецькій іконі», яка в XIX ст. зберігалась в Успенському соборі у Харкові, відзначив, що явлення святині відбувалося 3 лютого 1060 р.¹⁷ Дослідники по-різному

¹¹ *Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Сиверского // Краткие сообщения Института археологии. – Вып.195. – Москва, 1989. – С.54–55; *Игнатенко И.М.* До питання про існування монастиря у Чернігові по вул. Сіверянській // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. – Чернігів, 1999. – С.16–17; *Коваленко В.П.* Давньоруські монастирі на Чернігівському дитинці // Сумська старовина. – Вип. XXV. – Суми, 2008. – С.12–16.

¹² *Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Сиверского. – С.54–55; *Игнатенко И.М.* До питання про існування монастиря у Чернігові по вул. Сіверянській. – С.16–17; *Коваленко В.П.* Давньоруські монастирі на Чернігівському дитинці. – С.15.

¹³ *Вироцький В.Д.* Храми Чернігова. – К., 1998. – С.126.

¹⁴ ПСРЛ. – Т.2. – С.284.

¹⁵ *Практический справочник по православию.* – Москва, 2008. – С.623.

¹⁶ *Галятівський І.* Ключ розуміння. – К., 1985. – С.351.

¹⁷ *Філарет (Гумілевський).* Кафедральные черниговские монастыри. Ильинский, Елецкий, Борисоглебский. Общий обзор епархии Черниговской. – Чернигов, 1861. – С.98.

датують будівництво найдавнішого кам'яного храму Єлецького монастиря – від 1060–1070-х рр. до середини XII ст.¹⁸ Однак на сьогодні більшість фахівців сходяться на тому, що його звели в першій половині XII ст.¹⁹ Тож час будівництва даного собору й присвячення його Св. Богородиці однозначно свідчать, що і в руську добу цей монастир називався «Богородичним». Друге найменування було додане йому «по случаю явленія при месте томъ иконы Божія Матере на дереве еле, отъ чего, какъ икона та наименована Елецкою, такъ и монастыр Елецкимъ же»²⁰. Крім того, як зазначив у середині XIX ст. М.А.Маркевич, у «давні часи» згаданий монастир називали ще й «Болдиногирським»²¹. Зрозуміло, що цей додаток у найменуванні обителі походив від назви місцевості, де вона розташовувалася. Своєю чергою, у наш час уже від імені монастиря це місце також називають «Єлецькою горою».

Досі між дослідниками точиться дискусія стосовно літописного повідомлення про переїзд Антонія Печерського в 1069 р. до Чернігова, де саме й згадується монастир Св. Богородиці, який, згідно з цим джерелом, тоді розташовувався на Болдиних горах. Її суть полягає в розв'язанні питання локалізації літописної обителі. Початок цій дискусії поклали ще у XVII ст. Іоанікій Ґалятівський та Дмитро Туптало. Перший із них уважав, що Антоній, приїхавши до Чернігова, «певне монастирєве Єлецькому дальт благословеніє одь с(вя)той гори Афонскої», а другий стверджував про фундування печерським подвижником окремої Іллінської обителі з печерами²². У XIX ст. для вирішення цього питання було прийнято своєрідний компроміс: спочатку Антоній заснував Єлецький монастир, а потім – Іллінський²³. Але в наш час ця дискусія знову відродилася. Так, В.Я.Руденок, посилаючись на те, що жодне руське джерело не містить відомостей про явлення у Чернігові ікони Св. Богородиці в 1060 р., а назва Іллінського монастиря не згадується раніше 1649 р., висунув версію про існування в місті Богородичної лаври. Відповідно, Іллінський та Єлецький монастирі й інші чернечі осередки на Болдиних горах, на думку історика, є уособленням літописної обителі Св. Богородиці, про яку згадує «Повість временних літ». Як вважає дослідник, цю лавру заснував Антоній Печерський 1069 р. Тож, згідно з висновками В.Я.Руденка, спочатку виник Антонієв печерний комплекс біля Іллінської церкви, а вже потім – Єлецька обитель. Надалі вони функціонували як автономні монастирі у складі Богородичної лаври²⁴. Цю думку заперечив Ю.Ю.Шевченко, який вважає, що літописне повідомлення

¹⁸ Асеев Ю.С. Статистические особенности черниговского зодчества // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988. – С.138–139.

¹⁹ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. – Ленинград, 1986. – С.53; Моця О.П., Казаков А.Л. Давньоруський Чернігів. – К., 2011. – С.239.

²⁰ Америкосий. История российской иерархии. – Ч. VI. – Москва, 1815. – С.489.

²¹ Маркевич М.А. Историчний та статистичний опис Чернігова. – Чернігів, 2010. – С.27–28.

²² Ґалятівський І. Ключ розуміння. – С.352; Туптало Д. Руно орошенное // Сіверянський літопис. – 2009. – №1. – С.34.

²³ Руденок В.Я. Монастири Чернігова XI–XIII вв. в историографії // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С.78.

²⁴ Руденок В.Я. Богородична лавра у Чернігові (до постановки проблеми) // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. – Чернігів, 1999. – С.6–8; Його ж. Який монастир заснував Антоній Печерський? // Чернігів стародавній: спецвипуск НАІЗ «Чернігів стародавній» та газети «Біла хата». – Чернігів, 2010 (грудень). – С.1–2.

про події 1069 р. стосується винятково Єлецького монастиря. Однак його фундатором був саме Антоній Печерський, який пізніше перейшов на інше місце й заснував окрему Іллінську обитель із печерним комплексом²⁵. Таким чином, видно, що у своїх висновках відносно фундування Єлецького монастиря Ю.Ю.Шевченко приєднався до поглядів дослідників XIX ст.

Подібної думки дотримується також О.Ф.Тарасенко²⁶. Крім того, на його переконання, заснування Єлецької обителі відбулося не в 1060 р., як про це у XVII ст., посилаючись на нині втрачений синодик монастиря, зазначив Іоаникій Ґалятовський, а на десять років пізніше – у 1070 р.²⁷ Цей висновок дослідник аргументував тим, що відомий церковник послуговувався історичною хронікою М.Стрийковського, який запозичив хронологію у свого попередника – Я.Длугоша. В останнього вона стосовно подій у Русі XI ст. в порівнянні з руськими джерелами «відстає» на десять років. На думку О.Ф.Тарасенка, укладач «Єлецького синодика» Зосима Прокопович (перша половина XVII ст.) також міг використати у своєму творі польські хроніки. Відповідно, це призвело до «омолодження» дати заснування монастиря²⁸. Однак, на нашу думку, ця аргументація була б прийнятною, якби не мала декілька слабких місць. По-перше, дати у хроніці М.Стрийковського відносно Русі XI ст. не завжди відстають чітко на десять років від хронології руських літописів. Прикладом цього може слугувати саме твір Іоаникія Ґалятовського, де він, посилаючись на М.Стрийковського, зазначив, що в 1058 р. половці «з князем своїм Секелем, напавши на землю руську, перемогли Всеволода, князя переяславського, і князівство Переяславське розграбували»²⁹. Згідно ж з «Повістю временних літ», ця подія сталася 1061 р.³⁰ Як видно, у цьому випадку різниця становить не десять, а всього три роки. По-друге, на сьогодні «Єлецький патерик» – втрачена пам'ятка. Відповідно, визначити джерела, якими користувався його автор, просто неможливо. І по-третє, Іоаникій Ґалятовський, зазначаючи про дату заснування обителі, посилався саме на «Єлецький патерик», а не на польські хроніки. Це вказує на те, що останні даної інформації не містили.

Таким чином, перед розглядом питання про утворення Єлецького монастиря ще раз звернімося до дискусійної літописної статті (тут і далі курсив мій – О.В.): «Антонии же пришедь къ Чернигову и възлюбилъ Болѣдину гору, и ископавъ пещеру, и ту вселися, и есть монастырь с(вя)тое Б(огороди)це на Болдинахъ горахъ и до сихъ дний»³¹. Із цього повідомлення видно, що переїхавши до столиці Чернігово-Сіверської землі, подвижник у схилі однієї з Болдиних гір облаштував собі підземну келію, а вже на час укладання «Повісті временних літ» на цих горах розташовувалася наземна Богородична обитель.

²⁵ Шевченко Ю.Ю. Христианские пещерные святыни. – Т.2. – Санкт-Петербург, 2010. – С.135–138, 142–143.

²⁶ Тарасенко О.Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь: Исторический очерк с приложением «Скорбницы потребной» Иоанникия Галятовского в русском переводе. – Чернигов, 2013. – С.14–15.

²⁷ Там же. – С.13.

²⁸ Там же. – С.11–13.

²⁹ Там же. – С.264.

³⁰ ПСРЛ. – Т.2. – С.152.

³¹ Там же. – С.185.

На перший погляд, можна сказати, що у згаданій статті описуються два етапи фундування єдиного монастиря. Як показує приклад Печерської обителі в Києві, у той час чернечі громади підземників влада не сприймала офіційними повноцінними монастирями. Суб'єктами правових відносин уважалися тільки ті обителі, які займали окрему наземну територію. Це добре ілюструється описом процесу виходу на поверхню київських печерян. Як свідчить патерик, тільки після побудови невеликої наземної церкви біля печер «тажде убо оттоле всем явлено бысть место то, бе бо мноземи прежде не ведомо [...] и нача Богъ умножати чръноризца [...] , и съветъ створиша братія съ игуменомъ (Варлаамом – О.В.) поставити *монастырь*»³². Для втілення у життя такого бажання ченців Антоній змушений був звернутися вже до князя Ізяслава Ярославича по дозвіл на зайняття території гори понад печерами. Треба зазначити, що сам подвижник у цей час жив в іншій «горі»³³. Після узгодження всіх справ «игумень же и братія заложиша церковь велику и монастырь, оградиша стльпіем и келія поставиша многы и церковь поставиша и украсиша иконами. И *оттоле начашеся звати Печерський монастырь*, понеже беаху жили чръноризци преже въ печере»³⁴. Ще одне значне розширення території обителі також відбулося за ігуменства св. Феодосія³⁵.

Як видно, згідно з висновками В.Я.Руденка, за подібною схемою також міг розвиватися й Богородичний монастир у Чернігові: Антонієві печери (1-й етап) – наземна забудова біля підземного комплексу (2-й етап) – обитель на Єлецькій горі (3-й етап). Однак, на нашу думку, із приводу саме утворення Єлецького Богородичного монастиря увагу привертає той факт, що навіть церковний переказ його заснування пов'язує не з печерою Антонія, яка знаходиться біля Іллінської церкви, а із зовсім іншою подією та будівництвом наземного храму, фундатором котрого став безпосередньо князь. Крім того, «печерний початок» не відобразився й у назві цього чернігівського монастиря, як це сталося в Києві. Тож можна здогадуватися, що з перших днів свого існування Єлецька Богородична обитель, на відміну від київської, уважалася офіційним (наземним) монастирем. Відповідно, на наше переконання, ще Філарет (Гумилевський) цілком слушно зауважив, що літописне повідомлення про переїзд Антонія Печерського до Чернігова ніяким чином не вказує на неіснування до даної події місцевої обителі Св. Богородиці й, своєю чергою, це також не суперечить ототожненню літописного Чернігівського Богородичного монастиря з Єлецькою обителлю³⁶.

Щодо початку та розвитку життя на Єлецькій горі серед дослідників єдиної думки немає. Так, спираючись на результати археологічних розкопок, у процесі яких було виявлено об'єкт із керамікою, віднесеною автором розкопок до VII–VIII ст., В.А.Богусевич уважав, що свого часу тут існувало ще «дофеодалне поселення»³⁷. О.П.Моця та А.Л.Казаков, не погоджуючись із таким датуван-

³² Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С.18, 36.

³³ Там само. – С.18.

³⁴ Там само. – С.19.

³⁵ Там само. – С.38–39.

³⁶ Філарет (Гумилевський). Кафедральные черниговские монастыри. Ильинский, Елецкий, Борисоглебский... – С.97.

³⁷ Из отчёта научной экспедиции Института археологии АН УССР о раскопках на территории древнего Чернигова // Чернигову 1300 лет: Сб. док. и мат. – К., 1990. – С.21.

ням знайденого В.А.Богусевичем археологічного матеріалу, висловили думку, що першими поселенцями на Єлецькій горі були носії роменської культури (сіверяни)³⁸. Як свідчать проведені дослідження, у X ст. поряд зі сучасною територією монастиря сформувався великий курганний могильник, від якого на сьогодні збереглася тільки Чорна Могила (друга половина X ст.). Багатство інвентарю, виявленого у цьому кургані, дало підстави О.П.Моці й А.Л.Казакову вважати це поховання князівським³⁹. Виходячи з такого сусідства, Б.О.Рибаков припускав, що тоді на Єлецькій горі знаходилось одне з декількох городищ, які утворювали гніздо родових фортець, із сукупності котрих пізніше міг розвинутих літописний Чернігів⁴⁰. Своєю чергою, В.А.Богусевич ототожнив Єлецьке городище з найдавнішим князівським замком у Чернігові⁴¹. На його думку, Мстислав Володимирович, як і Ярослав Мудрий у Києві, пізніше переніс адміністративний центр своєї столиці у східну частину міста (сучасний Вал)⁴². В.П.Коваленко таку версію також повністю не відкидає, але вважає її не підкріпленою фактичним матеріалом⁴³. Із висновками В.А.Богусевича категорично не погодились О.П.Моця та А.Л.Казаков, які, посилаючись на відсутність ознак фортифікаційної системи навколо Єлецької гори, припустили, що до прийняття християнства тут могло розміщуватись язичницьке капище. Через це, на їхню думку, більша частина території гори ще у середині XI ст. залишалася незалюдненою⁴⁴. Навпаки, Ю.М.Ситий, указуючи на рів X ст., виявлений 1983 р. під апсидою Успенського собору, відзначив, що у цей час він входив до складу єдиної лінії міських укріплень⁴⁵. Однак, як вважає дослідник, на початку XI ст. на території Єлецької гори відбувся військовий погром, тому потім до заснування монастиря вона являла собою незалюднене місце⁴⁶.

Можна зазначити, що причиною такої строкатості думок серед дослідників передусім стало ще недостатнє археологічне вивчення території самої Єлецької гори. І хоча розкопки розпочалися тут у середині XX ст., але надалі здійснювалися вони епізодично та невеликими площами. Крім того, у 1954 р. при облаштуванні майданчика для будівництва нової школи було знищено більшу частину мисоподібного виступу гори, який прилягав до вул. Л.Толстого⁴⁷. Згідно зі свідченнями чернігівського краєзнавця та очевидця цих робіт А.І.Вареника, висота мису

³⁸ Моця О.П., Казаков А.Л. Давньоруський Чернігів. – С.99.

³⁹ Там само. – С.194.

⁴⁰ Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып.11. – Москва; Ленинград, 1949. – С.10.

⁴¹ Из отчёта научной экспедиции Института археологии АН УССР о раскопках на территории древнего Чернигова. – С.21.

⁴² Богусевич В.А. Древний Чернігів за археологічними даними // Вісник АН УРСР. – Вип.1. – К., 1952. – С.59.

⁴³ Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988. – С.27.

⁴⁴ Моця О.П., Казаков А.Л. Давньоруський Чернігів. – С.99–101.

⁴⁵ Ситий Ю.Н. Христианские древности, выявленные на территории окольного града древнерусского Чернигова [Электронный ресурс]: <http://rusarch.ru/syty1.htm> (рис.1).

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Доценко АВ., Шевчик І.С. Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність // Чернігівські старожитності. – Вип.3. – Чернігів, 2010. – С.41; Кузнецов Г.А., Новицкая Ю.А. Тайны древнего Чернигова и его клады. – К., 2002. – С.39.

дорівнювала сучасній двоповерховій будівлі школи, а його схили були дуже крутими. Відповідно, цю ділянку гори для науки вже втрачено.

Більш системного характеру археологічні розкопки на розглядуваній території набули з 2000 р. Упродовж наступного часу було здобуто суттєві результати, які разом із попередніми дослідженнями, на нашу думку, уже дозволяють скласти певне уявлення про розвиток життя на Єлецькій горі в руську добу. Передусім це стосується древньої забудови, наявність якої засвідчили вивчені об'єкти. На сьогодні серед останніх найменше представлене X ст. На вивчених ділянках Єлецької гори його репрезентує заглиблений у материк котлован споруди, розташований у центральній частині території монастиря, над яким фіксувався потужний (0,5–0,7 м) культурний шар із матеріалами X–XI ст.⁴⁸ У невеликій кількості кераміку X ст., разом із більш пізньою руською, було виявлено й у заповненні декількох господарських ям, досліджених у південно-західній частині сучасної обителі⁴⁹. Подібний матеріал також траплявся у шурфі 2012 р., закладеному на краю сучасного схилу за східною стіною монастирської огорожі⁵⁰.

XI – початком XII ст. датуються декілька споруд та ям, виявлених у південно-західній частині монастиря та біля Успенського собору⁵¹. Крім того, кераміка цього часу траплялася на всіх досліджуваних ділянках Єлецької гори⁵². Найбільша кількість серед виявлених об'єктів відносяться до XII – першої половини XIII ст. Окрім господарських ям та споруд до їх числа також належать і п'ять житлових будівель. Дві з них було досліджено в північно-західній частині сучасної території монастиря, а інші – у південно-західній⁵³. До найбільш

⁴⁸ *Шекун А.В.* Отчёт об археологическом исследовании возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1983 г. в г. Чернигове. – Чернигов, 1985. – С.12.

⁴⁹ *Новик Т.Г.* Охоронні дослідження 2006 р. в Єлецькому монастирі м. Чернігова // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – С.302.

⁵⁰ *Новик Т.Г., Солобай П.В.* Археологічні дослідження на території Єлецького монастиря в Чернігові у 2012 р. // Археологические исследования в евровегионе «Днепр» в 2012 г. – Гомель, 2013. – С.177–178.

⁵¹ *Єдомаха І.І., Карнабіда А.А.* Вивчення стародавнього Чернігова // Український історичний журнал. – 1970. – №1. – С.157–158; *Гребень П.Н., Лаевский С.Л.* Археологические наблюдения на территории Елецкого монастыря и «окольного града» древнего Чернигова (по материалам раскопок 1994–1995 гг.) // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів, 1995. – С.35–38; *Шекун А.В.* Научный отчёт об исследованиях возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1981 г. – Чернигов, 1982. – С.18–19.

⁵² Из отчёта научной экспедиции Института археологии АН УССР о раскопках на территории древнего Чернигова. – С.21; *Шекун А.В.* Отчёт об археологическом исследовании возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1983 г. в г. Чернигове. – С.11; *Новик Т.Г.* Охоронні дослідження 2006 р. в Єлецькому монастирі м. Чернігова. – С.302; *Шекун А.В.* Научный отчёт об исследованиях возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1981 г. – С.6, 10, 19; *Новик Т.Г., Солобай П.В.* Археологічні дослідження дерев'яних споруд на території Єлецького монастиря в Чернігові // Матеріали наукових конференцій «Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині країн Центральної та Південно-Східної Європи» (2002); «Антоній Печерський, його доба та спадщина» (2003). – Чернігів, 2005. – С.118; *Новик Т.Г.* Археологічні дослідження Єлецького монастиря // Чернігів стародавній: спецвипуск НАІЗ «Чернігів стародавній» та газети «Біла хата». – С.2; *Новик Т.Г., Генатенко І.М., Васюта О.О.* Нові дослідження в Єлецькому монастирі м. Чернігова // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – С.9.

⁵³ *Новик Т.Г.* Охоронні дослідження 2006 р. в Єлецькому монастирі м. Чернігова. – С.302; *Новик Т.Г., Солобай П.В.* Археологічні дослідження дерев'яних споруд на території Єлецького монастиря в Чернігові. – С.117; *Новик Т.Г.* Археологічні дослідження Єлецького монастиря. – С.2;

цікавих серед цих споруд можна віднести три останніх. Дві з них, як свідчать розвали печей, які впали, і фіксувалися у заповненні об'єктів, були двоповерховими⁵⁴. В іншій піч складено з плінфи, що використовувалася при зведенні Успенського собору. Як уважає Т.Г.Новик, автор розкопок, її спорудження пов'язане з ремонтом храму в домонгольську добу⁵⁵.

Під час досліджень 1969 р. на відстані 35 м на захід від Успенського собору було зафіксовано скупчення уламків плінф та полив'яних плиток, яке А.А.Карнабід інтерпретував як рештки кам'яної будівлі руського часу⁵⁶. Однак, беручи до уваги невелику розкриту на той час площу, на нашу думку, такі висновки ще потребують додаткових досліджень і поки що не можуть уважатися остаточними.

Археологічні роботи 2000-х рр. засвідчили, що всі виявлені об'єкти XI – першої половини XIII ст. розміщуються в периметрі укріпленої території. На це безпосередньо вказує ділянка рову XI ст., яка була зафіксована в північно-західній частині монастиря⁵⁷. Також ще одні оборонні споруди (дві башти та вал), які датуються XII ст., було досліджено в північній і південно-західній частині сучасної обителі⁵⁸. Крім того, розкопки 1983 р. показали, що укріплення на Єлецькій горі існували й у більш ранній період, але окреслювали вони значно меншу територію. Про це свідчить виявлений під північною апсидою Успенського собору та недалеко від нього рів X ст.⁵⁹ За словами Ю.М.Ситого, він входив до складу єдиної оборонної лінії окольного граду Чернігова X ст.⁶⁰ Хоча, на нашу думку, напрямок пролягання цього рову та його відносно незначна, порівняно з іншими ділянками оборонних споруд окольного граду, потужність (глибина 1,5 м від рівня материка) більше вказує на те, що він відноситься до автономних укріплень Єлецької гори у X ст.

Крім наведеного вище, існує також інформація про можливу присутність на розглядуваній території ще однієї лінії оборонних споруд. Так, згідно зі свідченнями чернігівського краєзнавця й археолога Г.О.Кузнецова, свого часу простежувався рів, що відрізає східний мис гори, більшу частину якого знищено в 1954 р. На схилах цього виступу було помітно сліди ескарпів⁶¹.

Новик Т.Г. Новые данные о топографии Елецкого монастыря в Чернигове (по материалам археологических исследований) // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. – К.; Чернігів, 2012. – С.214.

⁵⁴ *Новик Т.Г., Солобай П.В.* Археологічні дослідження дерев'яних споруд на території Єлецького монастиря в Чернігові. – С.117; *Новик Т.Г.* Новые данные о топографии Елецкого монастыря в Чернигове (по материалам археологических исследований). – С.214.

⁵⁵ *Новик Т.Г.* Охоронні дослідження 2006 р. в Єлецькому монастирі м. Чернігова. – С.302.

⁵⁶ *Карнабид А.А.* Чернігів: архітектурно-історичний нарис. – К., 1980. – С.31.

⁵⁷ *Новик Т.Г.* Археологічні дослідження Єлецького монастиря. – С.2.

⁵⁸ *Новик Т.Г., Солобай П.В.* Археологічні дослідження дерев'яних споруд на території Єлецького монастиря в Чернігові. – С.117–119; *Новик Т.Г., Ігнатенко І.М., Васюта О.О.* Нові дослідження в Єлецькому монастирі м. Чернігова. – С.8–9; *Васюта О.О., Ігнатенко І.М., Новик Т.Г.* Охоронні дослідження на території Єлецького монастиря в Чернігові у 2000 р. // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С.10, рис.1а.

⁵⁹ *Шекун А.В.* Отчёт об археологическом исследовании возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1983 г. в г. Чернигове. – С.2, 5–6.

⁶⁰ *Сытый Ю.Н.* Христианские древности, выявленные на территории окольного града древнерусского Чернигова. – Рис.1.

⁶¹ *Кузнецов Г.А., Новицкая Ю.А.* Тайны древнего Чернигова и его клады. – С.39.

Однак у наш час згаданий рів візуально не фіксується, тому на сьогодні остаточно з'ясування його наявності, віку та функціонального призначення може бути здійснене тільки шляхом проведення археологічних досліджень.

Іншу категорію руських старожитностей із території Єлецького монастиря становлять поховання. Серед них на особливу увагу заслуговують декілька неординарних захоронень – чотири шиферних та одна, зроблена з плінфи початку XIII ст., гробниці. Усіх їх було знайдено у внутрішньому просторі нині неіснуючих західного притвору та північної галереї Успенського собору⁶². Про одну з цих гробниць, виявлену ще у XVII ст., докладна інформація відсутня. У двох інших, знайдених уже під час розкопок, під головами небіжчиків знаходилися, відповідно, шмат шиферу та керамічна плитка⁶³. У цегляній гробниці череп померлого також розташовувався на складеній під нахилом плінфи⁶⁴. Присутність таких «подушок» свідчить, що поховані були ченцями⁶⁵. Наявність гробниць указує на їх високий статус у монастирській громаді. Таким чином, можна припустити, що ці захоронення належать єлецьким ігуменам XII – першої половини XIII ст.

Крім усього іншого, у XIX та XX ст. на території Єлецької гори також було знайдено три коштовних скарби. Перший із них виявили 1848 р. До його складу входили 2 дротяних золотих браслети з обрубаними кінцями, 2 золотих персня із зерню та дорогоцінним камінням, 5 срібних підвісок із зерню і сканню та срібні з позолотою поясні бляшки (55 штук), 2 поясних наконечники⁶⁶. На основі цих знахідок Б.О.Рибаков реконструював пояс, до якого відносилися деякі з виявлених прикрас. Як вважають О.П.Моця та А.Л.Казаков, він використовувався для носіння зброї, а самі поясні прикраси ці дослідники датують кінцем X – початком XI ст.⁶⁷ Натомість згідно з класифікацією В.В.Мурашевої, вони відносяться до кола старожитностей кочовиків XI ст.⁶⁸ Другий скарб було виявлено також у середині XIX ст. на монастирському подвір'ї неподалік від кургану Чорна Могила. Це була окута залізом скринька, де лежали золоті речі, частково оздоблені перегородчастою емаллю. Скарб складався з сережок, каблучок, браслетів, намист, поясних прикрас та ін.⁶⁹ На думку Г.Ф.Корзухіної, заховали його в період між 1170-ми рр. і монгольським нападом⁷⁰. Третій скарб, що складався з великої кількості

⁶² *Сытый Ю.Н.* Христианские древности, выявленные на территории окольного града древнерусского Чернигова. – Рис.5; *Шекун А.В.* Научный отчёт об исследовании возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1981 г. – С.17–18; *Карнабед А.А., Глинская Т.И.* Новые открытия в Елецеком монастыре XI–XVIII вв. в Чернигове // Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С.114–117.

⁶³ *Сытый Ю.Н.* Христианские древности, выявленные на территории окольного града древнерусского Чернигова [Электронный ресурс]: <http://rusarch.ru/syty1.htm>

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ *Івакін В.Г.* Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – К., 2008. – С.132–133.

⁶⁶ *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова. – С.53–54 (рис.21–22); *Корзухина Г.Ф.* Русские клады IX–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1954. – С.92.

⁶⁷ *Моця О.П., Казаков А.Л.* Давньоруський Чернігів. – С.265, 269.

⁶⁸ *Мурашева В.В.* Древнерусские ремесленные наборные украшения (X–XIII вв.). – Москва, 2000. – С.93.

⁶⁹ *Корзухина Г.Ф.* Русские клады IX–XIII вв. – С.137.

⁷⁰ Там же. – С.137 (карта 4).

стародавніх золотих та срібних речей, знайшли під час зриття східного мису гори в 1954 р.⁷¹ До фахівців ці знахідки так і не потрапили, тож їх датування залишилося нез'ясованим.

Таким чином, видно, що виявлені на Єлецькій горі речі репрезентують як домонастирський, так і безпосередньо монастирський періоди розвитку життя на цій території. Сліди розгрому початку XI ст., про який зазначає Ю.М.Ситий, тут археологічними дослідженнями не фіксуються. Тож, на нашу думку, не можна вважати, що на момент заснування обителі ця територія не була залюдненою. Своєю чергою, це ставить під сумнів факт самостійного обрання ченцями, а особливо вихідцями з відлюдницьких Антонієвих печер, як уважає В.Я.Руденок, такого місця для оселення. Відповідно, ініціатива у фундуванні Єлецького монастиря могла й не належати безпосередньо самим монахам.

Як свідчать археологічні дослідження, заселення Єлецької гори розпочалося ще в додержавну добу. Беручи до уваги роменські старожитності, виявлені у шурфі 2012 р. (за східною стіною монастирської огорожі), на нашу думку, можна припустити, що спочатку у цій частині гори функціонувало невелике сіверянське поселення⁷². У X ст., після зміни культур, тут було зведено оборонні споруди, про що свідчить рів, сліди якого знайдено під апсидою Успенського собору. Вони, як ми вважаємо, були автономними й до єдиної лінії укріплень окольного граду міста X ст. не входили. Однак на сьогодні територія Єлецької гори, що окреслюється цим ровом, археологічно вивчена недостатньо, тому зараз однозначно визначити характер цього поселення неможливо. Щодо життя на Єлецькій горі в 1020–1030-х рр., на наш погляд, скарб 1848 р. все-таки дозволяє зробити певні висновки. Його речовий склад недвозначно вказує на високе соціальне становище власника. Крім усього іншого, особливо це підкреслює поясний набір. Як відзначають дослідники, уже з IX ст. у дружинному середовищі Русі багатство та кількість поясних прикрас свідчили про статус особи, якій він належав⁷³. За доби середньовіччя велике значення поясу надавалося й серед інших народів (візантійці, араби, тюрки)⁷⁴. Згідно з реконструкцією Б.О.Рибакова, серед речей скарбу 1848 р. до поясного набору належали 62 коштовних, майстерно виконаних прикраси. Беручи до уваги їх кількість та багатство, на нашу думку, не буде перебільшенням віднести цей пояс до князівських речей. Датування його накладок та належність їх до кола старожитностей кочовиків дозволяють припустити, що цей пояс міг належати Мстиславу Володимировичу, чернігівському князеві в 1024–1036 рр. До появи у столиці Чернігово-Сіверської землі він чотирнадцять років володарював у далекому Тмутороканському уділі. Населення цього «руського острова» у переважній більшості складалося з хозарів, напівкочового тюркського народу. У тюрків, на відміну від Русі, де в XI ст. разом з уніфікацією дружинного вбрання

⁷¹ Кузнецов Г.А., Новицкая Ю.А. Тайны древнего Чернигова и его клады. – С.39.

⁷² Новик Т.Г., Солобай П.В. Археологічні дослідження на території Єлецького монастиря в Чернігові у 2012 р. – С.177–178.

⁷³ Сагайдак М.А. Великий город Ярослава. – К., 1982. – С.9.

⁷⁴ Мурашева В.В. Семиотический статус пояса в средневековой Руси // Средневековые древности Восточной Европы: Труды Государственного исторического музея. – Вып.82. – Москва, 1993. – С.26–27.

набірні пояси вже втрачали своє попереднє значення, у цей час у системі регалій вони відігравали виняткову роль, виступаючи символом військового статусу свого власника⁷⁵. Зрозуміло, що місцеві традиції не могли не впливати й на руських правителів Тмуторокані, котрі, приймаючи їх, таким чином ставали «своїми» для підвладного населення. Пізніше саме хозари стали одними з тих, хто допоміг Мстиславові Володимировичу здобути стіл у Русі.

За часів правління Мстислава місце, де був адміністративний центр Чернігова, окрім археологічних досліджень, чітко фіксує перший мурований храм міста – Спаський собор (сучасна територія Валу). Своєю чергою, виявлення скарбу 1848 р. на Єлецькій горі, на нашу думку, може вказувати, що в 1020–1030-х рр. там розташовувався замиський князівський двір. Резиденції правителів, розташовані за межами міських укріплень, були в багатьох столичних градах Русі. Наприклад, у Києві – Берестове, Красний двір, Новий двір, задніпровський двір Рай тощо⁷⁶.

Згідно з джерелами, до кінця 1070-х рр. біля стін Чернігова бойових зіткнень не було. Відповідно, постає питання стосовно часу та причин закладання у землю речей зі скарбу, виявленого 1848 р. Із цього приводу можна зауважити, що бувають різні життєві ситуації. Крім того, доречно згадати й «Повчання» Володимира Мономаха, в якому він, наголошуючи на належності всього Богові, торкався також теми матеріальних багатств, радячи дітям: «В землі не хороните»⁷⁷. Зрозуміло, що в переважній більшості скарби потрапляли у землю під час якоїсь загрози власникові, але, схоже, звичай «глибоко» ховати коштовності практикувався й у звичайному побуті.

Свого часу неподалік від Єлецької гори, по вул. Хлібопекарській (кол. Воровського), було досліджено ґрунтовий некрополь часів Русі (192 поховання)⁷⁸. Як уважає О.В.Шекун, захоронення цього могильника належали мешканцям Єлецького городища та прилеглої до нього території⁷⁹. Нижньою датою некрополя була перша половина XI ст., що також деякою мірою свідчить про залюднення території гори на момент утворення монастиря. Крім того, як свідчить виявлений 2010 р. рів XI ст., у цей час тут відбулося розширення, порівняно з X ст., укріпленої площі. Її автономність відносно загальноміських фортифікацій та скарб 1848 р., на нашу думку, указують на неординарність поселення й, відповідно, також дозволяють ототожнити його із замиською резиденцією чернігівських володарів, збудованою за часів Мстислава Володимировича.

У 1054 р. князівський стіл у Чернігові посів Святослав Ярославич. Саме з його ім'ям церковний переказ і пов'язує заснування монастиря Св. Богородиці на Єлецькій горі. Приймаючи тезу про існування тут ще від попередніх часів замиської резиденції місцевих правителів, можна говорити, що його відомості не виходять за межі тогочасної традиції відносно утворення патрональних

⁷⁵ *Мурашева В.В.* Древнерусские ремённые наборные украшения (X–XIII вв.). – С.81; *Её же.* Семантический статус пояса в средневековой Руси. – С.27.

⁷⁶ *Мовчан І.І.* Давньокіївська околиця. – К., 1993. – С.22–46.

⁷⁷ ПСРЛ. – Т.1. – С.246.

⁷⁸ *Шекун О.В., Сташевська К.О.* Давньоруський ґрунтовий некрополь Чернігова (Єлецька група) // Чернігівські старожитності. – Вип.1. – Чернігів, 2008. – С.90–95.

⁷⁹ Там само. – С.93.

обителів. Навіть навпаки, розповідь про фундування цього монастиря князем саме на Єлецькій горі, території, яка не входила до меж міста, зі свого боку також свідчить на користь розташування тут його заміської резиденції. На нашу думку, підтвердження таким висновкам можна знайти в київських аналогіях. У домонгольську добу у столиці Русі функціонувало декілька князівських патрональних монастирів. Більшість із них розміщувались у межах уфортифікованої міської території, але були й заміські. Фундаторами останніх виступали різні правителі, однак у всіх цих обителів була одна спільна особливість. Вона полягала в тому, що в монастирів був ще й «світський сусід» – заміський князівський двір. Це добре ілюструється парністю заміських Спаської обителі та резиденції київських володарів у Берестовому, Видубицького монастиря і Красного двору та Кирилівської обителі й Нового двору⁸⁰. Подібне сусідство фіксувалося і в інших регіонах Русі, про що, наприклад, свідчать результати археологічних досліджень на території новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря, який у руський період також знаходився поза межами міста⁸¹. На нашу думку, аналогічну особливість, як засвідчили попередні спостереження, мала і Єлецька обитель. Для XII – першої половини XIII ст. побіжно на це також вказує і другий скарб з її території (середина XIX ст.), який складався з коштовних руських прикрас (присутні також золоті поясні накладки)⁸².

У Русі чернечі обителі при дворі володаря були доволі поширеним явищем. Причому їх засновували не тільки князі, але й представники боярської знаті⁸³. Головним чином цьому сприяло переконання в тому, що молитви іноків – більш угодні Богові, аніж молитви білого духовництва. Також у ті часи у Візантії, чие релігійне життя впливало на Русь, утвердився постулат, згідно з яким один монах може врятувати від потойбічних мук півтори сотні грішників. Крім того, від імперії запозичили ще й особливу традицію – право сповідувати та відпускати гріхи належить тільки ченцям⁸⁴. Тож для здійснення служби у своїх дворових храмах правителі обирали найчастіше саме монахів, які, своєю чергою, уже організовувались у придворні патрональні монастирі.

Таким чином, можна констатувати той факт, що більшість патрональних обителів у Русі вели свій початок від приватних храмів феодалів. Через це, як видно з джерел, літописці одну й ту саму релігійну спільноту часто називали як просто «церквою», так і «монастирем»⁸⁵. На нашу думку, таке понятійне поєднання присутнє й у церковному переказі про будівництво храму Св. Богородиці на Єлецькій горі 1060 р. Як показали дослідження, ця дата не відображає реального часу зведення мурованого Успенського собору, але з цього приводу також можна зазначити, що кам'яні церкви інколи мали своїх однойменних дерев'яних попередників⁸⁶.

⁸⁰ Мовчан І.І. Давньокіївська околиця. – С.29–42, 43, 76.

⁸¹ Черненко О.Є. До питання про час заснування Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // Чернігівські старожитності. – Вип.2. – С.325–328.

⁸² Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. – С.137.

⁸³ Абрамович Д.І. Киево-Печерський патерик. – С.19; Артамонов Ю.А. Древнерусские монастыри и право патроната. – С.12–20.

⁸⁴ Артамонов Ю.А. Древнерусские монастыри и право патроната. – С.17.

⁸⁵ Там же. – С.17–18.

⁸⁶ Абрамович Д.І. Киево-Печерський патерик. – С.18.

Наприклад, у патрональному Дмитріївському монастирі, заснованому на початку 1060-х рр. (за М.А.Сагайдаком – у 1050-х рр.) у Києві, перший мурований храм звели тільки в 1080-х рр., уже після смерті самого фундатора обителі⁸⁷. Зрозуміло, що цей монастир упродовж такого довгого періоду взагалі без храму функціонувати не міг. Цілком вірогідно, що чернігівському кам'яному собору Успіння Св. Богородиці також передувала однойменна дерев'яна церква, про будівництво якої в 1060 р., на нашу думку, і повідомляє церковний переказ.

Як свідчать джерела, зведення храмів часто було пов'язане з визначними подіями у житті їх фундаторів. Наприклад, у 1022 р. князь Мстислав Володимирович увічнив свою перемогу над касогами закладанням у Тмуторокані церкви на честь Св. Богородиці, в якій він просив заступництва та допомоги під час важкого двобою з касозьким ватажком⁸⁸. Таким чином, можна припустити, що і Святослав Ярославич будівництвом Єлецького храму також міг відзначити якусь вагому для себе подію. На нашу думку, у цьому контексті привертає увагу літописне повідомлення 1060 р. про переможний похід братів Ярославичів проти торків⁸⁹. Для чернігівського князя дана акція, крім того, що вона мала вдале закінчення, стала ще й першою воєнною виправою, в якій він узяв участь уже як самостійний і повноправний володар. У середньовіччі такий початок державної діяльності правителі часто сприймали як «знак небес». Стосовно ж походу 1060 р. літописець навіть зазначив: «И такъ Бъ(ог) избави крстыяны от поганыхъ»⁹⁰. Відповідно, перемога над торками-язичниками також могла трактуватися Святославом Ярославичем як допомога небесних заступників. Серед останніх чільне місце належало Св. Богородиці, якій і присвячено головний храм Єлецького монастиря – патрональної обителі цього чернігівського володаря. Вірогідно, уже пізніше місцеві ченці для надання більшого авторитету своєму монастиреві до дати будівництва княжого храму також додали переказ про явлення на цьому місці ікони Божої Матері, який завдяки авторові «Єлецького патерика» та Іоаникієві Галятовському у XVII ст. потрапив і до церковної літератури.

Таким чином, згідно з нашими висновками, початком функціонування Єлецького монастиря можна вважати зведення на князівському замиському дворі дерев'яної церкви на честь Св. Богородиці, службу в якій, за тогочасною традицією, правили ченці. Останні й утворили дану обитель. Відповідно, із перших днів свого існування вона вважалася патрональним монастирем Святослава Ярославича. Додатковим підтвердженням цьому слугує й той факт, що його далекі нащадки, князі Одоєвські та Воротинські, навіть через шістьсот років, пам'ятаючи про патронат і перебуваючи вже далеко від Чернігова, усе ж продовжували підтримувати зв'язки з Єлецькою обителлю та надавати допомогу своєму родовому монастиреві⁹¹.

⁸⁷ Сагайдак М.А. Дмитріївський монастир XI ст. у Києві: версії інтерпретацій та нові дослідження // Археологія і давня історія України. – Вип.1. – К., 2010. – С.409; Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – К., 1982. – С.93–97.

⁸⁸ ПСРЛ. – Т.2. – С.134.

⁸⁹ Там же. – С.152.

⁹⁰ Там же.

⁹¹ Галятовський І. Ключ розуміння. – С.351.

Зважаючи на отримані висновки, відразу постає питання, а чи міг Антоній Печерський стати фундатором патронального Єлецького монастиря? На нашу думку, навіть не беручи до уваги дату церковного переказу, можна однозначно стверджувати, що цей подвижник започаткувати подібну обитель не міг. Цьому було багато причин.

Як свідчить «Києво-Печерський патерик», Антоній дуже негативно ставився до монастирів («от царь и оть боярь и оть богатства поставлені»)⁹². Його життєвий шлях свідчить, що цей подвижник узагалі намагався не наражатися на активні контакти зі світською владою. Крім того, Антоній сповідував ісихазм (у перекладі з грецької – «спокій, мир, тиша, мовчання»)⁹³. Ця дуже специфічна релігійно-містична течія у чернецтві виникла ще в ранньохристиянських пустельницьких обителях, і в IX–XI ст. виробила особливу теорію богопізнання⁹⁴. Згідно з нею, ісихазм базується на медитативній практиці поєднання «розумової» молитви з повним контролем над усіма внутрішніми почуттями. Як уважали ісихасти, завдяки цьому відбувалося очищення розуму й серця, що, своєю чергою, дозволяло духовно споглядати у собі «Боже царство» та відчувати енергію Бога⁹⁵. Досягнення такого стану було можливе тільки за допомогою особливих вправ в умовах повного усамітнення⁹⁶. Через це Антоній «обыкъль единь жити и не тръпя всякого метежа и мълвь»⁹⁷. Ще до переїзду у Чернігів, коли в київській «печері» кількість ченців зросла, він сказав їм: «Живите себе, и азъ поставлю вам игумена, а самъ хошу въ ону гору ити и тамо сести единь»⁹⁸. На нашу думку, цей подвижник, який мав такі духовні вподобання, прибувши до Чернігова, оселитися на території князівського замиського двору чи біля нього просто не міг. Наведені факти однозначно свідчать, що Антоній Печерський не був фундатором Єлецького монастиря. Відповідно, виникає ще одне питання: а що ж він узагалі заснував у Чернігові?

Як зазначено в письмових джерелах, переїхавши до столиці Чернігово-Сіверської землі київський подвижник в одному з пагорбів Болдиних гір викопав собі печеру, в якій він і оселився⁹⁹. На сьогодні, це місце фіксується підземним комплексом так званих Антонієвих печер із наземною кам'яною Іллінською церквою, що знаходяться на відстані близького одного кілометра на південний захід від Єлецької обителі. Серед дослідників уже давно загальноприйнята теза про функціонування тут у руський час окремого монастиря, заснованого Антонієм Печерським¹⁰⁰. Визначивши етапи розвитку Києво-Печерської обителі, Т.А.Бобровський вважає, що ця чернігівська обитель також пройшла аналогічний

⁹² *Абрамович Д.І.* Києво-Печерський патерик. – С.19.

⁹³ *Жуковський В.* Ісихазм і християнська містика // Київська старовина. – 1996. – №1. – С.110; *Кабанець С.П.* Походження печерного затворництва на Русі в історико-географічному вимірі // Історико-географічні дослідження в Україні. – Вип.10. – К., 2007. – С.223.

⁹⁴ *Кабанець С.П.* Походження печерного затворництва на Русі в історико-географічному вимірі. – С.222.

⁹⁵ Там само; *Смоули Р.* Гностики, катары, масони, или Запретная вера. – Москва, 2008. – С.149–153, 156–158.

⁹⁶ *Шевченко Ю.Ю.* Русское подземожительство и черниговский период в житии прп. Антония (Великого) Печерского // Христианство в регионах мира. – Санкт-Петербург, 2002. – С.116.

⁹⁷ *Абрамович Д.І.* Києво-Печерський патерик. – С.36.

⁹⁸ Там само. – С.18.

⁹⁹ ПСРЛ. – Т.2. – С.185.

¹⁰⁰ *Моця О.П., Казаков А.Л.* Давньоруський Чернігів. – С.232.

шлях становлення. На думку дослідника, як і в Києві, спочатку тут з'явилося відлюдницьке помешкання подвижника, навколо якого потім поступово утворилася суто печерна «пустельницька лавра». Така форма проживання ченців тривала 20–30 років. І вже згодом на даному місці виник відомий із літописів наземний кіновійний (гуртожитний) Богородичний монастир, а його печери набули статусу цвинтаря¹⁰¹. У загальних рисах із такою етапністю становлення безпосередньо Києво-Печерської обителі погоджуються й інші дослідники, однак, наприклад, Є.П.Кабанець «підземному» періоду в її історії відводить дуже короткий час¹⁰². Як зазначає дослідник, багатолюдні суто підземні монастирі самі по собі ізольовано від кіновійних центрів функціонувати не могли, а руські печерні комплекси вже з XI ст. були тільки дочірніми релігійними осередками по відношенню до гуртожитних наземних обителей¹⁰³. На нашу думку, такі висновки Є.П.Кабанця підтверджуються й відомостями «Києво-Печерського патерика»¹⁰⁴.

Передусім треба зазначити, що сповідання ісихазму вже саме по собі стояло на заваді утворенню багатолюдних чернечих громад і виробленню якихось організаційних форм колективного проживання. Безпосередньо сам Антоній своє життя в печері довів до майже повної самоізоляції й обмежувався всього двома учнями – Никоном та Феодосієм. Нових прибульців постригав уже Никон. Але зростання громади не припинилось і з часом вона сягнула такої кількості ченців, коли надалі без організації існувати вже не могла. Насамперед поставали побутові проблеми, розв'язання яких було несумісним із повною відчуженістю. Відповідно, почали руйнуватися й ісихастські основи цього чернечого об'єднання. Як свідчить «Києво-Печерський патерик», ігуменом новоутвореної обителі Антоній не став¹⁰⁵. Призначивши її керівником Варлаама та переселившись в іншу «гору», він і надалі залишився тільки духовним «старцем»¹⁰⁶. Треба відзначити, що на новому місці в подвижника також з'явилися учні, але їх кількість, як і раніше, обмежувалася всього декількома монахами¹⁰⁷. Тож можна констатувати той факт, що Антоній ніколи не мав устремління стати фундатором великого офіційного монастиря, суб'єкта прямих відносин зі світською владою. По своїй суті такі невеличкі чернечі осередки, які в Києві утворилися спочатку на одному, а потім і на іншому місцях проживання подвижника та були сконцентровані саме на його особі, у церковній традиції мають особливу назву – скит. У період раннього християнства основою останнього було помешкання відлюдника, навколо якого з часом оселялися декілька його послідовників. Для них цей першопоселенець ставав духовним «батьком» («аввою») і шанувався як «старець» («учитель, наставник») ¹⁰⁸. Скитництво було поширене на Афоні,

¹⁰¹ Бобровський Т.А. Чернігівська лавра прп. Антонія: культурно-історичний аспект виникнення Свято-Троїцького Іллінського монастиря // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. – Чернігів, 1999. – С.5–6.

¹⁰² Кабанець Є.П. Походження печерного затворництва на Русі в історико-географічному вимірі. – С.223.

¹⁰³ Там само. – С.233–234.

¹⁰⁴ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С.18–19.

¹⁰⁵ Там само. – С.18.

¹⁰⁶ Там само. – С.1.

¹⁰⁷ ПСРЛ. – Т.2. – С.183–184.

¹⁰⁸ Практический справочник по православью. – С.652–653.

де саме Антоній і прийняв чернечий постриг¹⁰⁹. Згідно з середньовічною грецькою традицією, у скиті проживав «старець» – наставник, один – два ченці та декілька послушників. У святкові, суботні та недільні дні вони обов'язково разом збиралися у храмі. Устав скитів був значно суворішим, аніж кіновійної обителі, але зазвичай у середньовічні часи сам скит був не окремим, а тільки автономним чернечим осередком по відношенню до гуртожитного монастиря, від якого він і залежав¹¹⁰. Між іншим, як видно з джерел, у подібному статусі відносно Києво-Печерського монастиря знаходились і ті ченці, які оселились біля Антонія на іншому місці його проживання в Києві¹¹¹. Узагалі у широкому розумінні скитництвом було життя поряд із духовним «старцем». У скитах Русі також проживали й великосхимники окремих кіновійних обителей¹¹². Самі ж скити могли розташовуватись як зовсім поряд із гуртожитним монастирем, так і далеко від нього¹¹³.

Як свідчать багаторічні археологічні дослідження, на території поблизу Антонієвого печерного комплексу у Чернігові в домонгольську добу наземна забудова не була розвинутою. На сьогодні таких об'єктів XI ст. взагалі не виявлено, а до XII – першої половини XIII ст. відноситься всього декілька господарських споруд і три житлових будівлі¹¹⁴. Причому останні не всі інтерпретуються як помешкання ченців¹¹⁵. На нашу думку, усе це вказує на те, що в руський час біля даних печер самостійний наземний кіновійний монастир не сформувався. Однак дослідження підземних житлових споруд домонгольської доби, більшість з яких також мали й наземні прибудови, свідчать про проживання у них ченців, хоча, можливо, і не в усіх одночасно, упродовж кінця XI – першої половини XIII ст.¹¹⁶ Одну з цих келій із другої половини XII ст. було перетворено на кістницю для зберігання останків померлих монахів¹¹⁷. Наявні давні кістниці та одиночні поховання також і у центральному печерному комплексі¹¹⁸. Крім того, згідно з висновками авторів розкопок, у цей час біля останнього існувала ще й автономна підземна церква¹¹⁹. Нечисленна кількість даних чер-

¹⁰⁹ *Абрамович Д.І.* Києво-Печерський патерик. – С.16; Практический справочник по православию. – С.619.

¹¹⁰ Практический справочник по православию. – С.620.

¹¹¹ ПСРЛ. – Т.2. – С.184.

¹¹² *Кабанець Є.П.* Походження печерного затворництва на Русі в історико-географічному вимірі. – С.220; *Прошин Г.Г.* Чёрное воинство (Русский православный монастырь: Легенда и быль). – Москва, 1988. – С.12.

¹¹³ Практический справочник по православию. – С.620; *Прошин Г.Г.* Чёрное воинство (Русский православный монастырь: Легенда и быль). – С.12.

¹¹⁴ *Руденко В.Я.* Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові. – С.220; *Його ж.* Наземна забудова Чернігівського Іллінського монастиря за давньоруської доби // Наукові читання «Чернігівські старожитності». – Чернігів, 2006. – С.110.

¹¹⁵ *Руденко В.Я.* Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові. – С.220; *Руденко В.Я., Дубинець О.В.* Коллекция металлических предметов древнерусского времени Черниговского Ильинского (Богородичного) монастыря // Чернігівські старожитності. – Вып.1. – С.86.

¹¹⁶ *Руденко В.Я.* Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові. – С.218–220; *Василенко А.А.* «Пещера схимника» Чернігівського Іллінського монастиря // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. – Чернігів, 1999. – С.8–9; *Новик Т.Г.* Давньоруська келія-кістниця біля Антонієвих печер у м. Чернігові // Там само. – С.9–11.

¹¹⁷ *Новик Т.Г.* Давньоруська келія-кістниця біля Антонієвих печер у м. Чернігові. – С.10.

¹¹⁸ *Руденко В.Я., Дубинець О.В.* Об особенностях погребального обряда Черниговского Богородичного (Ильинского) монастыря // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст. – Чернігів, 2006. – С.158–167.

¹¹⁹ *Руденко В.Я.* Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові. – С.219.

нечих жител («печера Іова», «печера схимника», дві печери на західному схилі Іллінського яру, декілька келій «підземного некрополя» та поблизу підземної церкви Миколи Святоші) може вказувати на те, що впродовж кінця XI – першої половини XIII ст. тут локалізувався невеликий осередок монахів, який має всі ознаки саме чернечого скита. Початок останньому, як ми вважаємо, і було покладено відлюдницьким житлом Антонія Печерського.

У 1069 р., наразившись на гнів київського князя Ізяслава Ярославича, подвижник, на нашу думку, не випадково обрав саме Чернігів для свого подальшого проживання. Цей переїзд, швидше за все, був актом, узгодженим між чернігівським князем Святославом Ярославичем і печерським ігуменом Феодосієм та самим «старцем» Антонієм. Такому вибору місця помешкання для останнього могло посприяти декілька факторів. По-перше, Святослав, будучи могутнім та авторитетним володарем, на гнів старшого брата особливої уваги не звертав. По-друге, згідно з нашими дослідженнями, у цей час Єлецький монастир очолював ігумен Павло, колишній монах Києво-Печерської обителі та особистий духовник чернігівського правителя¹²⁰. Між іншим, його добре міг знати і сам Антоній. Також, як свідчать джерела, Павло, переїхавши до Чернігова, продовжував підтримувати дуже активні стосунки зі своїм попереднім монастирем¹²¹. Відповідно, вирушаючи до столиці Чернігово-Сіверської землі, Антоній усвідомлював, куди він їде, а Феодосій, зі свого боку, знав, що «старець» не залишиться без уваги чернігівського ігумена на новому місці проживання.

Згідно з джерелами, прибувши до Чернігова, Антоній, не зважаючи на свій вік (86 років), як видно, не зрадив власній традиції й замешкав не в Єлецькому кіновійному монастирі, а викопав собі печеру в одному з пагорбів Болдиних гір. Як свідчить «Густинський літопис», пробув він тут не дуже довго та згодом знову повернувся до Києво-Печерської обителі¹²².

Зважаючи на відносно короткий термін перебування Антонія у чернігівській «горі», однозначно складно сказати, чи з'явилися тут у нього учні та послідовники. З іншого боку, без уваги місцевих ченців житло шанованого «старця» також залишитися не могло, тим більше сам єлецький ігумен був колишнім киево-печерським монахом. Як засвідчили дослідження підземних житлових споруд, із кінця XI ст. в Іллінському яру почали оселятися нечисленні ченці, які й утворили тут скит. На нашу думку, цей чернечий осередок сформувався зі схимників Єлецького Богородичного монастиря. Можливо, саме з останніми також пов'язане і присвячення місцевої наземної церкви саме св. Іллі.

Після повернення до влади у Чернігові синів Святослава Ярославича, патронів Єлецької обителі, у першій половині XII ст. у самому монастирі збудували мурований собор Успіння Св. Богородиці, а на території, згідно з нашими висновками, скиту даної обителі при вході до центрального

¹²⁰ *Абрамович Д.І.* Києво-Печерський патерик. – С.67; *Васюта О.О.* Перший ігумен Єлецького монастиря // Чернігів стародавній: спецвипуск НАІЗ «Чернігів стародавній» та газети «Біла хата». – С.3; *Васюта О.О.* До питання про перших ігуменів давньоруського Богородичного (Єлецького) монастиря у Чернігові (у друку).

¹²¹ *Абрамович Д.І.* Києво-Печерський патерик. – С.67.

¹²² ПСРЛ. – Т.40: Густынская летопись. – Санкт-Петербург, 2003. – С.58.

печерного комплексу тоді ж звели невелику наземну кам'яну церкву Св. Іллі¹²³. Таке присвячення храму дослідники трактують у тому розумінні, що в язичницькому пантеоні аналог цього святого подібний до бога Перуна, святилище якого, згідно з легендою, у дохристиянські часи розташовувалось на горі неподалік від печер¹²⁴. Однак, на нашу думку, місцезнаходження тут печерних жител та цвинтаря ченців-схимників може вказувати, що у присвячення цієї церкви було вкладено зовсім інший зміст.

Як відомо, сам пророк Ілля довгий час провів у печері. Крім того, згідно з Біблією, він та Енох стали єдиними старозаповітними святими, які не померли на землі та ще до приходу Ісуса були вознесені на небо, де удостоїлись раю. Через це на іконах Вознесіння часто їх зображують разом біля райської брами, де Ілля й Енох зустрічають праведників, яких Христос виводить крізь проламану браму пекла¹²⁵. Дуже схожий образ із пророком Іллею мають і монахи-схимники. Згідно з церковними канонами, прийняття схими (у перекладі з грецької – «форма, образ») для ченця означало уподібнення мешканцеві неба. Відповідно, у християнстві різні ступені у чернецтві вважаються рівнями сходження від земного життя до царства Божого. Найвищим серед них є саме схимництво¹²⁶. Тож, на нашу думку, присвячення згадуваного храму св. Іллі свідчило, що біля нього живуть ті ченці, які наслідували духовний шлях цього старозаповітного пророка. Вірогідно, що те ж саме мав на увазі Дмитро Туптало, коли зазначав: «А так святое оное месце (Антонієві печери – О.В.) з старожитности и святобливости преподобного отца Антонія, и иных по нем мешкающих святых отцов [...] слушне назватися Вертоградом (Небесне місце – О.В.), которого преподобный отец наш Антоний печерами ископал, святыи пророк Илья стенами молитв своих огородил»¹²⁷.

Таким чином, ми вважаємо, що у Чернігові на місці, де деякий час мешкав Антоній, згодом утворилася не окрема кіновійна обитель, а сформувався невеликий чернечий осередок монахів-схимників, який у руську добу був скитом Єлецького Богородичного монастиря. Відповідно, стає зрозуміло, чому літописець повідомив про Антонія, котрий «възлюбил Болдыну гору», але про чернігівський монастир Св. Богородиці зазначив, що він розміщувався на «Болдинахъ горахъ»¹²⁸. Утворення ж окремої Іллінської обители, на нашу думку, відбулося тільки в першій половині XVII ст. Вірогідно, воно було пов'язане з тим, що у Чернігові у цей час із боку католицької влади розпочався наступ на православну церкву, у результаті чого в Єлецькому монастирі утвердились уніати¹²⁹. Ченці, котрі не полишили православ'я, наново згуртувалися вже навколо Іллінського храму.

¹²³ *Раппопорт П.А.* Зодчество Древней Руси. – С.54.

¹²⁴ *Моця О.П., Казаков А.Л.* Давньоруський Чернігів. – С.240; *Кузнецов Г.А., Новицкая Ю.А.* Тайны древнего Чернигова и его клады. – С.14.

¹²⁵ *Рубан Ю.И.* Память пророка Ильи (IX в. до Р.Х.) [Електронний ресурс]: http://azbyka.ru/days/prorok_ilia-all.shtml

¹²⁶ *Практический справочник по православию.* – С.627.

¹²⁷ *Туптало Д.* Руно орошенное. – С.35.

¹²⁸ ПСРЛ. – Т.2. – С.185.

¹²⁹ *Віроцький В.Д.* Храмы Чернігова. – С.89.

У руський час, як ми вважаємо, Іллінський скит був не єдиним «супутником» Єлецької Богородичної обителі. Цілком вірогідно, що до таких можна віднести й чернечий осередок, котрий функціонував біля кам'яної церкви кінця XII – початку XIII ст. (на вул. Сіверянській). Цей невеликий храм також розташовувався неподалік від Єлецького монастиря (на відстані 250 м) на одному з пагорбів Болдиних гір. Існували там і печери¹³⁰. Треба зазначити, що Богородична обитель у Чернігові була не єдиним патрональним монастирем, у складі якого співіснували невеликі осередки монахів-печерників із наземною кіновійною чернечою громадою. Подібні аналогії можна знайти в Києві. Наприклад, згідно з висновками І.І.Мовчана, Звіринецькі печери, розташовані на відстані 700–800 м від наземного Видубицького монастиря, відносяться саме до цієї обителі¹³¹. Причому ці печери також виникли вже після утворення зазначеної кіновійної патрональної обителі й по відношенню до неї виконували функції чернечого скиту¹³².

Підсумовуючи все, викладене вище, можна вважати, що серед відомих на сьогодні у Чернігові монастирів руського часу Єлецький Богородичний є найдавнішою місцевою обителлю. Від самого свого початку вона вважалася наземним патрональним кіновійним монастирем, фундування якого відбулося 1060 р., коли князь Святослав Ярославич на своєму замиському дворі на Єлецькій горі звів церкву Св. Богородиці, а на службу до неї, за тогочасним звичаєм, запросив ченців. Традиції ж печерного життя приніс сюди Антоній Печерський, який із 1069 р. на недовгий час змушений був оселитись у Чернігові. Своє продовження печерництво знайшло у формуванні у складі єдиної обителі чернечих скитів монахів-схимників. Така структура внутрішнього життя в Єлецькому монастирі трималася до монгольської навали, яка не тільки її зруйнувала, але й узагалі на багато років зупинила подальший розвиток самої Богородичної обителі у Чернігові.

¹³⁰ Руденко В.Я., Новик Т.Г. Антоній печерський та Чернігово-Сіверська земля // Чернігівські старожитності. – Вип.2. – С.272.

¹³¹ Мовчан І.І. Давньокіївська околиця. – С.96.

¹³² Там само; Кабанець Є.П. Походження печерного затворництва на Русі в історико-географічному вимірі. – С.233.

Among the monasteries, which in the past acted in Chernihiv, Yelets'kyi Theotokos' Monastery is the oldest. His age counts more than nine hundred and fifty years. However, today many items of its history, especially during the period of Rus', are still open. Who and when became a founder of this monastery? How does this monastery related to Antonii Pechers'kyi? This article delivers the author elucidation of precisely those aspects of history of Theotokos' Monastery in Chernihiv.

Keywords: *Yelets'kyi monastery, Antonii Pechers'kyi, Dormition Cathedral, Monastery of the Holy Virgin, Yelets'ka Mountain, skete, cenobitic monasticism, prince, Chernihiv.*

В.В.СТЕПАНКОВ*

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.: ОСОБЛИВОСТІ, СУПЕРЕЧНОСТІ, ДЕСТРУКТИВНІ ПРОЦЕСИ

Розглядається складна й малодосліджена проблема формування політичної еліти в роки національної революції XVII ст. Відмовившись від традиційного в історіографії статусно-функціонального підходу щодо з'ясування сутності поняття «політична еліта», автор зробив спробу з інших позицій потрактувати його зміст, акцентувавши увагу не на формальній ознаці перебування цієї привілейованої групи осіб у владних структурах, а на ефективності виконання нею своїх функцій. Саме під таким кутом зору висвітлюються особливості процесу її зародження й розвитку, виокремлюються фази піднесення та занепаду, а також пропонується періодизація елітогенезу.

Ключові слова: політична еліта, метаеліта, революція, старшина, Військо Запорозьке, козацька Україна, гетьман.

В історіографії Української революції XVII ст. проблема формування політичної еліти продовжує залишатися однією з найменш досліджених. Щоправда фахівці XIX – перших десятиліть XXI ст. (В.Антонович, О.Апанович, В.Брехуненко, Ю.Гаєцький, В.Газін, В.Герасимчук, В.Горобець, М.Грушевський, Я.Дашкевич, Я.Домбровський, Д.Дорошенко, З.Когут, М.Костомаров, В.Кривошея, І.Кривошея, І.Крип'якевич, М.Крикун, О.Лазаревський, В.Липинський, І.Лисяк-Рудницький, М.Максимович, Ю.Мицик, В.Модзалевський, Л.Окіншевич, В.Панашенко, М.Петровський, С.Плохій, Н.Савчук, П.Сас, Ф.Сисин, В.Смолій, В.Степанков, О.Струкевич, Т.Таїрова-Яковлева, В.Томазов, Т.Чухліб, В.Щербак, Н.Яковенко та ін.) зробили вагомий внесок у вивчення її окремих аспектів, насамперед діяльності й політичних поглядів репрезентантів цієї соціальної групи, деструктивної ролі зовнішньополітичного чинника в її формуванні, виникнення старшинських угруповань та їх боротьби за владу, генеалогії старшинських родів, біографій державних діячів козацької України тощо. Однак, через відсутність спеціального комплексного дослідження, українська історіографія не має цілісної картини становлення політичної еліти в роки революції. Окрім цього, сучасні історики взяли на озброєння винятково статусно-функціональний підхід щодо тлумачення сутності поняття «політична еліта», через що під останньою почали розуміти категорію осіб, які задіяні у владних структурах і виконують управлінські функції, а відтак козацька старшина Гетьманщини автоматично перетворилася на політичну еліту. Як наслідок, відпала потреба в усебічному з'ясуванні цього феномена політичного життя молоді Української держави, оскільки будь-хто зі старшин відразу ж потрапляв до неї. Склалася парадоксальна інтелектуальна ситуація, за якої ніхто не дозволяв собі поставити під сумнів аксіоматичність цього методологічного концепту.

* Степанков Віталій Валерійович – старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка

Як на наш погляд, такий стан справ виглядає далеко не бездоганим. Не поділяємо думки російського елітолога Г.Ашина, який стверджував, що «безглуздо вести суперечку про слова, значно більш плідні дискусії не термінологічні, а змістовні, насамперед про місце й роль еліти у соціальній структурі суспільства»¹. Навпаки, вважаємо, що перш ніж дискутувати «про місце та роль еліти», усе ж необхідно час від часу повертатися до дискусій термінологічного характеру з метою уточнення, як зауважував Дж.Сарторі, «аксіологічного елементу»² поняття «політична еліта». У зв'язку з цим звертаємо увагу на застереження відомих інтелектуалів, що займалися її вивченням, про необхідність обов'язкового врахування продуктивності (ефективності) діяльності осіб, які входять до неї. Так, сучасні історики й політологи чомусь явно недооцінюють одну з ключових ідей концептуального бачення цієї проблеми соціологом В.Парето, що полягає в необхідності виключення з елітного прошарку «тих, кому вдалося потрапити в їхні лави, не маючи відповідних отриманій етикетці якостей»³. В.Липинський неодноразово висловлював міркування, що еліта (за його означенням – «національна аристократія») визначається не стільки владними ресурсами, скільки якісною («будуючою», «об'єднуючою») діяльністю на користь нації та держави («організаторами, правителями і керманичами нації»), спроможними до «творчости, до проводу, до зв'язаного з ним ризику, до жертви для громади, до влади і до сили»⁴. Не випадково він підкреслював, що успіхи Б.Хмельницького в розбудові держави зумовлювалися його здатністю «витворити з найкращих людей України аристократичний клас, який жертвою крові й життя себе з існуванням держави української зв'язав»⁵.

У світлі сказаного припускаємо, що саме здібності та вміння осіб, задіяних у владних структурах, які трансформуються в якісні показники їхньої діяльності, повинні слугувати тим мірилом, з яким слід підходити до означення сутності політичної еліти. За їх відсутності слід вести мову лише про «владну меншість», а не про «елітну структуру». Адже, як слушно запитував Дж.Сарторі, «якщо “еліта” вже не вказує на якісні риси (хист, компетентність, талант), то який же термін ми вживемо, якщо ці характеристики матимуться на увазі?»⁶. Отже під «політичною елітою» ми розуміємо не просто привілейовану групу осіб, котра задіяна у владних структурах чи відзначається «духовним аристократизмом» (що не обов'язково), а ту «функціонально об'єднану» правлячу верхівку суспільства, яка ефективно (якісно) виконує владно-політичні

¹ Ашин Г.К. Элитология: история, теория, современность. – Москва, 2010. – С.229.

² Сартори Дж. Меньшинства и элиты // Полис: Политические исследования. – 1993. – №9. – С.85.

³ Парето В. Компендіум з загальної соціології: Політичні еліти // Політологія: Навчально-методичний комплекс / За ред. проф. Ф.М.Кирилюка. – К., 2005. – 2-ге вид., перероб. та доп. – С.439.

⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму // Його ж. Твори. Архів. Студії. – Т.6. – К.; Філадельфія, 1995. – С.36–37, 78–79, 82–83, 123, 131–147, 174, 186–187; Його ж. Хам і Яфет: З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. – Л., 1928. – С.10–15.

⁵ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С.166.

⁶ Сартори Дж. Меньшинства и элиты. – С.82.

функції, а відтак має заслуги й перед суспільством, і перед державою. Таке її тлумачення дозволяє, по-перше, наповнити поняття «еліта» його первинним змістом (тобто воно означає «краще, добірне»); по-друге, розглядати останню не як соціально-політичну константу суспільства – повсякчасно функціонуючу владну структуру, а тільки ту, яка є політично продуктивною; по-третє, з'ясовувати не тільки процеси формування еліти та її функціонування, але й занепаду, виродження, перетворення на контрпродуктивну владну меншину (квазіеліту, псевдоеліту, ерзацеліту).

До 1648 р., тобто до початку революції, становлення власне української політичної протоеліти (категорії осіб, потенційно спроможних у майбутньому стати елітою) відбувалося в надрах козацького стану. Цей процес вирізнявся тривалістю й багатоетапністю. *Перший етап* охоплював 1550-ті – першу половину 1590-х рр. і характеризувався інтенсивною трансформацією козацтва у соціальну страту та формуванням його духовних цінностей на основі лицарських чеснот. Найкращі з-поміж козаків складали старшину, меритократичні (на основі критерію заслуг) засади діяльності якої істотно девальвувалися механізмом прямого волевиявлення козацької громади у формі військової ради. Отже вона не володіла самостійним владним ресурсом, виступаючи в ролі виконавців волі козацької спільноти, і займалася в основному організацією воєнних акцій.

Із середини 1590-х рр. розпочався *другий етап*, що завершився Хотинською битвою 1621 р. Упродовж цього часу з'явилися якісно нові аспекти у сфері функціонування старшини. Зокрема вона почала домагатися зрівняння статусу козацтва зі шляхтою, повела рішучу боротьбу за відновлення православної церкви й ліквідацію унії, докладала максимум зусиль для утвердження в південних районах Київського воеводства козацького устрою й нової моделі господарювання, у силу чого перетворилася на козацьку еліту, адже ефективно обстоювала інтереси свого стану.

Третій етап розпочався 1622 і тривав включно до 1638 рр. Він характеризувався перебранням старшиною на себе функції виразника й захисника інтересів українського («руського») народу, який уважали рівноправним із польським та литовським народами. Тому старшина вимагала від Варшави не порушувати його «прав і свобод» та змусила панівний стан Речі Посполитої піти на визнання легітимності Київської митрополії. Успішно розвиваючи українські протодержавні інституції на теренах козацького регіону, старшинський прошарок уперше спробував узяти під захист Війська Запорозького ополчення, котре проживало на його теренах. Досягнуті здобутки, як на нашу думку, дозволяють висловити міркування, що козацька старшина почала трансформуватися в українську політичну протоеліту.

Старт *четвертому етапу* дала «Ординація» 1638 р. Тривав він до початку революційного виступу й ознаменувався процесом ліквідації козацького стану, а отже втратою старшиною функції політичної протоеліти. Вона інволюціонувала до рівня козацької еліти.

У підготовці Б.Хмельницьким та його соратниками козацького повстання восени 1647 – узимку 1648 рр. помітні відмінності в порівнянні з діями

ініціаторів виступів 1630-х рр. Адже у своїй переважній більшості вони належали до реєстрового козацтва, а коли план провалився (листопад 1647 р.), подалися на Запорозжя, де почали приймати запорожців до своїх лав. Оволодіння ними Січчю 4 лютого 1648 р. відбулося також за безпосередньої допомоги розташованої тут залози реєстровиків⁷. Саме спільна військова рада запорожців і реєстрових козаків на Січі близько середини лютого обрала Б.Хмельницького гетьманом («вождем») Війська Запорозького та вручила йому клейноди⁸. Останній відразу ж узяв під контроль усе Запорозжя («проголосив себе його володарем й охоронцем»⁹), яке стало плацдармом розгортання подальшої боротьби. Так вибудовувався місток до об'єднання зусиль запорозьких і городових козаків, запорозької й реєстрової старшини. Успішним результатом цього курсу став перехід 13–14 травня 1648 р. шести полків реєстровиків на бік повстанців, що відіграло вирішальну роль у здобутті перемог біля Жовтих Вод і Корсуня.

Зміст березневих перемовин Б.Хмельницького з посланцями великого коронного гетьмана М.Потоцького засвідчує, що його основні вимоги полягали у скасуванні «Ординації» 1638 р., залишенні польським військом «України» й ліквідації тут «управління Речі Посполитої»¹⁰. Вони отримали подальший розвиток у кінці травня, коли гетьман порушив перед полоненим М.Потоцьким клопотання щодо створення «удільної держави» («Руського» або «вільного козацького» князівства) на теренах Лівобережжя, центральної й південної частини Київського воеводства та Уманщини¹¹.

На основі аналізу цих вимог можна було б висловити припущення про швидку еволюцію козацької еліти в українську протоеліту. Але вже за два тижні вона кардинально змінила вектор своїх домагань. Погодившись на укладення перемир'я, 12 червня 1648 р. старшина відправила посольство до Владислава IV клопотатися про залишення Війська Запорозького «при всіх наших військових вільностях і привілеях», збільшення реєстру до 12 тис. осіб, безпеку для православного духовництва й повернення йому захоплених уніатами церков тощо¹². Отже йшлося лише про задоволення інтересів реєстрового та заможного козацтва й церковнослужителів, тобто фактично повторювалися вимоги 1620-х рр.

Стан джерел не дозволяє з'ясувати причини цього повороту від політичного радикалізму творення держави до типового поміркованого козацького проекту.

⁷ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор.: І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – С.31; *Литинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т.2: Додатки. – Філадельфія, 1980. – С.580.

⁸ Бібліотека музею Чорторийських (Краків; далі – БМЧ). ВР. – Спр.143. – Арк.734; Спр.966. – Арк.131; Бібліотека Національна. Відділ мікрофільмів (Варшава; далі – БН. ВМФ). – №13998; Документи Богдана Хмельницького... – С.31.

⁹ Національний архів у Кракові (далі – НАК). – Ф.452. – Спр.364. – Арк.224–224 зв.

¹⁰ НАК. – Ф.452. – Спр.364. – Арк.186; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – Т.П. – Москва, 1963. – С.18.

¹¹ БМЧ. ВР. – Спр.142. – Арк.165–169, 203; Спр.143. – Арк.610, 744, 752–753; Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛННБ. ВР). – Ф.5. – Спр.189/П. – Арк.71–72; Спр.225/П. – Арк.58; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.1230. – Оп.1. – Спр.254. – Арк.6–7; *Michalowski J.* Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S.39.

¹² Документи Богдана Хмельницького... – С.38–39.

Не зупиняючись на характеристиці висловлених в історіографії думок із цього приводу¹³, окреслимо, як на наш погляд, найголовнішу з них. Вона полягала в тому, що березнево-гравневі вимоги відображали настрої гетьмана й рішуче налаштованих старшин, котрі виявилися в меншості після приєднання до них реєстровиків. Основна ж маса останніх (як і більшість городового козацтва) переймалася насамперед скасуванням «Ординації» й поновленням прав і свобод Війська Запорозького. Свій виступ вони розглядали як вимушений крок («невільний гріх») у захисті власних «рицарських» прав супроти зловживань свавільних магнатів, шляхти, урядників та М.Потоцького, а не як повстання проти Речі Посполитої й королівської влади. Навпаки, у Владиславові IV вони вбачали свого протектора, перед яким засвідчували готовність нести «вірну рицарську службу»¹⁴. Як слушно зазначав В.Брехуненко, «на початку шляху більшість іще мусила подолати в собі стереотип бездержавного підданого. Потрібен був час, щоб у головах бодай критичної маси старшини вкоренилася ідея про власне державне тіло, увінчане особою легітимного й визнаного усіма правителя-гетьмана»¹⁵.

Стрімке розгортання боротьби, чому сприяла діяльність розісланих гетьманом у різні регіони України козацьких підрозділів, очолюваних досвідченими старшинами, у липні 1648 р. спричинило її переростання в національну революцію. Перебіг подій упродовж літа – осені справив визначальний вплив на якісні параметри елітотворення. Як з'ясовано в історіографії (праці В.Грабовецького, М.Грушевського, І.Крип'якевича, В.Липинського, П.Михайлини, П.Пирога, В.Смолія, В.Степанкова, С.Томашівського, О.Ярошинського й ін.), населення в умовах масового покозачення, обираючи сотників і полковників, запроваджувало за козацьким зразком органи виконавчої та судової влади. Як правило, ново-явлені старшини відзначалися радикалізмом поглядів і дій. Відверто підтримуючи ідею необхідності розгрому Польщі, відсунення її «кордонів аж до Вісли» й «відокремлення Русі від Корони», на військових радах вони рішуче відстоювали свої погляди, засвідчуючи незгоду з позицією гетьмана та його прихильників¹⁶.

¹³ *Брехуненко В.* Східна брама Європи: Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. – К., 2014. – С.75; *Голубуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.371–374; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.VIII. – Ч.III. – К., 1995. – С.9–11; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – С.79–81; *Перналь А.Б.* Річ Посполита двох народів і Україна: Дипломатичні відносини 1648–1659 / Пер. з пол. проф. о. Ю.Мицика за участі І.Тарасенко. – К., 2013. – С.45–46; *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К., 1940. – С.59–62; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 2009. – С.131–133; *Kaczmarek J.* Bohdan Chmielnicki. – Wrocław, 1988. – S.58–60; *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. – Warszawa, 1999. – S.81–82.

¹⁴ *Степанков В.* Зрада королю чи законне право на виступ? (козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.6. – К., 2006. – С.253–256; *Флоря Б.Н.* Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – №2. – С.42–44.

¹⁵ *Брехуненко В.* Східна брама Європи... – С.75.

¹⁶ Воссоединение Украины с Россией... – Т.II. – С.46–47; Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С.72; *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. – S.183; *Rudawski W.* Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. – T.I. – Petersburg: Mohylew, 1855. – S.38.

Розпочався вкрай складний процес трансформації в політичну протоеліту козацької еліти, яка, унаслідок влиття до неї великої кількості старшин із нерестрових козаків, покозачених посполитих, шляхтичів і священників, становила конгломерат різних груп зі своїми інтересами. Час від часу між ними спалахували конфлікти, спостерігався перехід окремих старшин (І.Ганжа, С.Забузький, Я.Ясноборський та ін.) на бік Польщі¹⁷. Виявилося також, що гетьман і його оточення ще не були готовими порвати з Річчю Посполитою, яку продовжували розглядати «нашою Батьківщиною»¹⁸. Тому не випадково офіційно сформульовані в листопаді 1648 р. вимоги Війська Запорозького до польського уряду в основі своїй повторювали козацькі домагання 1630-х рр.: недоторканність «грецької віри», ліквідація унії, збільшення реестру до 12 тис. осіб, визнання за козаками «рицарських вольностей» тощо¹⁹. А укладене 21 листопада з новообраним королем Яном Казимиром Замостянське перемир'я передбачало відведення українського війська «до України», проти чого виступала майже половина старшин і козаків, очолюваних полковниками М.Кривоносом та П.Головацьким²⁰.

Щоправда, залишаючи західноукраїнські землі, гетьман, унаслідок невдоволення опозиційно налаштованих старшин, розпорядився залишити під регіментом Війська Запорозького територію східніше умовної лінії р. Горинь – м. Кам'янець-Подільський²¹. У першій половині 1649 р. він направив у Подільське воеводство, на Південну Волинь, у північні райони Київщини, на Чернігівщину й Сіверщину старшин для надання допомоги в розбудові органів влади та захисту населення від ворожих нападів. В окремих випадках полковники, обрані покозаченим поспільством, визнавали зверхність «старших полковників», призначених Б.Хмельницьким²². Є інформація деяких джерел, що козаки «старовинних» полків вельми насторожено ставилися до козаків новостворених полків «із волості»²³. Ці дані промовляють про важкість подолання традиційних соціальних і групових стереотипів, що гальмувало консолідацію старшини та її перетворення на протоеліту, спроможну взяти під контроль політичний і соціальний простір, який формувався в козацькій Україні.

І все ж гнучка внутрішня політика гетьманського уряду та активна діяльність регіональної старшини сприяли цьому процесу. Адже вони займалися розбудовою державних інституцій, організацією захисту кордонів і боротьби проти польських підрозділів, проведенням мобілізаційних заходів,

¹⁷ ЛННБ. ВР. – Ф.5. – Спр.2286/ІІ. – Арк.79; *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. – S.507, 572.

¹⁸ Документи Богдана Хмельницького... – С.70, 73–74, 78–79, 81, 83, 85.

¹⁹ БМЧ. – Спр.143. – Арк.379; Спр.417. – Арк.69; БН. ВМФ. – №11547; ЛННБ. ВР. – Ф.5. – Спр.189/ІІ. – Арк.189–190; Документи Богдана Хмельницького... – С.81–84; *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648. – Т.ІІ: Źródła. – Lwów, 1869. – S.394–395.

²⁰ БМЧ. ВР. – Спр.143. – Арк.476–478; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.VІІІ. – Ч.ІІІ. – С.115–118.

²¹ Архів головний актів давніх (Варшава; далі – АГАД). – Ф.354. – Від.VІ. – Спр.36. – Арк.45; НАК. – Ф.465. – Спр.41. – Арк.83; ЛННБ. ВР. – Ф.5. – Спр.225/ІІ. – Арк.197.

²² Архів Інституту історії України НАН України. – Оп.3. – Спр.55. – Арк.131; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII ст.: Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С.47.

²³ НАК. – Ф.465. – Спр.31. – Арк.321–322; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор.: о. Ю.Мицик. – Т.1 (1648–1649 рр.). – К., 2012. – С.346.

збиранням податків, торгівельними справами, будівництвом церков тощо. Хоча й складно, усе ж відбувалося формування спільних цінностей та інтересів. Важливу роль у цьому процесі елітотворення почала відігравати сформована Б.Хмельницьким у лютому – квітні 1649 р. нова парадигма політичної програми, що передбачала розбудову незалежної, соборної держави. Перша спроба її реалізації припала на червень – серпень того року, проте внаслідок бруталного тиску з боку хана під час Зборівської битви 16 серпня вона провалилася. Гетьман і старшини змушені були піти на укладення не вигідного для козацької України договору. Ця подія ознаменувала завершення початкового періоду становлення еліти, характерною рисою якого стало перетворення козацької еліти на політичну протоеліту.

Подальший розвиток цього процесу відбувався значною мірою під впливом харизми Б.Хмельницького. У свідомості частини старшини, козацтва й поспільства започатковувалося сприйняття його образу як легітимного володаря окремішньої від Речі Посполитої держави, наділеного сакральною владою²⁴. Як з'ясували С.Плохій та Н.Яковенко, божественний характер влади гетьмана обґрунтовувався представниками як світських (уведення до гетьманського титулу додатку «Божою милістю»), так і церковних (зокрема патріархом Паїсієм) інституцій²⁵. Зародження концепції самостійності володарювання Б.Хмельницького відкривало напрочуд сприятливі перспективи для перетворення протоеліти на політичну еліту. Її утвердження у свідомості старшини зумовило б остаточний розрив із поглядом на Річ Посполиту як на «свою Батьківщину», злам витвореного століттями бездержавності стереотипу легітимності підданства іноземному володареві (польському королеві), стало б імунітетом від орієнтацій на різноманітних чужоземних протекторів.

Однак цього не сталося. Задекларувавши ідею домагатися незалежності «Русі», гетьман і більшість старшин виявилися неспроможними трансформувати її в головний, засадничий принцип своєї діяльності. Вона залишалася для них радше мрією, аніж конкретною програмою дій, через що вельми повільно вживалася в політичну культуру еліти (тільки з осені 1655 р. стає її важливою складовою). Крім цього, корпоративний характер влади Війська Запорозького над «українськими землями»²⁶ продовжував зберігати традиційне домінування в політичній свідомості гетьмана та старшин не державних, а станових інтересів. За таких обставин завдання розбудови самостійного державного організму далеко не завжди виявлялися пріоритетними, а суверенізація верховної влади в особі гетьмана не знаходила підтримки серед більшості еліти.

²⁴ АГАД. – Ф.354. – Від.ІІ. – Кн.18. – Арк.44; Бібліотека Польської академії наук (Краків). Відділ рукописів (далі – БІАН. ВР.). – Спр.1275. – Арк.40 зв.: БН. ВМФ. – №22883; ЛІННБ. ВР. – Ф.5. – Спр.225/ІІ. – Арк.331 зв.

²⁵ *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* – Т.3. – К., 1992. – С.93–98, 101–103; *Яковенко Н.* «Господарі Вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // *Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, societa / Mazepa and his time: History, culture, society.* – Alessandria, 2004. – P.12–15.

²⁶ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упор.: І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1998. – С.64.

І не випадково. Адже в її середовищі, як і раніше, продовжувала панувати переконаність щодо пошуків Військом Запорозьким «справедливого» монарха-протектора²⁷.

Водночас доволі продуктивними восени 1649 – першій половині 1657 рр. виявилися заходи гетьмана та старшини у сферах удосконалення функціонування державних органів влади, збереження й розширення територіальних меж козацької України, її соціально-економічному розвитку. Завдяки розсудливій внутрішній політиці (насамперед визнанню соціально-економічних завоювань поспільства у Селянській війні 1648 – першої половини 1652 рр.), утвердилася якісно нова модель соціально-економічних відносин. Істотні зміни у формах земельної власності й соціальній структурі суспільства обумовили піднесення економічного розвитку Гетьманщини²⁸.

Менш успішною виявилася зовнішньополітична діяльність еліти. У цій сфері негативну роль відіграла відсутність акта проголошення де-юре утворення незалежної держави. Офіційне визнання нею легітимності влади польського монарха й пояснення мети боротьби тільки необхідністю захисту прав і свобод Війська Запорозького та «руського народу» в межах Речі Посполитої зводили суть останньої до внутрішньополітичного конфлікту – «громадянської війни» (до речі, Б.Хмельницький інколи саме так і трактував ці події²⁹). Щоправда, не добиваючись бажаних поступок від Варшави й усвідомлюючи ненадійність союзу з Кримом, еліта шукала протекції котрогось із монархів. При цьому вона явно недооцінювала масштаб загрози з боку ханства, яку можна було нейтралізувати, лише прийнявши протегування султана Мегмеда IV. Останній у кінці 1650 р. проголосив цей акт на вигідних для козацької України умовах (звільнення від сплати данини, перетворення України на князівство та передачу його у володіння Б.Хмельницького). Однак малозрозуміла відмова гетьмана та старшин принести присягу на вірність сюзеренові виявилася одним із найбільших їхніх дипломатичних прорахунків³⁰. Адже турецький протекторат де-юре легітимізував би владу гетьмана (уже в іпостасі князя) як володаря Української держави у системі міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, слугував би військовим «щитом» від агресивних дій Речі Посполитої й гарантією лояльного ставлення Іслама Ґірея. А потрапивши в геополітичну пастку польсько-кримської Кам'янецької угоди (грудень 1653 р.), вони змушені були прийняти московську протекцію 1654 р. на значно гірших від пропонованих султаном умовах.

²⁷ АГАД. – Ф.354. – Від. VI. – Спр. 36 і 37/1. – Арк. 438; Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К., 2011. – С. 64.

²⁸ АГАД. – Ф. 354. – Від. II. – Кн. 18. – Арк. 158; Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – К., 1941. – С. 193; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК) – Т. II. – К., 1892. – С. 591–594; Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упор. М.Рябий. – К., 2008. – С. 64–67, 80–81, 90–91, 93–95; Grabowski A. Starożytności historyczne Polski. – Т. I. – Kraków, 1840. – S. 276–281.

²⁹ Документи Богдана Хмельницького... – С. 195, 284.

³⁰ Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. – К., 2014. – С. 146–148; Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К., 2004. – С. 228–230.

Попри ці негативні тенденції, на літо 1657 р. елітотворення зберігало позитивну динаміку. Найбільшим здобутком стала трансформація протоеліти в політичну еліту, що функціонувала, як на нашу думку, у формі метаеліти (від гр. «μετὰ», що як частина складних слів означає «проміжне становище, зміну, перетворення»), тобто політичної еліти, формування якої ще не завершилося. Державні інституції успішно функціонували, складалася спільність інтересів «старовинних» і «новопосталих» старшин. Хоча серед неї й оформилися різні угруповання (породжені відмінними ціннісними орієнтаціями), унаслідок виважених дій Б.Хмельницького вдалося уникнути «війни Русі з Руссю»³¹. Зароджувалися й утверджувалися уявлення про звільнені землі як окремішній державно-політичний організм. Наповнювалися новим змістом поняття «Україна» й «українські землі», що почали трансформуватися в назву витвореної держави та власної країни. У документах гетьмана ця тенденція виразно окреслилася з осені 1654 р.³² Наступного року уряд уперше зробив реальну спробу включити до складу держави західноукраїнські землі, що зазнала невдачі лише через спротив шведського короля Карла X Густава. І з цього часу й до смерті Б.Хмельницького проводилася послідовна політика на утвердження влади Війська Запорозького на українських землях аж «до Вісли» й «угорського кордону»³³.

Консолідації еліти сприяла жорстка централізаторська політика гетьмана. Проте його намагання зосередити повноту влади у своїх руках наштовхувалося на опір «колективної волі» (єгалітарного характеру) Війська Запорозького. Аби зламати його, Б.Хмельницький пішов на створення власного «клану» старшин (щоправда, на основі не меритократії, а родинних зв'язків і свояцтва, що виявилось грубою політичною помилкою), на думку Я.Дашкевича, у «розумінні якраз того монархічного станового ядра – і фундаменту – гетьманської влади в Україні»³⁴. На літо 1657 р. (зберігаючи чинність старшинської та військової рад) гетьман зосередив у своїх руках майже необмежену владу. У квітні 1657 р. він домігся обрання сина Юрія спадкоємцем булави.

Проте найближчі соратники (переважно шляхетського походження) з «клану» не лише не стали опорою встановлення монархічної влади династії Хмельницьких, а після смерті гетьмана, розв'язавши громадянську війну, перетворилися на промоторів політичної катастрофи козацької України. Показачені шляхтичі І.Виговський, П.Тетеря, С.Богданович-Зарудний, Г.Лісницький та інші, обіймаючи найвищі старшинські посади, продовжували сповідувати традиційні шляхетські соціальні й політичні цінності та ідеали (саме вони започаткували процес «опшляхетчення» старшини). Скориставшись смертю Б.Хмельницького (6 серпня 1657 р.), І.Виговський, спираючись на своїх

³¹ Документи Богдана Хмельницького... – С.252.

³² Там само. – С.382–384, 387, 391–395, 400.

³³ Архив Юго-Западной России. – Т.VI. – Ч.3. – К., 1908. – С.138, 204–205; Документи Богдана Хмельницького... – С.502; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.2. – К., 1997. – С.1307, 1329–1331, 1435–1436.

³⁴ *Дашкевич Я.* Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? // Україна в минулому. – Вип.2. – К.; Л., 1992. – С.79–91.

прибічників, домігся усунення від влади Юрія й обрання гетьманом себе – на жовтневій Корсунській раді.

Цей державний переворот призвів до руйнації монархічної форми правління, міжусобиць, відкритого конфлікту з запорозькою старшиною, послаблення центральної влади тощо. Саме очолюване І.Виговським шляхетське угруповання, а не «старшинський елемент зі “старинних” козаків», першим розпочало «розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу»³⁵. Неспроможність гетьмана ефективно розв'язувати суперечності між угрупованнями еліти, обмеження «прав і вольностей» запорожців, спроби відновлення шляхетського землеволодіння, ігнорування гостроти соціального протистояння у суспільстві призвели до спалаху навесні 1658 р. громадянської війни, що охопила переважно терени Лівобережжя. Залучення І.Виговським до придушення повстання М.Пушкаря та Я.Барабаша татар, розправи над населенням й опозиційно налаштованими старшинами започаткували формування проросійського старшинського угруповання, сприяли зміцненню проросійських настроїв серед лівобережної людності (включаючи духівництво) та породжували серед неї ворожнечу до уряду. А одночасне загравання гетьмана з Москвою й Варшавою дезорієнтувало еліту у захисті державних інтересів.

Особливо яскраво це проявилось під час укладення Гадяцького договору у вересні 1658 р. та його ратифікації. Зокрема в Гадячі гетьман і старшини не спромоглися відстояти найбільш принциповий пункт про включення до складу Руського князівства Волинського, Руського, Подільського й Белзького воєводств, а також Пінського, Стародубського та Овруцького (?) повітів³⁶. Вони пристали на реставрацію дореволюційних порядків у політичній, правовій, судовій та соціально-економічній сферах буття українського суспільства й створення умов для «ошляхетчення» старшин і «заслужених» козаків шляхом їх нобілітації (по сотні з кожного полку)³⁷. І не тільки не домоглися прийняття польським сеймом нових «Пунктів», що передбачали приєднання до Великого Руського князівства Волинського, Подільського, Руського воєводств, надання гетьманові повної влади «над усім лицарством, шляхтою, що є на Україні, щоб він мав право війни» тощо³⁸, але й покірно погодилися на суттєву корекцію вже існуючих статей договору, що девальвувало його первинний зміст. Ніхто також із чисельного посольства (35 осіб) та його величезного почту (465 осіб) не відмовився від наданих сеймом винагороджень: маєтностей і шляхетства³⁹,

³⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – Вид. 2-ге, перероб. та розшир. – С.364.

³⁶ ПКК. – Т.ІІІ. – С.347; *Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza.* – Т.І. – Poznań, 1840. – С.365; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.89. – Л., 1909. – С.81–82.

³⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор.: І.Бутич, В.Ринсевич, І.Тесленко. – К.; Л., 2004. – С.43–45; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.Х. – К., 1998. – С.367–373; *Смолій В., Степанков В.* Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т.1. – К., 2006. – С.257; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С.316–319.

³⁸ *Оляничин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1653 р. // ЗНТШ. – Т.222. – Л., 1991. – С.340–347.

³⁹ *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 р. // Гадяцька унія 1658 р. – К., 2008. – С.109–127.

що симптоматично засвідчило готовність значної частини старшин та заможних козаків обміняти державні інтереси на соціальні привілеї.

Повне ігнорування польською стороною українських державно-політичних інтересів внесло розкол у лави старшини. Більша її частина перейшла в опозицію до гетьмана, унаслідок чого перемога під Конотопом 8 липня 1659 р. виявилася змарнованою. Замість того, щоб завершити війну з Московською державою укладенням вигідного договору, вони розпочали згубний для Гетьманщини пошук порозуміння з нею. Цим скористалося проросійське угруповання (ніжинський та ічнянський протопопи М.Филимонович і С.Адамович, переяславський і ніжинський полковники Т.Цицюра, В.Золотаренко й ін.), яке зініціювало антигетьманське повстання та домоглося присяги населенням полків на вірність московському цареві. До середини жовтня майже вся територія Лівобережжя опинилася під контролем російських військ⁴⁰. Тим часом у Правобережній Україні опозиційно налаштовані старшини усунули І.Виговського від влади й домоглися на військовій раді 23 (24?) вересня повернення булави Ю.Хмельницькому. Вони засвідчували готовність прийняти протекцію царя, але на максимально корисних умовах. Розроблені ними «Жердівські пункти» передбачали встановлення міцної гетьманської влади, заборону перебування в Гетьманщині московських воєвод і ратників, включення до її складу північних районів Чернігівщини, Південної Білорусії, самостійність зовнішньої політики тощо⁴¹.

У 1658–1659 рр. у політичній свідомості й культурі еліти окреслилися нові нюанси. По-перше, у міжнародних відносинах офіційно започаткувалася (щоправда епізодично) практика представництва посольствами інтересів не лише гетьмана та Війська Запорозького, але й «народу руського»⁴². По-друге, почалося вживання терміна «Україна» для означення утвореної держави як суб'єкта міжнародних відносин⁴³. По-третє, робилися спроби (шляхетським угрупованням) де-юре утвердити за козацькою Україною назву «Велике князівство Руське», що мало продемонструвати тяглість державного життя руського народу. По-четверте, уперше у жовтні 1658 р. було проголошено міжнародний публічний акт («Маніфестація» до іноземних володарів) із поясненням причин відмови від царської протекції: «[...] готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, – рабське ярмо»⁴⁴. По-п'яте, спостерігалася сповзання запорозької старшини з платформи захисту національно-державних інтересів на позиції козацького

⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1863. – С.244–253; Т.VII: Приложение. – Санкт-Петербург, 1872. – С.295–313; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в.: Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – Москва, 1899. – С.132–137; *Костомаров Н.И.* Гетманство Выговского // *Его же.* Исторические монографии и исследования. – Т.II. – Санкт-Петербург, 1863. – С.185–190; *Яковлева Т.* Гетьманщина... – С.331–334; *Kroll P.* Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa: Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. – Warszawa, 2008. – S.274–280.

⁴¹ Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.255–257.

⁴² БМЧ. ВР. – Спр.402. – Арк.357.

⁴³ Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.256.

⁴⁴ Україна: Антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. – Т.III. – К., 2008. – С.256–262.

автономізму, зорієнтованого на Москву, на що слушно першим звернув увагу М.Грушевський⁴⁵. Також запорозький провід засвідчив претензії на політичне верховенство Коша у житті козацької України (чи не тому Я.Барабаш прибрав собі титул «кошового гетьмана»?)⁴⁶. По-шосте, у світоглядних засадах значної частини лівобережної старшини формувався погляд на царську владу як символ непорушності збереження козацьких прав і вольностей та захисника православної віри. Воднораз в їхній свідомості вимальовувався вкрай руйнівний для консолідації еліти негативний образ гетьмана та правобережної старшини як політичних супротивників, породжений політикою І.Виговського. Маврацію Ю.Хмельницький, стверджуючи, що той своєю «немилістю» відштовхнув лівобережних полковників і намислив їх «схилитися до його царської милості»⁴⁷. По-сьоме, окреслилася згубна орієнтація домагатися політичних цілей не рішучими діями, а вичікувальною тактикою використання суперечностей між Росією, Портою, Річчю Посполитою та Кримом, що провокувало безініціативність, нерішучість, поступливість, а отже й схильність до поступок за рахунок національно-державних інтересів.

Особливо трагічними виявилися наслідки цієї контрпродуктивної діяльності метаеліти в кінці 1659–1665 рр. Так, розробивши оптимальний проект договору з Москвою, більшість генеральних старшин і правобережних полковників, побоюючись за власне життя⁴⁸, не поїхали разом з Ю.Хмельницьким на раду до Переяслава обстоювати його положення в переговорах із боярином А.Трубецьким. Лівобережна ж старшина взагалі відмовилася від нього, унаслідок чого російська сторона нав'язала укладення згубного для козацької України договору, що передбачав її перетворення на автономну складову Росії з дуже обмеженими політичними правами й підпорядкування Київської митрополії московському патріархові⁴⁹. Зазнавши невдачі у спробі домогтися від Москви скасування найбільш неприйнятних статей, гетьман і правобережні старшини пішли на укладення з Річчю Посполитою Чуднівського договору (жовтень 1660 р.), виявивши при цьому в далеко не критичній ситуації (після Слободищенської битви) надмірну поступливість в обстоюванні державних інтересів. Погодившись, зокрема, на відновлення Гадяцького договору, вони відмовилися від найважливішої його статті – утворення «Руського князівства»⁵⁰.

⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.Х. – С.118.

⁴⁶ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.186–187; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.Х. – С.102–103, 106–120.

⁴⁷ ПКК. – Т.3. – С.418.

⁴⁸ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. – Lwów, 1922. – Dodatek. – S.624–625.

⁴⁹ Источники малороссийской истории, собр. и изд. Д.Н.Бантышем-Каменским. – Ч.1. – Т.1. – Москва, 1858. – С.105–116; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. – Т.59. – Л., 1904. – С.33–40; Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С.161–164; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С.137–141; Костомаров Н.И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Его же. Исторические монографии и исследования. – Т.ХІІ. – Санкт-Петербург, 1872. – С.162–184; Яковлева Т. Гетьманщина... – С.345–347.

⁵⁰ Holsten H. Przygody wojenne 1655–1666. – Warszawa, 1980. – S.58–61; [Lubomirski J.] Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. – Warszawa, 1922. – S.72–97; Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. [окр. відбиток]. – Л., 1913. – С.72–83, 85–86, 97–144; Горобець В. Еліта

Цей крок спровокував поглиблення розбіжностей серед еліти та пришвидшив оформлення трьох угруповань: правобережного, лівобережного й запорозького. Скориставшись слабкістю Ю.Хмельницького як державного діяча, лівобережні та запорозькі старшини відмовилися визнавати його владу. Наказний гетьман Я.Сомко, ніжинський полковник В.Золотаренко та кошовий І.Брюховецький, спираючись на підтримку Москви, пішли на створення опозиційного центру влади. Як наслідок, у 1661–1662 рр. відбулися воєнні дії, в яких Ю.Хмельницький зазнав невдачі. Водночас поглиблювалися відмінності в політичних поглядах названих старшинських угруповань. Так, гетьман і правобережні старшини, попри прояви пасивності й угодовства, продовжували відстоювати інтереси всієї козацької України, зокрема добивалися від Польщі збільшення козацького реєстру до 70 (60?) тис. осіб, права обирати короля, підлеглості владі лише гетьмана, збереження вольностей «народу руського» тощо⁵¹. У цей же час більшість лівобережних старшин відмовилися від курсу на відновлення суверенітету Української держави й, удовольняючись мінімальною автономією, дбали насамперед про власні інтереси. Лише Я.Сомко наполягав на зміцненні прерогатив гетьманської влади, скасуванні судового імунітету для старшин (відновлення права гетьмана їх карати), забороні московським воеводам втручатися в діяльність української адміністрації⁵².

Запорозька старшина (І.Брюховецький, І.Сірко та ін.), захищаючи егалітарні настрої січового товариства, незаможних козаків і посполитих, чисельність яких постійно зростала, різко критикувала ненажерливість городових старшин, отримання ними маєтків і шляхетства. Майстерно граючи на соціальних суперечностях, І.Брюховецький за підтримки знедолених мас, запорожців і Москви спромігся на Ніжинській чорній раді (червень 1663 р.) заволодіти булавою. Цією подією завершилася громадянська війна. Уперше у ході революції Запорозька Січ домоглася встановлення політичної гегемонії на Лівобережжі, що ознаменувало розкол козацької України на дві Гетьманщини.

У часі це збіглося з глибокою кризою, що дедалі глибше роз'їдала правобережну метаеліту, породжену політикою П.Тетері, обраного гетьманом у січні 1663 р. Спочатку він намагався возз'єднати козацьку Україну шляхом віднайдення порозуміння зі Я.Сомком та іншими лівобережними старшинами. Після оволодіння булавою І.Брюховецьким зробив ставку на досягнення мети

козацької України... – С.244–253; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2007. – С.97–116; *Hniłko A.* Bitwa pod Słobodyszczem (7.X.1660) // *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* – Т.І. – З.2. – Warszawa, 1929. – С.198–206; *Idem.* Wyprawa Cudnowska w 1660 roku. – Оświęcim, 2012. – С.64–85; *Kroll P.* Od ugody Hadziackiej... – С.378–390; *Ossoliński L.* Cudnow-Słobodyszcz 1660. – Zabrze, 2008. – С.58–71, 79–81.

⁵¹ АГАД. – Ф.357. – Спр.124/147. – Арк.214–216 зв.; *Mironowicz A.* Instrukcja posłom kozackim na sejm Rzeczypospolitej w 1661 roku dana // *Granice i pogranicza: Historia codzienności i doświadczeń.* – Т.1. – Białystok, 1999. – С.84–94; *Смолий В.А., Степанков В.С.* Державна ідея за козацької доби. – С.260–262; *Ochtmann S.* Sejmy lat 1661–1662: Przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1977. – С.56, 59, 102–103.

⁵² *Газін В.* Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.91–93; *Горобець В.* «...Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить»: Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* – Вип.4. – К., 2004. – С.255–257; *Його ж.* «Волимо царя східного...»... – С.222–227.

за допомогою участі в лівобережному поході польської армії Яна Казимира, який провалився. Водночас його відверто полонофільська політика й необмежений допуск шляхти та урядників до маєтків загострили до краю соціально-політичну обстановку, спонукавши частину старшини до організації кількох квазізмів і заворушень. Хоча їх учасників удалося викрити й покарати, у березні 1664 р. спалахнуло масове повстання проти відновлення польсько-шляхетських порядків і влади гетьмана, орієнтоване на допомогу І.Брюховецького та Росії. Старшини, побоюючись повторення подій чорної ради 1663 р. уже на Правобережжі, стали на шлях його придушення, що зумовило втрачання ними ролі елітної меншини та скочування на позиції псевдоеліти.

Симптоматичною ознакою цього процесу слугував зміст інструкції послам на Варшавський сейм від 30 листопада 1664 р., оцінка якого в історіографії залишається дискусійною (від «державотворчої» до «маленької козацької автономії» та «станової автономії козацтва»)⁵³. Як на наш погляд, програма гетьмана і старшин засвідчувала їх повну відмову від реалізації державної ідеї, адже вона передбачала перетворення Правобережної Гетьманщини на квазідержавне утворення на теренах традиційного козацького регіону на півдні Київщини (по Білу Церкву)⁵⁴, нагадуючи травневі вимоги 1648 р. Б.Хмельницького, передані М.Потоцькому. Уважаємо, що ця відмова від реалізації державної ідеї зумовлювалася страхом перед реальною загрозою утвердження тут царської влади й, відповідно, репресій за лівобережним зразком. Ознайомившись зі змістом інструкції, сейм на початку 1665 р., заклопотаний конфліктом короля з маршалком Є.Любомирським, що переростав у громадянську війну, проігнорував це клопотання. На літо 1665 р., унаслідок паралічу владних інституцій, Правобережжя вже повністю було охоплене анархією. Після втечі П.Тетері до Польщі спалахнула боротьба за булаву, якою спочатку за підтримки татар оволодів С.Опара, а в кінці серпня – П.Дорошенко.

Тим часом проведена І.Брюховецьким кардинальна ротація (ув'язнення, а згодом страта 7 полковників й інших старшин) не призвела до якісного піднесення державотворчого потенціалу еліти. Навпаки, остання не лише виявилася неспроможною домогтися скасування «статей» 1659 р., а пішла восени 1665 р. на капітуляцію, уклавши Московський договір. Гетьман і старшини добровільно поступилися основним завоюванням революції – державною владою, передавши право Війська Запорозького володіти «Україною» цареві, за що отримали свою винагороду: гетьман – боярство, 9 полковників, генеральний суддя й генеральні писарі – дворянство, а всі разом – маєтки⁵⁵.

⁵³ *Газін В.* Гетьман Павло Тетеря... – С.159–164; *Горобець В.* Еліта козацької України... – С.423–439; *Його ж.* Козацький гетьман у соціополітичній структурі Речі Посполитої: Проект устředованої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. – Вип.1. – К., 2000. – С.40–61; *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* [Рец.]: В.Горобець. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації. Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 // Український історичний журнал. – 2002. – №2. – С.113–114; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини... – С.442–443.

⁵⁴ *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 р. // *Його ж.* Між радою і війною: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст.: Статті і матеріали. – К., 2006. – С.106–128.

⁵⁵ Акты ЮЗР. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С.14–17, 22–24; Універсали українських гетьманів... – С.266–267; *Горобець В.* Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові

Відбулися ліквідація політичної автономії Лівобережної Гетьманщини й утвердження симбіозу елементів територіальної адміністративної автономії зі становою автономією Війська Запорозького. Показово, що поведінка правлячої верхівки стала майже дзеркальним відображення позиції українського посольства на Варшавському сеймі 1659 р. під час ратифікації Гадяцького договору – така ж безпринципність і безвідповідальність у захисті національно-державних інтересів, і така ж нестримна жадоба збагачення, марнославства та владолюбства. Добрий знавець ментальності старшин другої половини XVII ст. С.Величко неодноразово підкреслював згубний вплив названих характерних ознак вдачі значної частини правлячої верхівки. Зокрема він зауважував, що «задня золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би»⁵⁶. Зрозуміло, така поведінка гетьманів і старшинської верхівки викликала обурення в основній масі козацтва та місцевих старшин, котрі вбачали призначення володарів булави у служінні державі й «публічному благу», що мали «ставити вище за свої приватні інтереси»⁵⁷.

Свого часу, аналізуючи природу влади, М.Вебер звернув увагу на те, що «у сфері політики є, зрештою, два різновиди смертельних гріхів: байдужість до суті справи (*Unsachlichkeit*) і (що часто, але не завжди поєднане з нею) безвідповідальність»⁵⁸. Ці кризові явища політичного життя могли б свідчити про незворотність процесу знецінення коефіцієнту якісних показників діяльності правлячої верхівки, а відтак і самоліквідацію метаеліти. Однак шанси на їх подолання з'явилися з приходом до влади П.Дорошенка, котрий до середини 1666 р. спромігся згуртувати навколо себе найкращих представників старшинського корпусу Правобережжя, покінчити з отаманщиною, відновити вертикаль органів влади. Зміст березневої (1666 р.) інструкції послам на сейм засвідчує, що вони відмовилися від програми регіональної автономії П.Тетері й узяли курс на відновлення державної автономії, передбаченої Зборівським договором⁵⁹. Аби запобігти процесам ошляхетчення, старшини клопоталися перед королем не ублаготворяти їх нобілітаціями, маєтностями й особистими винагородами, чого на попередніх сеймах таємно домагалися «посли наші тільки самим собі, а не для загального добра (*non bono publico*)». І саме через це «їх приватне користолобство» багато «лиха вчинилося в Україні»⁶⁰.

Навесні й улітку 1666 р. гетьман зробив перші спроби порозумітися зі Запорозжям і поширити владу на Лівобережжя. Намагаючись полегшити становище посполитих, які потерпали від голоду, він заборонив жовнірам 10-тисячного

підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С.245–249; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... – С.474–476.

⁵⁶ Величко С. Літопис. – Т.2. – К., 1991. – С.26.

⁵⁷ Яковенко Н. «Господарі Вітчизни»... – С.23.

⁵⁸ Вебер М. Покликання до політики // Його ж. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К., 1998. – С.175.

⁵⁹ Крижун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира // Його ж. Між війною і радою... – С.213–223; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко, огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.72–75; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. – К., 2011. – С.100–102; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000. – S.87–93.

⁶⁰ Крижун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С.222.

війська С.Маховського розташовуватися на постій на теренах Брацлавщини, а у спровокованій останнім битві 19 грудня під Браїловим за допомогою татар розгромив його. Водночас у П.Дорошенка та старшин починала вимальовуватися альтернатива протекціям християнських монархів в особі турецького султана⁶¹.

Довідавшись про укладення російсько-польського Андрусівського договору, гетьман 11 березня 1667 р. звернувся до Війська Запорозького із закликом готуватися до боротьби з ворогами, адже «о нашу шкуру ідет [торг], и грозя[т] силою»⁶². Він намагався узяти під контроль Київське Полісся, блокував польську залогу в Білій Церкві і звернувся до лівобережних і запорозьких старшин з ініціативою проведення на річці Росаві спільної військової ради для обрання єдиного гетьмана й возз'єднання козацької України. Відправивши посольство до Стамбула клопотатися про прийняття Війська Запорозького під протекцію, П.Дорошенко розпочав підготовку Західного походу, щоб приєднати західноукраїнські землі до Гетьманщини. Він планувався разом із татарами калги-султана Крима Гірея й відбувався успішно, однак був зірваний нападом на Кримське ханство козаків І.Сірка та І.Рога. Залишений татарами, гетьман змушений був 19 жовтня укласти угоду з поляками про визнання «підданства» королеві⁶³.

Незважаючи на невдачу, правобережні старшини продовжували пошук шляхів возз'єднання Гетьманщини. Так, під час перемовин, які відбувалися на початку 1668 р., російському послові В.Тяпкіну повідомили про згоду прийняти царську протекцію за умови об'єднання козацької України під булавою П.Дорошенка, виведення з міст московських воевод і залог, скасування податків із поспільства тощо⁶⁴. Помітним успіхом стало досягнення порозуміння з І.Брюховецьким щодо возз'єднання країни під протекцією Порти. Хоча серед старшин зростало невдоволення політикою лівобережного гетьмана, усе ж запровадження воеводами нового адміністративно-територіального поділу⁶⁵, що позбавляло їх реальної влади, підштовхувало більшість із них згуртовуватися навколо нього з метою відновлення внутрішньополітичного суверенітету. Зібрана на початку 1668 р. старшинська рада ухвалила розпочати повстання й направити посольство до Стамбула – прохати протекції султана. Очоливши його, І.Брюховецький у відозвах до населення підкреслював антиукраїнську спрямованість московської й польської політики, яка, на його думку, мала на меті те, аби «весь народ християнський український вигубляти і Україну, Вітчизну нашу, дощенту спустошувати»⁶⁶.

⁶¹ АГАД. – Ф.357. – Спр.42/56. – Арк.371 зв.; НВУ. ІР. – Ф.ІІ. – Спр.15419. – Арк.11–12.

⁶² Універсали українських гетьманів... – С.400.

⁶³ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т.3. – Кн.1. – К., 2001. – С.441–443; *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza. – Т.ІІІ. – Poznań, 1859. – С.129–134; *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674. – Т.ІІ. – Kraków, 1898. – С.29–46; *Majewski W.* Podhajce – letnia i jesienna kampania 1667 r. // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* – Т.6. – Cz.1. – Warszawa, 1960. – С.63–96; *Wójcik Z.* Jan Sobieski 1629–1696. – Warszawa, 1983. – С.139–142.

⁶⁴ Акты ЮЗР. – Т.VI. – С.253; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.160–161; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С.150–151.

⁶⁵ *Шевченко Ф.* Русские воеводы на Украине: Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия (1940) // *Шевченко Ф.* Историчні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (до 100-річчя від дня народження). – К., 2014. – С.256–259.

⁶⁶ Акты ЮЗР. – Т.VII. – Санкт-Петербург, 1872. – С.39–42.

Тим часом скликана П.Дорошенком старшинська рада (кінець січня), в якій узяли участь київський митрополит Й.Тукальський (перебував при гетьмані з 1666 р. в ролі найближчого порадника), посланці Запорозжя й І.Брюховецького, ухвалила «з обох сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні та жити б осібно і давати данину турецькому царю і кримському хану»⁶⁷. Отримавши звістку про згоду султана прийняти його під протекцію й заручившись підтримкою більшості лівобережних старшин⁶⁸, П.Дорошенко вирушив у похід на Лівобережжя. При зустрічі 18 червня з полками І.Брюховецького відбулося братання лівобережних козаків зі правобережними, під час якого сталося вбивство лівобережного володаря булави. Скликана генеральна рада обрала гетьманом возз'єднаної України П.Дорошенка⁶⁹.

Цей політичний акт міг стати переломним у консолідації еліти й подоланні кризових явищ. Однак події наступних трьох місяців засвідчили слабкість мотивів консолідації старшинських угруповань, обмеженість їхніх потенційних можливостей у протистоянні внутрішнім та зовнішнім «викликам». Особливо руйнівними виявилися такі чинники, як новий спалах боротьби за владу, ставові й регіональні інтереси, а також експансія урядів сусідніх держав, які формували «свої» псевдоелітні владні групи. Так, уже у вересні січова старшина, очолювана «запорозьким гетьманом» П.Суховієнком, прийнявши протекцію хана, розпочала воєнні дії проти П.Дорошенка. На початку жовтня частина лівобережної старшини під проводом наказного гетьмана Д.Многогрішного пішла на перемовини з Москвою, засвідчуючи згоду визнати підданство цареві в обмін на отримання політичної автономії⁷⁰. Погодившись на кандидатуру Д.Многогрішного, російські сановники провели в березні 1669 р. у Глухові раду, що обрала його гетьманом та ухвалила статті нового українсько-російського договору. Вони засвідчили компроміс позицій обох сторін: московський уряд відмовлявся від воеводського управління, але зберігав воевод із залогами в п'яти містах; податок до царської скарбниці мали збирати представники української влади, він повинен був витратитися на платню 30-тисячному реєстровому козацькому війську; гетьман отримував право клопотатися перед царем про надання «дворянської честі» заслуженим особам і затвердження їм привілеїв на млини та поселення тощо⁷¹.

⁶⁷ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 30–31; *Костомаров Н.И.* Руина // *Его же.* Исторические монографии и исследования. – Кн. VI. – Т. XV. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 106; *Чухліб Т.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К., 2010. – С. 138.

⁶⁸ БМЧ. ВР. – Спр. 163. – Арк. 256–266, 296–297; БН. ВМФ. – № 7637; Спр. 394. – Арк. 209–210; БН. ВМФ. – № 11604; Спр. 1376. – Арк. 100; № 16281; Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 91.

⁶⁹ *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. – Ч. 1: Генеральна рада. – К., 1929. – С. 419; *Kluczyski F.K.* Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. – Т. I. – Cz. 1: Obejmuje pisma od roku 1629 do roku 1671. – Kraków, 1880. – S. 381–383; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 189–197; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С. 163–165.

⁷⁰ *Горобець В.М.* Українсько-російське зближення / відчуження другої половини XVII ст. як результат багатофакторної взаємодії // Україна і Росія в історичній ретроспективі: – Т. 1: *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 148; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 228; *Эйнгорн В.* Очерки по истории Малороссии... – С. 502–503.

⁷¹ Україна: Антологія пам'яток... – Т. III. – С. 306–328; *Горобець В.М.* Українсько-російське зближення / відчуження... – С. 148–149; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 228–230;

За таких обставин, щоб зберегти цілісність Гетьманщини та її внутрішньо-політичний суверенітет, П.Дорошенко й старшини розпочали пошук оптимального варіанту протекції одного з трьох монархів – турецького, московського, польського. Важливо мати на увазі, що владну функцію протектора вони зводили лише до опіки («крил протекції») та спільних оборонних дій («союзу»), убачаючи істотну різницю між поняттями «протекція» та «підданство». В їхньому уявленні перша, на відміну від другої, «асоціювалася з вільним вибором володаря – на підставі взаємообумовленого договору між монархом-патроном і військом-слугою»⁷². Уже у серпні 1668 р. було відправлене посольство до Порти з проектом договору. Показово, що у двох його статтях (5 і 16) наголошувалося на неприпустимості тлумачення турецькою стороною «протекції» як «підданства». Одна з них (ст.9) передбачала об'єднання всіх українських земель під гетьманською булавою, а статті 5 й 8 – пожиттєвий статус гетьмана. Якщо ж султан чи хан захочуть «учинити нас підданими й данниками», то (на що слушно звернув увагу В.Шевчук⁷³) «гетьман і Запорозьке Військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою й пануванням своїм вільними, вільними і від усіляких уярмлень у всьому» (ст.16)⁷⁴.

Важливо відзначити, що правобережна метаеліта демонструвала наполегливість в обстоюванні українських інтересів, яскравим прикладом чого слугує ухвала Корсунської березневої 1669 р. ради про прийняття турецької протекції, але без присяги султанові. Імовірніше за все, відмова від останньої сталася через існування у сторін розбіжностей щодо трактування понять «підданства» й «опіки», через що гетьман відхилив пропозицію направити до Стамбула «40 значних козаків» для акту присяги, відіславши замість них нове посольство⁷⁵. Цей крок української сторони приніс бажаний результат. Великий візир «присягнув» на пунктах договору, що передбачали створення «удільного князівства» в кордонах на заході аж до м. Ярослав, «як здавна було», звільнення України від сплати данини султанові тощо. До гетьмана вирушив посол із бунчуком, булавою, корогвою та султанським привілеєм від 1 червня 1669 р.⁷⁶ Аналіз його свідчить, що атрибути влади надавалися гетьманові «не на підданство, а тільки як вияв приязні й на пострах ворогам вашим». Тому султан звільняв козацьку Україну від сплати «податків, і повинностей, і дарів». Такий статус гетьмана різнився від статусу інших «християнських васалів».

Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С.516–539; Костомаров Н.И. Руина. – С.122–123, 131–136, 138–147.

⁷² Яковенко Н. «Господарі Вітчизни»... – С.20–22.

⁷³ Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст. – Кн.1. – К., 2007. – С.439.

⁷⁴ Тисяча років... – Т.ІІІ. – Кн.1. – С.464–468.

⁷⁵ Окунішев Л. Центральні установи... – Ч.1. – Додатки. – С.420; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С.246–249; Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року... // Його ж. Між війною і радою... – С.265–266, 279; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко... – С.197–198.

⁷⁶ БМЧ. ВР. – Спр.2577. – Арк.89; БН. ВМФ. – №11011; Державний архів у Гданську. ВР. – Ф.300.53. – Спр.105. – Арк.253; Акты ЮЗР. – Т.ІХ. – Санкт-Петербург, 1877. – С.173–174; Doroszenko D., Rypka J. Hejzman Petr Doroszenko a jeho turecká politika // Časopis Národního Musea. – 1933. – №107. – S.25–26; Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадацька унія 1658 р. – С.72–73; Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672–1699. – Warszawa, 1994. – S.51.

Домігшись свого, наприкінці 1670 р. старшинська рада присягнула на вірність Мегмедові IV⁷⁷.

Власне, таку модель взаємовідносин монарха-сюзерена й Війська Запорозького хотіли бачити гетьман та старшини у стосунках із польським королем або московським царем. Щоправда, у відносинах із Варшавою як програма-мінімум висувалася ідея реформування Речі Посполитої на основі первинного варіанту Гадяцького договору («правдивої Гадяцької комісії»)⁷⁸. Проте польська правляча верхівка рішуче виступила проти легітимізації Української держави у формі Руського князівства. Король М.Вишневецький в адресованій козакам «Декларації ласки» (грудень 1670 р.) наголошував на категоричній відмові Речі Посполитої погоджуватися на «відокремлення воеводств і цілих провінцій для Війська Запорозького, позаяк це є немислимим і помилковим, тому цього пункту не можемо прийняти й не можемо дозволити. Адже в такий спосіб князівство або господарство Руське (яке дехто має собі на думці й до цієї мети спрямовує свої задуми та дії) було б створене»⁷⁹.

Припускаємо, що за лаштунками вимог формального відновлення Гадяцького договору приховувався значно масштабніший політичний проект, суть якого полягала у витворенні самостійної держави під номінальною протекцією короля. Анонімний автор одного з публіцистичних творів наголошував на неприпустимості виокремлення для Війська Запорозького (курсив наш – В.С.) «провінції з містами та приналежними до міст селами, і щоб на цій території всі козаки вмістилися, мали свій уряд, щоб там вони жили, як хотіли, згідно своїх звичаїв. І щоб уже там ніколи не ступала нога жовнірська, щоб не було там урядників всякої масті, але все їм (козакам) дати по їхній волі, а Річ Посполита не мала б до них ніяких претензій і претексту, за винятком того, щоб лише на кожену послугу його королівської милості і всієї Речі Посполитої були готові і туди йшли, куди їм накажуть (на війну)»⁸⁰.

При цьому П.Дорошенко та старшини розглядали номінальну протекцію короля лише як тимчасовий крок для реалізації стратегічної мети – утворення незалежної держави з власним руським патріархом в етнічних межах України⁸¹. Як промовляють джерела, вони прагнули встановити «кордони краю Руському по Люблін і Краків, в цілому там, куди лише сягають церкви та імена руські», а також «народ руський вчинити удільною і незалежною Руською країною»,

⁷⁷ АГАД. – Ф.4. – Спр.25. – Арк.193–193 зв.; Акты ЮЗР. – Т.IX. – С.173–174; *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? ... – С.74.

⁷⁸ *Крикун М.* Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 р. // *Його ж.* Між війною і радою... – С.299–301; *Kluczycki F.K.* Pisma... – Т.1. – Cz.1. – S.362; *Чухліб Т.* Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – С.36; *Його ж.* «Нехай тільки наступить у Війську Запорозькому щирість та зичливість до короля»: З історії політичних відносин між Польщею та Україною (1660-ті – перша половина 1670-х рр.) // *Od Kijowa do Rzymu: Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą.* – Białystok, 2012. – S.301–302; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – S.196.

⁷⁹ АГАД. – Ф.4. – Спр.25. – Арк.74.

⁸⁰ *Мицик Ю.* Козацька держава очима поляка // *Київська старовина.* – 1993. – №4. – С.4–5.

⁸¹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Державна ідея за козацької доби. – С.266–267; *Їх же.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.287–288.

і домогтися «створення окремого Руського патріархату»⁸². Саме тому постійно обстоювали права українського населення, що проживало в межах Корони та Великого князівства Литовського, захищаючи православну віру, наполягаючи на скасуванні унії й утворенні окремого трибуналу для мешканців руських земель, відкритті академій (у Києві та Могилеві) «з правами, які має Краківська академія», упровадження «руської» мови в «канцелярії» та ін.⁸³

Твердість і цілеспрямованість правобережної еліти в досягненні мети спонукала окремих польських вельмож убачати в ній сформовану «аристократію», котра прагнула до «найвищого панування», вважаючи, що це «право отримала шаблею»⁸⁴. Але замість того, щоб визнати її владні прерогативи в козацькій Україні й розпочати пошук компромісу, правлячий клас Речі Посполитої вперто проводив курс на її знищення. Як підкреслював король у літці 1671 р., «ми не дозволимо[...], щоб Україна мала б бути відлучена від Корони Польської»⁸⁵. Ця неспроможність польської еліти подолати соціальний егоїзм стала, на думку Д.Домбровського, основною перешкодою для можливого утворення «польсько-козацької унії», яка могла б відіграти вельми позитивну роль для розвитку обох держав і народів⁸⁶.

П.Дорошенко та його соратники докладали максимум зусиль для відновлення єдності Гетьманщини. Першим кроком на цьому шляху став розгром у листопаді 1669 р. опозиції (очолюваної П.Суховієнком і М.Ханенком) на Правобережжі. Наступним – пошук порозуміння з лівобережною старшиною та Д.Многогрішним. На початку лютого 1670 р. наказний гетьман Я.Лизогуб, лубенський полковник Г.Гамалія та інші старшини в листі до лубенців закликали їх зберігати єдність «українських людей на обох берегах Дніпра» і Війська Запорозького, адже вороги (Польща та Росія) нацьковують наш «народ український», щоб «одні других різали». Тому «нам належить не ворогувати, але одностайно усім дбати про зміцнення своїх вольностей і про утихомиріння своєї Вітчизни України»⁸⁷. До кінця року вдалося порозумітися зі Д.Многогрішним, а на початку наступного П.Дорошенко запропонував йому укласти «братерську угоду», за якою передбачалася обопільна взаємодопомога супроти ворога в ім'я захисту «спільного добра і цілісності»⁸⁸.

Реалізувати ці наміри не судилося через усунення старшинами в ніч із 22 на 23 березня 1672 р. (не без сприяння росіян) Д.Многогрішного від влади. Це сталося внаслідок його амбіцій щодо встановлення авторитарної моделі одноосібної влади й деспотизму в поведженні з козацькою верхівкою.

⁸² АГАД. – Ф.4. – Спр.25. – Арк.198 зв.; Бібліотека Варшавського університету. ВР. – Спр.1957. – Арк.51 зв., 93 зв.

⁸³ АГАД. – Ф.4. – Спр.25. – Арк.58–59 зв.; Крикун М. Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми... – С.299–305; Україна: Антологія пам'яток... – Т.ІІІ. – С.340–341.

⁸⁴ Бібліотека Баворовських. ВР. – Спр.255. – Арк.37; БН. ВМФ. – №2227.

⁸⁵ ЛННБ. ВР. – Ф.4. – Спр. Баворовських 272/П. – Арк.246.

⁸⁶ *Dąbrowski J.* Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne // Соціум. – Вип.7. – К., 2007. – С.160.

⁸⁷ Акты ЮЗР. – Т.ІХ. – С.182–185; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.281–283; *Смолий В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С.230.

⁸⁸ БМЧ. ВР. – Спр.168. – Арк.789; БН. ВМФ. – №7600.

Водночас у політичній культурі останньої продовжував знижуватися державотворчий потенціал, що проявлялося у скочуванні на позиції «постсуверенного автономізму»⁸⁹. У ній укорінювався образ царя як єдиного покровителя православної церкви та «Малої Русі». Показово, що промосковські настрої знайшли ідеологічне обґрунтування й у першому українському історико-політичному трактаті невідомого автора «Пересторога Україні», для котрого єдиним порядунком для «гинуючої України» бачилося визнання «влади царя»⁹⁰.

Обраний у червні 1672 р. гетьманом І.Самойлович однозначно надав перевагу промосковському зовнішньополітичному вектору. Укладений ним Конотопський договір передбачав подальше обмеження прерогатив гетьманської влади й заборону зовнішньополітичної діяльності. Має рацію сучасний російський історик П.Бушкович, стверджуючи, що він «став першим українським гетьманом, більш-менш лояльним щодо Росії»⁹¹. Лівобережна ж старшина та «знатні військові товариші», переорієнтовуючись на захист власних прав і привілеїв як правлячої меншини, сподіваючись на отримання земельних володінь, переважно утримувалися від підтримки курсу П.Дорошенка на здобуття суверенітету, а отже стали головною перешкодою для консолідації еліти.

Незавершеною виявилася боротьба правобережного гетьмана й з опозицією з боку окремих городових і більшості запорозьких старшин. Щоправда укладення М.Ханенком (на початку вересня 1670 р.) Острозької угоди з Річчю Посполитою, що передбачала ліквідацію державних інституцій і повернення шляхти до маєтків, відштовхнула від нього абсолютну більшість городового козацтва. У зверненні до запорожців із березневої (1671 р.) Корсунської ради старшини підкреслювали, що угода поновила «важке ярмо підданства», яким «ляхи» «обкладали наш український народ», і закликали їх утримуватися від взаємопоборювання та до об'єднання з городовими козаками⁹². Проте запорожці відмовилися від підтримки останніх і восени взяли участь у наступі польського війська на козацьку Україну. 27 жовтня вони обрали гетьманом Війська Запорозького М.Ханенка⁹³. Щоправда чимало з них із початку 1672 р. вже почала схилитися до підтримки програми П.Дорошенка. Ця тенденція давала хоч і примарний, але все ж таки шанс для згуртування запорозької та городової старшин. Його реалізація залежала від виконання Портою взятих на себе зобов'язань за договором 1669 р. Однак Мегмед IV, завдавши Речі Посполитій поразки в 1672 р., не лише не домігся включення до складу

⁸⁹ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С.131–134.

⁹⁰ Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С.133–137.

⁹¹ Бушкович П. Россия и Украинское гетманство в 1653–1725 годах // Белоруссия и Украина: История и культура: Ежегодник 2004. – Москва, 2005. – С.80.

⁹² Grabowski A. Ojczyzste spominki. – Т.П. – Kraków, 1845. – S.303–305; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С.328–329, 334–339; Смолий В., Степанков В. Петро Дорошенко... – С.293–296.

⁹³ АГАД. – Ф.4. – Спр.29. – Арк.300 зв. – 301; *Werdum U. Dziennik podróży 1670–1672: Dziennik wprawy polowej 1671.* – Warszawa, 2012. – S.253–254; *Kluczycki F.K. Pisma...* – Т.І. – Cz.1. – S.712; *Смолий В., Степанков В. Петро Дорошенко...* – С.347–348; *Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska.* – S.298–299.

Гетьманщини західноукраїнських земель, а згідно з укладеним Бучацьким трактатом (16 жовтня) приєднав Подільське воеводство до Туреччини. Хоча ст.4 цієї угоди передбачала визнання Польщею незалежності «Української держави», П.Дорошенкові не вдалося добитися встановлення її західного кордону по річках Горинь і Лабунь⁹⁴.

Крах планів витворення держави у складі правобережних і західноукраїнських земель породив у нього і старшин глибоке розчарування турецькою протекцією. Тому в їхньому середовищі виникають розбіжності з приводу віднайдення нової зовнішньополітичної альтернативи. Якщо генеральний осавул Я.Лизогуб зі старшинами Канівського, Черкаського й Уманського полків почали виступати за прийняття царської протекції, то брацлавський полковник П.Лисиця та подільський – О.Гоголь схилилися до визнання влади короля⁹⁵. Обмірковувався варіант можливого повернення до складу Речі Посполитої на основі визнання нею первинних умов Гадяцького договору. Однак він відразу ж відпав, адже польська сторона домагалася поновлення чинності Острозького трактату⁹⁶. Перспективнішими виглядали наслідки переговорного процесу, ініційованого Москвою (липень – листопад 1673 р.). Він продемонстрував намагання правобережної еліти та Й.Тукальського домогтися возз'єднання Гетьманщини під номінальною протекцією (опікою) царя. Сформульована ними програма передбачала об'єднання козацької України під владою П.Дорошенка, котрий мав управляти козаками й поспільством, будучи «господарем під протекцією царської величності»; підпорядкування Запорожжя гетьманові; надіслання потужного війська для захисту України від потенційної турецької агресії й створення 40-тисячного «корпусу найманих козаків» тощо⁹⁷.

Москва не сприйняла основних вимог П.Дорошенка. Не останню роль у провалі переговорів відіграла позиція І.Самойловича, котрий боявся втратити булаву. Його прагнення домогтися об'єднання України під своєю владою обернулося трагедією як для елітотворення, так і для Правобережної Гетьманщини. Початком цього стало січневе 1674 р. вторгнення московських військ князя Г.Ромодановського й лівобережних полків І.Самойловича (разом 80 тис.

⁹⁴ Бібліотека Національного закладу ім. Оссолінських (Вроцлав). ВР. – Спр.2287/П. – Арк.81 зв. – 82: БН. ВМФ. – №24713; БМЧ. ВР. – Спр.1592. – Арк.431–432: БН. ВМФ. – №7672; Степанков В.С. Бучацький договір 1672 року: передумови, перемовини, укладення та наслідки для Правобережної Гетьманщини // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Вип.6: На пошану професора А.Г.Філіпука. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С.231–235.

⁹⁵ АГАД. – Ф.4. – Спр.25. – Арк.520 зв.; Акты ЮЗР. – Т.ХІ. – Санкт-Петербург, 1879. – С.165–166, 190.

⁹⁶ АГАД. – Ф.4. – Спр.25. – Арк.522–522 зв.; *Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska.* – S.356.

⁹⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.459–468, 478–479; *Эйнгорн В.* Дипломатические сношения московского правительства с Правобережной Малороссией в 1673 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1898. – №5. – С.131–148; *Его же.* Очерки из истории Малороссии... – С.917–919, 922–924, 930–935, 944–945; *Смолий В.А., Степанков В.С.* Переговори Петра Дорошенка з Московією влітку – восени 1673 р. та їх наслідки // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Т.20: На пошану професора І.В.Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.141–155.

вояків)⁹⁸. Величезна перевага у силах, розгубленість старшини й існування серед неї проросійськи налаштованого угруповання, небажання змученого воєнними діями козацтва воювати за збереження турецької протекції (чимала його частина вбачала свій порятунок у Росії) дозволили без особливих зусиль досягти успіху – до середини березня всі полки, за винятком Чигиринського, присягнули на вірність Олексієві Михайловичу. Зібрана 27 березня козацька рада обрала гетьманом «обох боків Дніпра» І.Самойловича та схвалила запропоновані Москвою умови договору (20 пунктів). Вони повторювали Глухівські та Конотопські статті й тільки одна (ст.16) визначала особливості статусу правобережного козацтва⁹⁹. Зі свого боку ані П.Дорошенко, ані запорожці його не визнали.

Об'єднання Гетьманщини не посприяло нейтралізації деструктивних процесів в елітотворенні, подоланню суперечностей між правобережною, лівобережною й запорозькою старшиною. Ані московський уряд, ані І.Самойлович не переймалися захистом інтересів козацької України, зокрема організацією оборони її правобережної частини. Замість того, щоб готуватися до боротьби з турецько-татарськими військами, вони (маючи тепер уже близько 90–110 тис. вояків) із 2 по 20 серпня 1674 р. тримали в облозі П.Дорошенка у Чигирині. Коли ж дізналися про наближення противника (85 тис. осіб), відступили на Лівобережжя, кинувши напризволяще правобережне населення. Турки й татари, уважаючи його бунтівниками, безжально знищували поселення, забираючи вцілілих мешканців в ясир. П.Дорошенко виявився неспроможним запобігти цій трагедії¹⁰⁰.

Каральна акція турецько-татарського війська обернулася для нього остаточною втратою авторитету як в очах населення, так і у середовищі соратників, котрі масово залишали Правобережжя. Деструктивні процеси в елітотворенні набули незворотного характеру: крах реалізації намірів витворення суверенної держави паралізував волю старшини й козаків до подальшої боротьби. Безнадійність становища яскраво проявилася в листопаді, коли новобраний король Ян Собеський, не без підтримки місцевої старшини, козаків і поспільства, відновив свою владу на теренах Подільського, Брацлавського та Кальницького полків¹⁰¹. Станом на літо 1675 р. гетьман П.Дорошенко користувався підтримкою лише частини населення Чигиринського й Корсунського полків та запорожців. Великим ударом щодо реалізації його планів стала смерть на початку серпня духовного наставника та вірного соратника –

⁹⁸ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.484.

⁹⁹ *Універсали українських гетьманів...* – С.601–609; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С.45–46; *Його ж.* Переяславські статті 1674 // *Енциклопедія історії України.* – Т.8. – К., 2001. – С.147–148; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.484–497; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С.487–495.

¹⁰⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.511–524; *Костомаров Н.И.* Руїна. – С.252–259; *Крикун М.* Турецький похід на Правобережну Україну 1674 р. // *Його ж.* Між війною і радою... – С.354–392; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С.509–527.

¹⁰¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.529–530; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С.533–535; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – S.399–400; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. – Warszawa, 1934. – S.11–13.

Й.Тукальського. Не припинявся потік переселенців на Лівобережжя, серед яких було чимало старшин і «знатних військових товаришів». Зазнавши невдачі у спробі організувати проведення за підтримки запорожців І.Сірка у квітні – липні 1676 р. генеральної козацької ради для обрання єдиного гетьмана, П.Дорошенко при появі російських і лівобережних полків поблизу Чигирини 29 вересня склав свої повноваження.

Поділяємо існуючу в історіографії думку, що цей акт у поєднанні з ліквідацією державних інституцій у Правобережній Україні ознаменував поразку революції. Водночас це поклато край і процесу елітотворення, адже ядро метаеліти, сформоване саме тут, зазнало нищівного удару й зійшло з історичної сцени (спроби його відродження за князювання Ю.Хмельницького (1677–1681 рр.) та наприкінці 80-х рр. XVII – першого десятиріччя XVIII ст. провалилися). Лівобережна ж старшина, замикаючись у колі своїх приватних інтересів, швидко втрачала державотворчий потенціал. Щоправда, як зауважував О.Оглоблин, по переселенні до Лівобережної Гетьманщини представники правобережної еліти (Лизогуби, Кандиби, Гамалії, Ханенки, Кочубеї, Скоропадські, Мазепа та ін.) приносили з собою «господарський та адміністративний досвід, прагнення до стабілізації громадського життя й зміцнення української державности, а разом з тим і тугу за українською соборністю»¹⁰². Проте їм (біженцям) було не під силу переломити негативні тенденції втрати старшиною елітних рис і перетворення на типову владну верхівку, що в майбутньому й зумовило крах зусиль І.Мазепа в 1708–1709 рр. домогтися незалежності від Москви.

Таким чином, дослідження процесу елітотворення дозволило виявити такі особливості.

Розпочався він на основі досвіду урядування в козацькому регіоні й політичних цінностей протоеліти, що формувалася в 1620–1630-х рр. у середовищі Війська Запорозького, і відзначався не прямолінійністю висхідного розвитку, а звивистістю, чергуванням етапів піднесення з кризами, які в підсумку й зумовили його невдачу.

Мали місце незавершеність творення політичної елітної структури, що зупинилося на фазі метаеліти, а також недостатня її консолідація, унаслідок чого з осені 1657 р. посилилися деструктивні явища, що влітку 1663 р. призвели до дезінтеграції – розпаду на три територіально-політичні осередки (правобережний, лівобережний, запорозький), які взаємно себе поборювали з метою досягнення домінування в державі.

Ядро елітної меншини становила правобережна старшина, котра спромоглася набути основних функціональних ознак політичної еліти. Водночас лівобережна з початку 1660-х рр. втрачала якісний політичний потенціал, що

¹⁰² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – 2-ге доп. вид. – С.65.

привело до її занепаду й еволюції в типову владну верхівку. Щодо запорозької старшини, то з середини 1650-х рр. вона, замкнувшись на обстоюванні цінностей січового товариства, усувалася від участі в державотворчій діяльності й перетворювалася на один із визначальних факторів політичної дестабілізації 1658–1673 рр.

Деструктивний вплив на елітотворення справляли позиції вищого й середнього духівництва (за винятком Й.Тукальського та небагатьох інших), котре, як правило, дбаючи винятково про особисті й церковні справи, замість підтримки українського державотворення виступало провідником іноземного впливу: спочатку польського, а пізніше російського; активно втручаючись із 1659 р. в політичне життя козацької України, провокувало серед еліти чвари й міжусобиці, послаблювало дієвість центральної влади, було палким поборником реалізації політичної доктрини єдності «Малої й Великої Русі» та противником незалежності Гетьманщини.

Негативно позначилося на елітотворенні «ошляхетчення» з другої половини 1650-х рр. частини еліти, котра, набуваючи маєтності та шляхетські (дворянські) титули, не лише провокувала соціальні конфлікти у суспільстві, але й проявляла запопадливість у реалізації польських або російських політичних інтересів в Україні.

Винятково руйнівну роль відіграло втручання урядів сусідніх країн у внутрішньополітичне життя козацької України, що обумовлювалося як їхніми геополітичними інтересами, так і орієнтаціями на них (у пошуках союзника) старшинських груп, що вели боротьбу за владу. Цей симбіоз обоєбічних прагнень став визначальним чинником поразки революції, занепаду елітотворення й загибелі Правобережної Гетьманщини.

У становленні та функціонуванні еліти виділяємо декілька періодів. *Перший* розпочався в лютому 1648 і тривав включно до серпня 1649 рр. Упродовж цього часу відбулася трансформація козацької еліти в українську політичну протоеліту. *Другий* охоплює вересень 1649 – жовтень 1657 рр. Він відзначався винятковою динамічністю й інтенсивністю набуття козацькою старшиною ознак політичної еліти. Створення держави та ефективних органів влади й управління, гнучкість і виваженість соціально-економічної політики уряду, утвердження відмінного від наявних у Центрально-Східній Європі типу суспільства, висунення метою боротьби досягнення Україною незалежності й соборності та закладення підвалин нової політичної культури свідчили про значний потенціал новоутвореної політичної еліти, процес формування якої не завершився, зупинившись на фазі метаеліти. *Третій* період припадає на листопад 1657 – грудень 1665 рр. – час кризи елітотворення, що призвела до катастрофічних наслідків у розбудові держави. Породжена усуненням від влади Ю.Хмельницького, вона характеризувалася розколом серед еліти, спалахом громадянської війни, що завершилася розпадом козацької України на три частини. Міжусобна боротьба, яка розпалювалася урядами суміжних країн, започаткувала процес втрати більшістю верхівки правобережної, лівобережної та запорозької старшини елітних рис і занепаду в неї політичних цінностей. *Четвертий* період, 1666 – жовтень 1672 рр., відзначався

суперечливим процесом подолання кризових явищ та поновленням (особливо на Правобережжі) елітою державотворчих функцій, спрямованих на досягнення внутрішньополітичного суверенітету. Найбільшими здобутками стали возз'єднання Гетьманщини влітку 1668 р. і створення сприятливих умов для її консолідації, а отже завершення процесу формування. Проте постійні втручання в українські справи Росії, Речі Посполитої та Криму створили нездоланні перешкоди для утвердження позитивних тенденцій. *П'ятий* період охоплює листопад 1672 – вересень 1676 рр. Він ознаменувався наростанням непримиренних суперечностей (унаслідок політики І.Самойловича) між лівобережною та правобережною старшиною, що призвело до остаточного розколу еліти. А боротьба Речі Посполитої, Росії й Порту за оволодіння Правобережною Гетьманщиною спричинила загибель її державних інституцій та еліти, що й ознаменувало поразку революції.

The article discusses the complex and little-studied problem of the formation of political elite in the years of national revolution. Abandoning the historiographic traditional status- functional approach to clarify the nature of the term “political elite”, the author has attempted to find out from other positions its essence, focusing not on the formal basis of the privileged group of people in the power structures, but on the effectiveness of the performance of their functions. Under this perspective highlights the peculiarities of the process of its emergence and development are phases of growth and decline, and offered a periodization of its elite genesis.

Keywords: *political elite, metaelite, revolution, Cossacks officers, Zaporozhian Host, Cossack's Ukraine, hetman.*

О.Кул, О.Б.Кульчинський *

ПІДПОРЯДКУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ МОСКВИ: ЗАГАДКИ МОСКОВСЬКОГО ПОСОЛЬСТВА ДО ТУРЕЧЧИНИ 1686 р. У СВІТЛІ ОСМАНСЬКИХ ДЖЕРЕЛ **

Розглядаються завдання московського посольства в Едірне 1686 р., що вможливили приєднання Київської митрополії до Московського патріархату наприкінці XVII ст. Уперше залучено досі невідомі в історіографії турецькі джерела, у тому числі офіційний реєстр справ Османської імперії за 1686 р., літописну «Історію Силагдара», а також фрагмент хронікального італомовного «Звіту з Константинополя». Аналіз нових матеріалів засвідчує, що вони цілковито суперечать російським першоджерелам до церковного питання. Основна відмінність полягає в тому, що, обширно торкаючись завдань московського посольства, вони аж ніяк не засвідчують причетності цієї місії до справи Київської митрополії. Це ставить під сумнів усталений в історичній літературі опис перебігу посольства 1686 р. та самого процесу відпадиння Київської митрополії від Константинопольської патріархії.

Ключові слова: Київська митрополія, Османська держава, Москва, посольство, Константинопольський патріархат, джерела, суперечності.

Наприкінці XVII ст. Московська держава завдяки приєднанню Лівобережної України розпочала експансію у Причорномор'ї. Упродовж 1676–1681 рр. відбулася її перша війна з Османською імперією, але Бахчисарайський мир 1681 р. не приніс їй бажаних результатів¹. Згодом Московське царство, приєднавшись до Священної ліги – військового союзу Австрії, Венеції та Польщі проти Турецької імперії – 1695 р. оволоділо турецькими та кримськими фортецями на Таванській переправі, а 1696 р. захопило фортецю Азак (Азов), здобувши доступ до Чорного моря². Водночас Османська держава після війни зі Священною лігою в 1683–1699 рр. втратила: Угорщину, Трансильванію, Поділля, частину Правобережної України³. У цій ситуації приєднання 1686 р. Київської митрополії Константинопольського патріархату до Московського відповідало задачам російського просування у Причорномор'я, розриваючи тісні еклезиастичні зв'язки між Україною та Османською імперією у другій половині XVII ст.⁴

* Кул Омер – кандидат історичних наук, доцент, доцент інституту тюркологічних студій Стамбульського університету; e-mail: kulomer@hotmail.com

Кульчинський Олександр Боданович – кандидат філологічних наук, аспірант інституту тюркологічних студій Стамбульського університету; e-mail: kulchynskyy@gmail.com

** Автори висловлюють вдячність керівникові центру досліджень цивілізацій Причорномор'я Інституту історії України НАНУ кандидатів історичних наук О.Галенку за цінні поради у процесі підготовки цього матеріалу до друку.

¹ Соловьєв С.М. История России с древнейших времён. – Кн.3. – Т.ХІV. – Санкт-Петербург, 1896. – С.823–856; Kurat A.N. Rusya Tarihi. – Ankara, 2014. – S.250–252.

² Соловьєв С.М. История России с древнейших времён. – Кн.3. – Т.ХІV. – С.980–986, 1145–1160; Kurat A.N. Rusya Tarihi. – S.252, 272–283.

³ Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Tarihi. – С.ІІІ/2. – Ankara, 2011. – S.532–536.

⁴ Вагу церковного чинника у взаємовідносинах Гетьманщини з Османською імперією можна простежити в низці історичних публікацій на основі окремих свідчень про контакти між

Поданий аспект спонукає до розгляду справи поглинення Київської митрополії Московською патріархією в контексті османсько-українсько-московських взаємин через залучення турецьких і західноєвропейських першоджерел, які досі не вводилися в науковий обіг. Пласт турецької архівної документації й тогочасних хронік дозволяє зосередити історичні пошуки у вузькій площині – на аналізі вагомих подій, пов'язаних із церковним життям гетьманської України, участі в них османської верхівки. Таку можливість передусім надає документація дивану (державної ради) Османської імперії, де скрупульозно занотовувалися всі верховні розпорядження щодо різних аспектів державного життя. Оскільки від'єднання Київської митрополії від Константинопольської патріархії здійснювалося за посередництва московського посольства 1686 р. до Едірне, інформація про це мала неодмінно потрапити в офіційні реєстри. Натомість її відсутність може вказувати на нез'ясованість обставин передачі митрополії Москві та спотворення донині відомого опису цього процесу. До нашого часу канцелярські записи дивану саме за 1686 р. дійшли у формі «зошита скарг» (османотур. «şikayet defteri»). Отже ми залучили османські документи для перевірки відомих на сьогодні обставин відділення Київської митрополії від Константинопольської патріархії. Увагу зосереджено на московському посольстві 1686 р. в Едірне.

Усталений в історіографії опис московського посольства 1686 р.

Передача Київської митрополії відбулася у червні 1686 р., коли патріарх Діонісій IV, згідно з рішенням собору архієреїв грецької церкви, видав грамоти гетьманові І.Самойловичу та українським вірянам про те, що поступається митрополією московському патріархові. Собор також визнав київським митрополитом Гедеона (Святополка-Четвертинського), якого 1685 р. в неканонічний спосіб висвятив у цей сан московський патріарх Йоаким⁵.

Утім згадані події відомі за обмеженою кількістю джерел⁶. Основне з них – рукописний збірник «Икона, или изображение великие соборные церкве

константинопольскими патриархами та українським духівництвом і козацькою верхівкою (див: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.IX. – К., 1991. – С.18; *Дашкевич Я.* Протурецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні та міжнародні відносини // *Хроніка-2000.* – К., 2014. – С.4–14; *Гурбик А.* Дипломатична місія А.Ждановича 1650 р. до Стамбула в контексті набуття Україною османського протекторату // Там само. – С.216–252; *Флоря Б.Н.* Митрополит Іосиф (Тукальський) і судьбы православия в Восточной Европе в XVII в. // *Вестник церковной истории.* – 2009. – №1/2. – С.123–147; *Луняк Ю.* Перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні за свідченнями французького дипломата Де ла Круа // *Січеський альманах.* – 2011. – №6. – С.5–16; *Терновский С.* Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // *Архив Юго-Западной России.* – Т.V. – К., 1872. – С.64–64, 68, 127–128).

⁵ *Терновский С.* Исследование о подчинении... – С.115–129, 142–143.

⁶ *Шевченко О.* Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові наприкінці XVII ст. // *Український історичний журнал.* – 1994. – №1. – С.54–61. Література з питання див.: *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви: У 2 т. – Т.2. – Нью-Йорк; К., 1990; *Сринюк Р.* Підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії 1685–86 // Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Руси-України. – Мюнхен, 1988/1989. – С.732–750; *Лурье В.* Русское православие между Киевом и Москвой: Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками. – Москва, 2010. – С.173–227; *Огієнко І.* Приєднання церкви української до московської 1686-го року. – Вінніпег, 1948; *Його ж.* Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. – Вінніпег, 1982; *Його ж.* Ідеологія української церкви. – Холм, 1944; *Крупницький Б.* Гетьмани і православна церква в

всероссийской и всех северных стран патриарша престола приключившихся дел в разные времена и лет»⁷. У 1872 р. цей документ видрукувано в багатотомному археографічному виданні⁸, де з'явилося й відповідне дослідження професора Київської духовної академії С.Терновського, котрий, окрім «Иконы...», послуговувався 14-м томом «Історії Росії з найдавніших часів» С.Соловйова⁹. Цей російський історик, описуючи події 1686 р., використовував збірник №4 Синодальної бібліотеки Московського патріархату¹⁰. Отже дослідження подій 1686 р. з перспективи ХІХ ст. спиралося по суті на два першоджерела: «Икону...» та збірник Синодальної бібліотеки.

Головне місце в історії з Київською митрополією, починаючи з праць С.Терновського та С.Соловйова, відводилося московському посольству на чолі з дяком Нікітою Алексеєвим до Едірне 1686 р. Після неканонічного висвячення в київські митрополити Гедеона (Святополка-Четвертинського) посланець мав доставити константинопольському патріархові Якову грамоти від московських царів і патріарха Йоакима з проханням визнати в новому сані Гедеона та передати Київську митрополію Москві. Дорогою до дяка Н.Алексеєва пристав представник І.Самойловича – козацький полковник Іван Лисиця. Навесні 1686 р. посли прибули до резиденції султана Мегмеда ІV – міста Едірне. С.Соловйов зазначає, що Н.Алексеєв водночас мав завдання поскаржитися на «переманювання» османцями людей із лівого берега Дніпра на правий¹¹.

Бажаючи владнати справу Київської митрополії таємно від Порти, московський дяк зустрічався в Едірне з ерусалимським патріархом Досифеєм Нотарою. Він просить останнього перекопати константинопольського патріарха Діонісія, який у березні 1686 р. заступив свого попередника Якова, передати митрополію, утім безрезультатно. Н.Алексеєв почав перемовини й з Діонісієм. Нічого не домогшись від патріархів, дяк звернувся до великого візира (сadır-азама) та, усупереч секретності справи, попросив того вплинути на першоіерархів. За твердженням С.Терновського й С.Соловйова, османський сановник виконав це прохання. Патріарх Досифей змінив свою позицію та отримав від московського посланця 200 золотих¹².

Далі дяк зустрівся з Діонісієм, який саме прибув до султанської резиденції в Едірне для затвердження у сані патріарха. Той пообіцяв передати митрополію щойно повернеться до Стамбула та отримає на це згоду архієрейського собору. У червні Н.Алексеєв одержав від патріарха грамоти, що підтверджували

Українській державі XVII–XVIII ст. – Нью-Йорк, 1954; *Удод Г.* Приєднання української церкви до Московського патріархату 1686. – Вінніпер, 1972; *Kohut Z.* The Problem of Ukrainian Orthodox Church Autonomy in the Hetmanate (1654–1780 s) // *Harvard Ukrainian Studies* – Vol.14. – №3/4. – Harvard, 1990. – P.364–376.

⁷ *Шевченко О.* Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові наприкінці XVII ст. Також див.: Предисловие // *Архив Юго-Западной России.* – Т.V. – С.I–XI.

⁸ Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620–1694 гг.) // Там же.

⁹ *Терновский С.* Исследование о подчинении... – С.141–145.

¹⁰ *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – Кн.3 – Т.XIV. – С.1002.

¹¹ *Терновский С.* Исследование о подчинении... – С.132–134; *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – Кн.3 – Т.XIV. – С.1000.

¹² *Терновский С.* Исследование о подчинении... – С.142–144; *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – Кн.3 – Т.XIV. – С.1000–1002.

зміни у статусі митрополії, та вручив йому від московських царів 200 золотих монет і соболіні шкурки. Після цього посольство повернулося до Москви¹³.

В історичній літературі усталилася версія, що великий візир погодився на таке вирішення церковного питання задля збереження миру з Московією, підписаного 1681 р.¹⁴ На той час Османська імперія три роки як воювала зі Священною лігою, тож конче бажала запобігти загрози з півночі. Утім відразу після передачі митрополії, восени 1686 р., московське військо отримало наказ рушити на Крим¹⁵. Сама місія Н.Алексеева мала місце, коли Москва підписувала «Вічний мир» із Річчю Посполитою (21 квітня 1686 р.), приєднуючись до Священної ліги¹⁶.

Факт, що османська верхівка перед загрозою війни відмовилася від впливу на церковно-політичне життя в Україні, викликає обґрунтовані сумніви. Вони знаходять підтвердження вже у самому московському звіті про посольство Н.Алексеева: адже бажуючи владнати церковну справу потай від Порти, той нібито саме завдяки їй і досягає мети. Підозри щодо такого усталеного опису подій 1686 р. підтверджують і османські джерела¹⁷.

Згадки про московське посольство 1686 р. в османських документах і літописах

У Національному архіві Туреччини (Стамбул) відсутні основні протоколи засідань дивану Османської імперії за 1686 р. Але секретарі держради з 1649 р. вели також важливі записи у формі «зошитів скарг» («шикает дефтерлері», османотур. «şikayet defterleri»), до яких заносилися султанські накази, видані за рішеннями дивану щодо різноманітних скарг¹⁸. Зберігся один із таких реєстрів, котрий за мусульманським календарем охоплював період від початку місяця джумадеульахіре¹⁹ 1097 року гіджри (кінець квітня 1686 р.) до 22 зильгідже²⁰ 1098 р.г. (29 жовтня 1687 р.) (далі в тексті – «Шикает дефтері 1097–1098 рр.»). Оскільки цей реєстр вівся у складний для османців період війни зі Священною лігою, до нього потрапило й чимало важливої державної

¹³ Терновский С. Исследование о подчинении... – С.142–144.

¹⁴ Там же. – С.145.

¹⁵ Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Т.ХІV. – С.983–986.

¹⁶ Там же. – С.1004.

¹⁷ На суперечливість відомого опису підпорядкування Київської митрополії Москві 1686 р. у праці С.Терновського вже звертав увагу російський історик В.Лурье. Проте його аналіз церковних подій 1686 р. насамперед стосувався передруків «Иконы...» у т.В «АЮЗР». Він зазначав, що ніде в документах безпосередньо не йдеться про передачу Київської митрополії Московській патріархії з боку константинопольського патріарха. Отож історик піддав сумніву сам факт її відпадиння від Константинополя. Щодо московського посольства 1686 р В.Лурье зауважував відсутність у його складі високих церковних чинів. Оскільки ж місію очолював державний функціонер дьяк Н.Алексеев, це можна розцінювати як намір Москви чинити тиск на східних патріархів. Спостереження В.Лурье засвідчують суперечливість усталеного опису підпорядкування Київської митрополії Москві (див.: Лурье В. Русское православие между Киевом и Москвой: Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками. – С.173–227).

¹⁸ Див.: Aktaş N. Atik Şikâyet Defteri // Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – С.ІV. – İstanbul, 1991. – С.68.

¹⁹ Шостий місяць ісламського місячного календаря османотурецькою мовою.

²⁰ Останній місяць ісламського місячного календаря османотурецькою мовою.

інформації, що мала б міститися у протоколах дивану²¹. Так, на сторінках «Шикает дефтері 1097–1098 рр.» знаходимо й розлогі відомості, що стосуються посольства Н.Алексеева та І.Лисиці (див. додаток).

Проте, на відміну від московських джерел, канцелярський документ анітрохи не зачіпає церковних питань, при цьому на двох аркушах висвітлюються інші аспекти місії. Султанські рескрипти повторюють одну з умов Бахчисарайського миру, що закріплювала безперешкодне пересування мешканців Лівобережжя в османських володіннях із метою риболовлі, добування солі та мисливства²²; дають дозвіл на звільнення з перебування в неволі у стамбульського адміралтейства українських і російських бранців; затверджують повернення послів на Батьківщину (див. додаток).

Зокрема в наказах ідеться, що прибулу від гетьмана «поткал-козаків» (в іншому місці – «барабаш») до двору султана людину потрібно допровадити на острів «Поткал» (Запоріжжя)²³. Допроводити її з рештою османських адміністраторів має й «гетьман України Яні» – грецька форма імені «Іван», що можна пояснити грекомовним середовищем як Константинопольського патріархату, так і драгоманів. Під іменем «Яні» в історію XVII ст. ввійшов наказний гетьман Правобережжя Іван Драгинич. Проте з 1683 р. він не фігурував на адміністративних посадах у підпорядкованій османцям частині України²⁴. Очевидно тут йшлося про самого гетьмана «барабаш» і «поткал-козаків» І.Самойловича, від якого до Едірне прибув посланець?

Між тим, І.Самойлович того самого 1686 р. виступав проти укладення Москвою «Вічного миру» з Річчю Посполитою та її походу на Крим 1687 р. Його син Григорій очолив старшину, яка не погоджувалася з антитурецькою політикою Москви²⁵. Підтверджена й таємна дипломатія гетьмана з Кримським ханством²⁶.

Нелогічно, утім, щоб османці видавали розпорядження гетьманові, від якого прибув посол. Хоча директива могла бути номінальною та відображати прагнення Порти бачити підпорядкованим їй лівобережного реґіментаря. У цьому контексті «книга скарг» може засвідчувати невідомі зв'язки між турками та лівобережною старшиною, отже знову суперечити російським джерелам про передачу Київської митрополії.

Ще більше суперечить відомим матеріалам щодо подій 1686 р. одна з османських хронік, в якій оповідалося про московське посольство – «Історія

²¹ Demir M. 1686–1687 (h.1097–1098) Tarihli Atik Şikâyet Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. – İstanbul, 2010. – S.III.

²² Пор.: Статейный список стольника Василя Тяпкина и дьяка Никиты Зогова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. – Одесса, 1850. – С.143–144.

²³ Щодо османських назв козацтва існує чимало тлумачень. Очевидно, що у «Шикает дефтері 1097–1098 рр.» «барабаш» та «поткал-козакі» ототожнюються. Між тим, ще з твору Евлія Челебі відомо, що Запорізьку Січ османці іменували як область (у реєстрі «ada» – тур. «острів») «буткалі»/«поткалі». Немає сумніву, що в документі йдеться про Запоріжжя (див.: *Евлия Челеби*. Книга путешествия: Земли Молдавии и Украины. – Вып.1. – Москва, 1961. – С.209–214).

²⁴ Чухліб Т. Козаки і монархи. – К., 2009. – С.312.

²⁵ Див.: *Станіславский В.* «Статті» Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вып.1. – К., 2000. – С.348–385; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, 1960. – С.23–31.

²⁶ Чухліб Т. Козаки і монархи. – С.361.

Силагдара». Твір належав перу Силагдара Фіндіклі Мегмеда Агі (1658–1726/1727 рр.)²⁷, котрий із 1676 р. описував події, свідком яких він був²⁸. У першій частині свого літопису – «Продовження підсумку» («Зейл-і Фезлеке», «Zeyl-i Fezleke») ²⁹ хроніст під 1097 р.г. (1686 р.) умістив текст «Прихід московського посла», де описувалася аудієнція Н.Алексеева в падишага Мегмеда IV:

«Згаданого місяця (джемазіульеввеля³⁰) двадцятого дня (14 квітня 1686 р. – *Авт.*) в неділю московського посла запрошено до дивану падишага та влаштовано прийом; після того, як нагородженого його халатом, він у залі аудієнції обличчя проволік по землі; мовив він зміст свого листа: молитва за падишага, і наша³¹ дружба з високою державою, як і досі, у силі, та що торгівці з його сторони прибувають безпечно живі-здорові, і підданці [царські] не зазнають насилля, народ татар під контролем, [тож] нашого посла хай, не затримуючи, відішлють [назад], і в Терсане-і Амїре³² утримуваних сорок за іменами московитів із козаками без викупу-плати звільнять, на кримському кордоні соляне родовище нам передадуть, і посла нашого відішлють до Стамбула; після того, як, він, зустрівшись із нашим благодійником патріархом-ефенді³³, нашу посвяту Богові йому звістить, хай за нас помолиться, прийшовши до церкви біля воріт Фенера³⁴. Його величність падишаг усміхнувся, мовивши: “Бач, що мій ефенді малий кафір³⁵ написав?”. Згодився на всі прохання мій покровитель, тільки велів їм: щоби від пожадання соляного родовища відмовилися; як потрібно буде, без ватаг, без оруддя війни прийдуть, сорт [солі], який забажають, за поточною ціною буде, назад підуть; таким трибом написано відповідь на його [посла] лист, той через Чорне море шляхом на Крим вирушив у свій край»³⁶.

²⁷ Силагдар Мегмед Ага (1658–1726/1727 рр.) перебував на адміністративно-військових посадах при османському дворі. Після інтронізації Агмеда III 1703 р. менше року обіймав уряд силагдара (османотур. «silahdar» – «зброносець»), одного з двох головних султанських пажів («іч-оглан»), який невідлучно перебував при володареві. Тому й увійшов в історію під іменем Силагдара. Після смерті хроніста його літопис підлягав забуттю як такий, що не узгоджується з офіційними канонами. Це важливе джерело вперше побачило світ лише 1928 р. «Історія Силагдара» – умовна назва двох різних творів. Перший – «Продовження підсумку» – охоплював події 1654–1695 рр. (автор писав що хроніку як продовження «Підсумку» Кятіба Челебі). Другий – «Книга-прохання допомоги в Аллага» – обіймав період 1695–1721 рр. Очевидно, що «Історією Силагдара» послуговувалися інші османські літописці. Про Силагдара див.: *Karaçay Türkal M. Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa'nın Hayatı ve Eserleri (1658/1726–27) // Mavi Atlas GŞÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi. – S.1. – 2013. – S.28–50.*

²⁸ *Ibid.*

²⁹ Див. прим.27.

³⁰ П'ятий місяць ісламського місячного календаря османотурецькою мовою.

³¹ Уживаючи займенники «наш», «нас» автор переказував повідомлення московських царів у формі, як його зачитував посол: від першої особи множини.

³² Османське адміралтейство, що розташовувалося у Стамбулі, на березі бухти Золотий Ріг.

³³ Ефенді – пан.

³⁴ Фенер (або Фанар; гр. «Φανάρι» – «світильник») – район в європейській частині Стамбула, де з кінця XVI ст. перебуває резиденція константинопольського патріарха. Ця назва часто вживається на позначення самої патріархії.

³⁵ З огляду на ймовірну похибку в тексті зазначеного видання, можливий інший переклад: «п'яний кафір». Також «кафір» – той, хто не відає істини; той, хто не вірить в існування єдиного Бога (див.: *Devellioğlu F. Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat. – Ankara, 2000. – S.1012.*)

³⁶ *Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa. Silahdar Tarihi: 2 cilt. – C.II (1090–1106). – İstanbul, 1928. – S.238.*

Опис поведінки султана, слова посла щодо виконання умов османсько-московського миру (про це йдеться і у «Шикает дефтері 1097–1098 рр.») переконують: хроніст був ознайомлений із діяльністю посольства Н.Алексеева. Фрагмент дає нам і дату аудієнції дяка – 14 квітня 1686 р.

Один із важливих нюансів повідомлення – іронія Мегмеда IV щодо Московської держави, яка демонструє: османці аж ніяк не поспішали чимось їй поступатися. Це засвідчує й розпорядження султана наприкінці аудієнції. Видавши московській стороні сорок невільників – радше символічний жест, аніж поступка – він відмовив Москві в користуванні соляними покладами. Накази султана та повідомлення посла за змістом узгоджуються й із записами «Шикает дефтері 1097–1098 рр.».

У поданому тексті Силагдар також не згадував ані про особливі прохання посла щодо церковних справ, ані про тодішнього великого візира Сари Сулейманпашу³⁷, до якого звертався Н.Алексеев згідно з російськими істориками XIX ст. Натомість у попередньому фрагменті він розповідав, що в березні 1686 р. візира призначено командувачем на західному фронті³⁸. 19 квітня той вирушив до Белграда³⁹. Весь період із середини березня до цієї дати султанський сановник був зайнятий підготовкою до воєнного походу⁴⁰. Чи вистачало йому часу заглиблюватися у справи московського посольства? Питання потребує вивчення.

Відомо також, що Діонісія IV Серогланіса було обрано патріархом у березні 1686 р.⁴¹ Згідно з С.Терновським, на момент зустрічі послів із патріархом він прибув до Едірне для затвердження у цьому сані султаном⁴². У реєстрах османського дивану, де велися записи щодо церковних справ («piskorosluk defterleri»)⁴³, зберігся запис про скасування «пешкешу»⁴⁴ для

³⁷ Один із головних фігурантів у справі передачі Київської митрополії – Сари Сулейманпаша (1627–1687 рр.) – доволі суперечлива постать турецької історії. За правління султана Мегмеда IV він зробив стрімку кар'єру від палацового кухара-кондитера до великого візира. На цьому уряді він пробув зі грудня 1685 до кінця вересня 1687 рр. Коли у вересні 1687 р. військо, що ним командував візир, зазнало поразки від австрійців у битві під Могачем, спалахнув бунт. У жовтні 1687 р. пашу стратили. Силагдар характеризував його як жадібну та хитру людину (див.: *Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa*. *Silahdar Tarihi*. – S.294–295). Водночас Й.Гаммер-Пуріштааль, описуючи врядування великого візира, засвідчував, що той умів спритно маневрувати у плетиві інтриг османського двору та на міжнародній арені (див.: *Hammer-Purgstall J.* *Büyük Osmanlı Tarihi*. – С.VI. – İstanbul, 1994. – S.427–452).

³⁸ *Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa*. *Silahdar Tarihi*. – S.236.

³⁹ *Ibid.* – S.236, 249. Щодо дати відбуття візира до Белграда див. також: *Uzunçarşılı İ.H.* *Osmanlı Tarihi*. – С.III/1. – Ankara, 2011. – S.470; *Raşit M.* *Tarih-i Raşit*, VI с. – С.I. – İstanbul, 1865. – S.490.

⁴⁰ *Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa*. *Silahdar Tarihi*. – S.236–237.

⁴¹ Див.: Дионисий IV Серогланис // Православная энциклопедия. – Т.XV. – Москва, 2007. – С.305–307.

⁴² *Соловьёв С.М.* *История России с древнейших времён*. – Т.XIV. – С.1001; *Терновский С.* *Исследование о подчинении...* – С.142.

⁴³ Див.: *Osmanlı Arşivi Rehberi*. – İstanbul, 2010. – S.216–217, 337.

⁴⁴ Пешкеш – церемоніальний подарунок або певна грошова сума, яку османський посадовець підносив вищому сановнику. Кожен із константинопольських патріархів із 1466 по 1686 рр. виплачував пешкеш султанові, щоб отримати від нього берат – грамоту, яка затверджувала можновладця на уряді чи у церковному сані (див.: *Bayraktar Tellan E.* *The Patriarch and the Sultan: The Struggle for Authority and the Quest for Order in the Eighteenth-Century Ottoman Empire: PhD Diss.* – Ankara, 2011. – P.20, 37; *Pakalın M.Z.* *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü: 3 cilt.* – С.2. – S.772–773).

патріарха, датований саме 17 квітня 1686 р.⁴⁵ Отже якраз на час візиту Н.Алексеева патріарх отримав привілеї від османців, і навряд чи міг долучатися до якихось міжнародних інтриг, однією з яких була й справа Київської митрополії.

Зрештою османські джерела ставлять запитання щодо самої зустрічі московського дяка з патріархами Досифеєм та Діонісієм. Якщо вони справді відбулися, то в першій половині квітня до аудієнції у султана. Проте з «Історії Силагдара» зрозуміло, що посол просив дозволу зустрітися лише з Діонісієм, і не в Едірне, а у Стамбулі після 14 квітня. Окрім того, просив не великого візира, а безпосередньо – султана.

Свідчення «Звіту з Константинополя»

Узгоджуються з турецькими джерелами та не менш суперечать відомій версії про московське посольство свідчення австрійця Йозефа Гаммер-Пургшталля, котрий у своїй праці «Історія Османської імперії» зазначав про приїзд Н.Алексеева 1686 р.: «У відповідь на місію до Росії останнього чавуша⁴⁶, прибув російський посланець у супроводі почту з дванадцяти осіб: він запропонував поновити капітуляцію, за умови, що вони (росіяни – Авт.) муслили б відійти з земель під Києвом, та взяв дозвіл на відбудову грецької церкви»⁴⁷. У двох примітках автор подавав джерело інформації: укладений італійською мовою «Звіт із Константинополя» («Relazione di Costantinopoli»), цитуючи його:

«І трапилося таке, що прийшов посланець московський з 12 особами: претендував на фортецю, яка перебувала неподалік Києва у володінні турок, і на це отримав підтвердження капітуляції. Травня 1686. Cod. 884 p.501. d.

Представник московський отримав усякі почесті та задоволення, і побачив, що французи домоглися реставрації церкви, тому греки попросили московитів умовити Порту відбудувати одну церкву з тих, які були спалені багато років тому, і в такий спосіб греки одержали дозвіл на реставрацію своєї церкви Святого Іоанна в Константинополі поряд із портом Балата, розташованій неподалік від моря; крім того Висока Порта дарувала московитам частину України, щоби нею користувалися козаки від Москви до Умані. Cod. 884. 1686 p. 562 und 564»⁴⁸.

⁴⁵ Упродовж століть пешкеш для константинопольських патріархів сягнув розміру 1 млн акче. Із моменту зазначеної дати першоієрархи зобов'язувалися щоденно доставляти 100 окка (міра ваги, яка дорівнювала 1,282 кг) м'яса для палацової гвардії султана. Це мало обходитися їм у 399 996 акче, тобто значно меншу суму, ніж досі (див.: *Bayraktar Tellan E. The Patriarch...* – P.164).

⁴⁶ Чавуш, чауш – повноважний посланець.

⁴⁷ Перекладено на основі зіставлень турецького та оригінального видання праці Й.Гаммер-Пургшталля, де в поданому фрагменті існують незначні відмінності (див.: *Hammer-Purgstall J. Geschichte des osmanischen Reiches.* – T.VI. – Pest, 1830. – S.464; *Idem. Büyük Osmanlı Tarihi.* – C.VI. – İstanbul, 1994. – S.426).

⁴⁸ *Hammer-Purgstall J. Geschichte...* – S.464.

Отже з фрагменту випливає, що московське посольство перебувало в Едірне з метою підтвердити умови Бахчисарайського миру 1681 р. Коментар та вказана примітка оригінального німецького тексту Й.Гаммер-Пургішталля доволі заплутані, однак – завдяки турецькому тлумаченню – з тексту зрозуміло, що османці погодилися на підтвердження бахчисарайських положень та відбудову церкви Св. Іоанна Предтечі (Продрома), поставивши росіянам вимогу відступити від земель біля Києва. Московське посольство, справді, добилося реставрації цього храму в Балаті, про що згадував і С.Соловйов⁴⁹. Але, як зрозуміло зі «Звіту з Константинополя», його укладачам не було нічого відомо про передачу Київської митрополії⁵⁰.

Й.Гаммер-Пургішталь розкриває вагомий нюанс. За підтвердження мирної угоди османці вимагали від Москви звільнення територій поблизу Києва. Австрійський історик слідом за Силагдаром та «книгою скарг» також свідчив про їхнє небажання йти на поступки Московському царству. На користь саме такої позиції Високої Порти говорила і її політика переманювання мешканців лівого берега Дніпра на Правобережжя після Бахчисарайського миру 1681 р. Вона очевидно суперечила його умовам, проте мала місце до османсько-московської війни 1686–1700 рр.⁵¹ Зафіксовані у «Шикает дефтери 1097–1098 рр.» привілеї османців тим, хто мав намір перебувати в їхні володіння з Лівобережжя, також засвідчують їхню непоступливість Московії станом на 1686 р.

Отже «Звіт із Константинополя» доповнює османські джерела, підкріплює висвітлення в них перемовин Порти з Москвою та слідом за ними нічого не згадує про церковні справи посольства Н.Алексеева. Важливо й те, що цитований фрагмент подає незафіксований у російських джерелах склад посольства – дванадцятіро осіб. Очевидно, що відомості «Звіту з Константинополя» узгоджуються з османськими. Таким чином, два турецьких джерела та одне західноєвропейське, узгоджуючись між собою, розходяться з донині відомим описом московської місії 1686 р. Це наштовхує на думку: передача Київської митрополії в підпорядкування Московського патріархату відбулася за до кінця нез'ясованих обставин, в іншій формі, аніж було досі відомо.

Нові джерела щодо діяльності посольської місії Москви в Едірне 1686 р. як важливої складової у справі підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії засвідчують суттєві розбіжності з усталеним нині трактуванням. При цьому самі ці матеріали, різні за походженням,

⁴⁹ Див.: Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Т.IV. – С.1002; Karaca Z. İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri. – İstanbul, 2006. – S.107.

⁵⁰ Із праці Й.Гаммер-Пургішталля також відомо, що в той самий період візирювання Сарі Сулеймана-паші до Високої Порти «прийшли козацькі посланці з листами та дарунками, було їм надано прийом у султана, почастовано та обдаровано каптанами» (див.: Hammer-Purgstall J. Büyük Osmanlı Tarihi... – С.VI. – S.428–429).

⁵¹ Чухліб Т. Козаки і монархи. – С.303–313.

не суперечать одне одному. Основна відмінність із російськими полягає в тому, що вони цілковито оминають увагою церковну подію, яка мала б лежати в основі діяльності московського посольства. Натомість їх інформацію зосереджено на фактах, про які майже нічого немає в російських джерелах. Повідомлення предметно торкаються умов Бахчисарайського миру 1686 р. та його поновлення, претензій Московії на соляні поклади поблизу Криму, переселення мешканців із Лівобережжя Дніпра у володіння османців, звільнення російських та українських полоняників, відбудови церкви Св. Іоанна Предтечі в Балаті тощо. Також, усупереч усталеним в історичній літературі наративам С.Терновського та С.Соловйова, «Шикает дефтері 1097–1098 рр.», фрагменти «Історії Силагдара» та італомовного «Звіту з Константинополя» засвідчують небажання османців іти на поступки Московському царству, до яких, очевидно, належала і справа Київської митрополії. Нез'ясованим залишається й питання кількості учасників місії Н.Алексеева, нові дані про яку також відрізняються від попередніх. Окрім того, свідчення з османської сторони суперечать російським і щодо самого факту зустрічі московського посланця зі східними патріархами за посередництва великого візира.

Така низка розбіжностей ставить під обґрунтований сумнів достовірність відомого російського опису передачі Київської митрополії Москві, а отже й легальність відпадиння українських церковних територій від Константинопольської патріархії. Теорія, нещодавно вже висунута в іншій формі російським дослідником В.Лурье на основі досі відомих джерел, таким чином набуває нової актуальності. Щоб зрозуміти проблему, її доцільно ширше розглянути в контексті релігійного життя Османської імперії, на тему чого опубліковано вже чимало нових матеріалів. Чи вигідно було константинопольському патріархові позбутися 1686 р. своїх територій, а османцям – утратити можливості впливати на політичне життя в Гетьманщині? Питання залишається відкритим для розгляду.

Імовірно, усі деталі у справі про втрату українською церквою свого укладу можуть прояснити досі невивчені джерела. До таких належать записи московського Посольського приказу за 1685–1686 р., що стосуються посольства Н.Алексеева⁵² – інструкції царського уряду послам та їхні звіти про перебіг місії⁵³. Залишаються недослідженими й документи Константинопольської патріархії стосовно передачі Київської митрополії. Потрібні більш ретельні пошуки в турецьких архівах. Не виключено, що нові нюанси допоможе виявити й глибший аналіз збірника №4 Синодальної бібліотеки та оригінальних матеріалів «Иконы...» (частину яких перекладено з грецької мови), а не їх передруків XIX ст.

Викривлений/неповний опис посольської місії 1686 р. в російських документах, нез'ясованість усіх аспектів передачі Київської митрополії Московській патріархії, зафіксована в османських джерелах та у

⁵² Rogozhin N. Rus Diplomatların Raporlarında Osmanlı Devleti (XVI–XIX Yüzyıllar) // Osmanlı. – С.І. – 1999. – S.527–536.

⁵³ Ibid.

«Звіті з Константинополя», переконує: це питання у сучасній перспективі може набути гострої ваги. Пошук історичної правди допоможе зрозуміти значення церковного чинника для Османської імперії, розкрити підґрунтя російських зазіхань на українські церковні території, а окрім того – пролле світло на легальність перебування впродовж декількох століть українських церковних територій у підпорядкуванні Московської патріархії.

Уривки

з «Шикаєт дефтері 1097–1098 рр.»⁵⁴

[s.16/h.54] Бейлербееві⁵⁵ Озі⁵⁶ Реджебу – нехай Аллаг продовжить щастя його – та санджак-бееві⁵⁷ Доангечиді⁵⁸ Ебу-Бекірові й санджак-бееві Кил-Буруну⁵⁹ Мустафі – нехай Аллаг велич його примножить – і у згаданих еялеті та санджаках служивим мютеселлімам мірімірана⁶⁰ та мірліва⁶¹, і постама кетгюда⁶², і сердарам⁶³ яничарів, і комендантам фортець, і агам⁶⁴ вояків, і достойникам вілаету⁶⁵, і мужам справ, і гетьманові України Яні – хай Аллаг збільшить покору його – наказ такий:

Написано знову, щоби московському люду та поткал-козакам, котрі мешкають на тому березі ріки Озі⁶⁶, прибувати на берег Озю, де скінчується межа завоювань, що залилася місцем утримання захоплень нашого всепереможного володаря, і до соляних родовищ, які поблизу Чорного моря, щоби заробити грошей, раз спокійні вони і зброї не носять, згідно з вимогами гарної поведінки в далекій стороні; хай набирають деревину й вулики тримають, косять пасовиська та з тамтешніх малих річок, озер ловлять рибу, і полюють у степах, на потреби свої сіль купують та будуть певні щодо своєї безпеки; хай ніхто не чинить перешкод їхньому прибуттю та відбуттю таким трибом, десятинного податку та мита з них не стягує; нині, щоби дати волю милості та милосердю моему,

⁵⁴ Şikayet Defteri 1097–1098 – A. DVNS. ŞKT.d.010. – S.16–17 // T.C. Başbakanlık Osmanlı Milli Arşivi (İstanbul). При перекладі використовувався звірений з оригіналом транскрибований варіант документа (див: *Demir M.* 1686–1687 (h.1097–1098) Tarihli Atik Şikâyet Defteri'nin... – S.188–191).

⁵⁵ Бейлербей – керівник бейлербеїліка, найбільшої адміністративної одиниці Османської імперії, для якої з XVI ст. вживався термін «еялет».

⁵⁶ Очаківського еялета.

⁵⁷ Санджақбей – керівник санджака – належної до еялета (бейлербеїліка) провінції, що складалася зі ще менших адміністративних одиниць – каза.

⁵⁸ Доган-гечиді («Переправа-митниця») – Таванська переправа (Таванський перевіз), нині м. Берислав (Херсонська обл.).

⁵⁹ Кил-Бурун («Волосяний мис») – мис Кінбурн та однойменна османська фортеця на ньому.

⁶⁰ Міріміран – синонім бейлербея. Щодо мютеселліма див. прим.76.

⁶¹ Мірліва (від перс. «мі» – «командувач» та араб. «liva» – «військовий загін») – османський воєначальник. Чин мірліва також мали санджақбеї.

⁶² Кетгюда – секретар і представник вельможі.

⁶³ Тут: командирам.

⁶⁴ Тут: нижчим командирам.

⁶⁵ Вілает – синонім еялета.

⁶⁶ Османська назва Дніпра.

за проханням і привілеями московських царів до найяснішого агднаме⁶⁷ приєднані та прилучені, хай спізнають велич листа священства мого, султанське агднаме хай належно виконується; і віднині, щоб не перешкоджати козакам, які мають при собі папір від отамана або гетьмана поткал-козаків, прибувати до соляних родовищ та фортець купувати сіль, утім, щоби чужинці й розбійницькі козаки, не маючи паперу, під приводом закупівлі солі не проникали; і хай звільнять – хоч би кому належали – невільників, що досі в невір'ї перебувають, в іслам не навернувшись, захопленим усупереч волі моєї володарській після угоди про мир; і віднині всупереч священному моему агднаме поселення реайя⁶⁸, підданців Московського краю не палити, їх не полонити, не нападати на них та не ворогувати з ними.

Остання декада місяця джумадеульахіре року 1097⁶⁹

[s.16/h.55] Санджакбеєві Азака⁷⁰ Тимуршагові – нехай вічно славиться – повелівають:

Отримавши повідомлення про те, що досі наперекір султанському агднаме та всупереч встановленню миру, чинилися напад та ворожнеча щодо Московського краю і реайя паланок, котрі поблизу Азака, який у межах ісламу, із тебе спитали й тобі вичитали. Написано ж, що нині раз так, спокійні вони і зброї не носять, хай тоді певно й безпечно прибувають, щоби заробити грошей, і їхньому прибуттю та відбуттю ніхто не перешкоджатиме, і звільнити Московському краєві та населенню паланок полоняників – хай би у чиїх руках були – що досі в іслам не навернулися та захоплені були наперекір найяснішому агднаме та всупереч встановленню миру після мирної угоди, і надалі з жодних причин не нападати на [Московський край та населення паланок] і не ворогувати з ним.

Остання декада місяця джумадеульахіре року 1097

[s.16/h.56] Каймакамові⁷¹ Стамбула звелено, що написано:

[...] у завоюванні захоплених і звільнених двадцять двох козацьких полоняників та поткал-козаків, які досі перебували в Терсане-і Амїре: Міхала Домасоскі, та Синолмака, та Василя Юрі, та Стефана Теодорі Коломаська, та Аврилїра Салїскова, та Івана Масловича, та Василя [...] Ланцелотга, та Семїра Мариджмера Скала, та Кузьму Мазкалі й Василя [...], та Василя Кравча Курїка, та бани Мальничокоф, та Стефала бани Ніко, та Семїрасерїца [...], та Василя Поул [...], та Максима Болана [...] Троболяскі, та Мико, та [...] з Матурицьким – людині від гетьмана передасте.

Згаданого числа

[s.17/h.57] Каймакамові Стамбула звелено, що написано, аби:

у завоюванні полонених і звільнених десять московських полоняників, що досі в Терсане-і Амїре перебували, на ймення: Михаїл, син Антона, та Кузьма, син Івана, син [...],

⁶⁷ Агднаме (від араб. «ahit» – «присяга» та перс. «name» – «лист») – офіційна угода султана з мусульманським або немусульманським суверенним володарем, що підкріплювалася його присягою.

⁶⁸ Реайя – верства платників податків в Османській імперії. Тут ужито щодо підданців Московії.

⁶⁹ Тут і нижче: 14–23 травня 1686 р.

⁷⁰ Азова.

⁷¹ Каймакам – виконувач обов'язків великого візира, якого той тимчасово призначав на своє місце, виступаючи в похід чи то з іншої причини покидаючи Стамбул.

син [...], Сем (?) Івана та Кіркор, син [...], син [...] та Михаїл, син Стефана [...], Михаїл та [...], син Христо [...], Антон [...] – звільнити й передати посланцеві, який прибув від московських царів.

Остання декада місяця джумадеульахіре року 1097

[s.17/h.58] Каймакамові Стамбула звелено, що написано:

і московських невільників, які перебували у Стамбулі, після мирної угоди всупереч султанському агднаме захоплених та досі в іслам не навернених, за посередництвом посланця Некти Алексевича⁷², згідно з шаріатом, негайно забрати з місця, де їх звільнено.

Остання декада місяця джумадеульахіре року 1097

[s.17/h.59] Каймакамові та кадіві⁷³ Стамбула велено, що написано:

щоб ніхто не чинив перешкоди відбуттю разом із Некта Алексевичем та людиною гетьмана поткал-козаків московських і поткал-козацьких невільників, здавна полонених і, згідно з приписами шаріату, звільнених, що досі в іслам не навернулися, у невір'ї перебувають та прагнуть повернутися до своїх країв.

Остання декада місяця джумадеульахіре року 1097

[s.17/h.60] Санджакбееві Кил-Буруну Мустафі – нехай вічно славиться – велено, що написано:

як посланець Некта Алексевич, що прибув до Високої Держави⁷⁴ від московських царів, та людина гетьмана барабаш-козаків, сподобляться найяснішого⁷⁵ дозволу на повернення, прибувши в ту сторону, потраплять до нього з потрібною кількістю людей, хай візьме на себе обов'язок із місця, котре вони видають, безпечно їх відіслати й доправити та передати в їхні краї.

Остання декада місяця джумадеульахіре року 1097

[s.17/h.61] Задля згаданого московського посланця, згідно з законом, написано наказ щодо [його] дороги до посадовців: кадіїв і мютеселлімів мірімірана й мірліва⁷⁶, та кетгюда, та сердарів яничарів і комендантів фортець, і агів вояків, і достойників віласту, і решті мужам справ, котрі зустрінуться, поки він прибуде від Едірне до Стамбула, а звідти через Чорне море – до Озі⁷⁷, і звідти – до московського кордону.

Остання декада місяця джумадеульахіре року 1097

[s.17/h.62] Написано, щоб виконувалося також для людини барабашського гетьмана, поки прибуде з Едірне до Стамбула, і звідти через Чорне море до Озю, і звідти – до острова Поткал.

Тієї ж дати

⁷² Нікити Алексеєва.

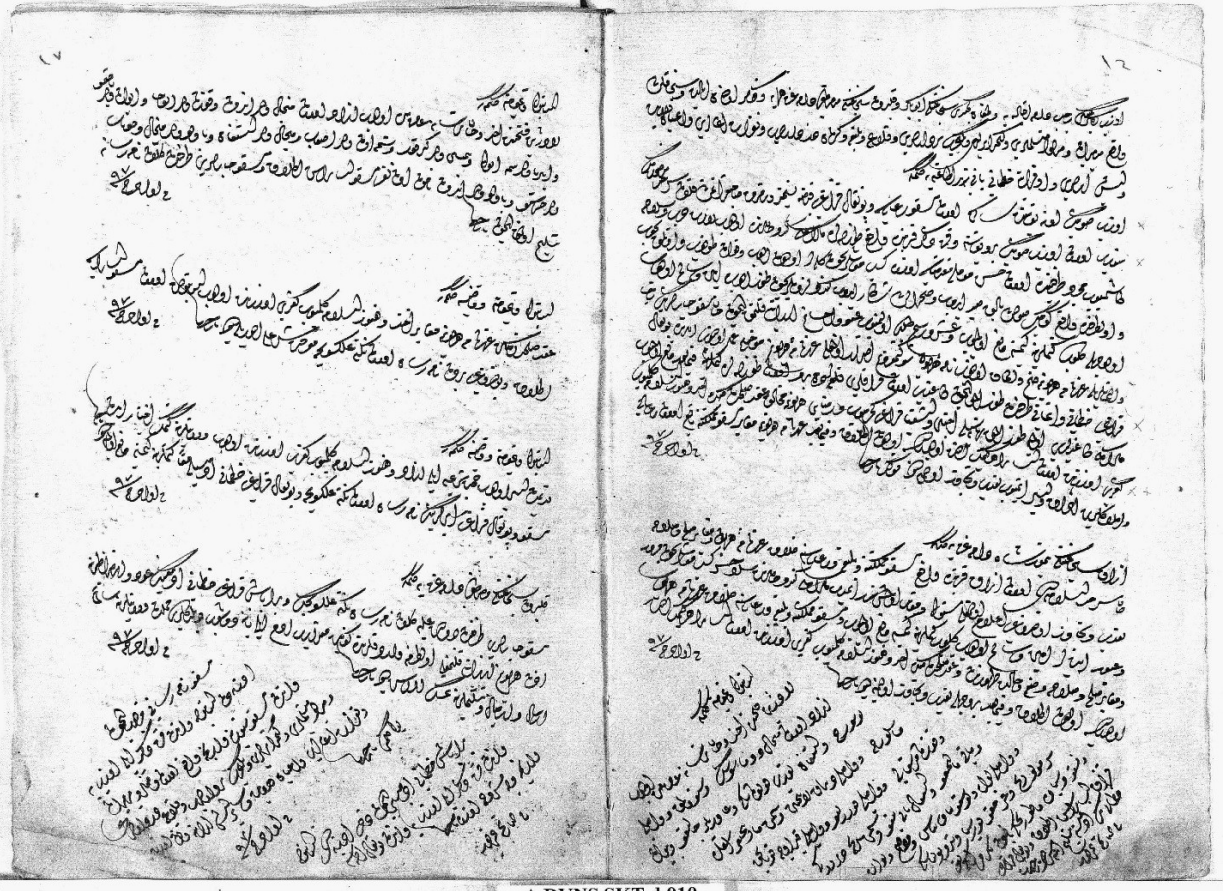
⁷³ Кадій (каді, казі) – релігійний суддя в мусульман.

⁷⁴ Османської імперії.

⁷⁵ Султанського.

⁷⁶ Мютеселлім – збирач податків; також – виконувач обов'язків бейлербея або санджакбея за відсутності їх у провінції. Звання мірліва носили санджакбеї (див. прим.61).

⁷⁷ Очакова.

A.DVNS.SKT.d 010

The paper is devoted to the process of annexation of Kyiv Metropolia by Moscow Patriarchate at the end of 17th century. The study is focused on the mission of the Moscow ambassadorial delegation in Edirne in 1686, which enabled the annexation of Metropolia. Ottoman sources that has not been taken into account before, the official register of Ottoman Empire affairs of 1686 and the chronicle "History of Silahdar", were used with the aim of research as well as a fragment of the chronicle "Relazione di Costantinopoli". Analysis of new materials shows that they contradict Russian original sources to the church issue. The main difference is that the state register of Ottoman Empire affairs of 1686, extensively touching the Moscow ambassadorial mission, does not confirm any of its involvement in the Kyiv Metropolia issue but instead emphasizes its quite different and not mentioned in Russian sources responsibilities. Government records of the Ottoman Empire are confirmed by chronicles "History of Silahdar" and "Relazione di Costantinopoli". This casts doubt on the reliability of renowned description of Moscow ambassadorial mission in 1686 and therefore the process of separation of Kyiv Metropolia from the Patriarchate of Constantinople as well.

Keywords: Kyiv Metropolia, Ottoman state, Moscow, ambassadorial mission, Patriarchate of Constantinople, sources, contradictions.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)

О.В.РУСИНА *

УКРАЇНСЬКІ АСПЕКТИ БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ: ІСТОРІЯ Й ІСТОРІОГРАФІЯ

Узагальнюються авторські напрацювання у царині літописання з теренів Великого князівства Литовського XV–XVI ст. Ідеться як про сюжети, прямо дотичні середньовічній історії України, так і про внесок українських фахівців у дослідження цього літературного явища. Особливу увагу приділено таким його складовим, як «Похвала Вітовту», «Повість про смерть Скіргайла» і «Повість про Поділля». Висловлюється сподівання, що публікація стане поштовхом до подальшого студіювання окреслених проблем.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, літописання, Вітовт, Луцький з'їзд, Синьоводська битва.

Так звані білорусько-литовські літописи (раніше відомі як «західноруські», «литовсько-руські», «литовські») займають особливе місце в писемності східнослов'янських земель доби пізнього середньовіччя й раннього нового часу та викликають стабільний інтерес у фахівців-гумантаріїв. Водночас в українській історіографії останніх десятиліть не можна не помітити певну втрату позицій, колись уже зайнятих наукою у студіюванні цього типу літописів. Прямим наслідком цього є нинішні гіпертрофовані уявлення про битву на Синій Воді (1362 р.), відродження легенди про похід Гедиміна на Південно-Західну Русь, піддану аргументованій критиці ще на початку минулого століття, або, скажімо, суперечливі характеристики «Хроніки Биховця», котра трактується то як фальсифікат, то як пам'ятка XVI ст.¹ (нині її автентичність можна вважати остаточно доведеною²).

* Русина Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
E-mail: erusina@ukr.net

¹ Пор.: Толочко О. «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. – 1996. – №4/5. – С.16; Його ж. Неювілейна «словесність» // Український гуманітарний огляд. – Вип.4. – К., 2000. – С.51. Додамо до цього посилання на неіснуючу «третю, більш пізню, ніж “Хроніка Биховця”, редакцію білорусько-литовських літописів» (див.: Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998. – С.57).

² Маємо на увазі відкриття К.Гудмантасом уривка «Хроніки Биховця», що датується 1570–1580-ми рр. (див.: Полехов С.В. Летописная «Повесть о Подолье» // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2014. – №1 (55). – С.38).

Тим часом саме українським фахівцям належить пальма першості в дослідженні низки принципових аспектів генези й історичної еволюції літописів Великого князівства Литовського. Слід, передовсім, згадати патріарха національної історіографії М.Грушевського, котрий зробив кардинальний внесок у вивчення такої їх складової, як «Похвала Вітовту»³. При цьому важливо наголосити, що присвячена їй публікація постала наприкінці ХІХ ст., коли серйозне дослідження білорусько-литовських літописів тільки-но розпочиналося⁴.

Суттєвою перешкодою на шляху наукового опрацювання цього типу літописів був брак корпусного видання їх текстів. Уперше таку публікацію здійснено тільки в 1907 р.⁵ Тож, зрештою, не дивно, що навіть такий визначний фахівець, як О.Соболевський, не помітив текстуального зв'язку між записом, віднайденим ним у рукописному збірнику слів Ісаака Сиріна⁶, та літописною «Похвалою Вітовтові». З'ясування цього зв'язку є цілковито заслугою М.Грушевського, на чому він і сам принагідно наголошував, коментуючи твердження М.Дашкевича, що честь цього відкриття належить О.Соболевському: «Коли можна прикладати гучну назву “открытия” такому не дуже важному фактові, то був він моїм ділом [...]: ак[адемік] Соболевський видав записку 1428 р., нічим не натякаючи на її зв'язь з “Похвалою”, і, думаю, немає найменшої потреби в такім “приятельським” убиранні його в чужі заслуги»⁷.

Пізніше М.Грушевський доволі детально розглянув «Похвалу Вітовтові» в своїй «Історії української літератури», де, скориставшись нагодою, передрукував не лише її текст, а й нотатки анонімного смоленського переписувача слів Ісаака Сиріна (1428 р.), котрі, як продемонстрував дослідник, стали літературним підґрунтям «Похвали...»⁸.

Доробок М.Грушевського в окресленій царині оцінив Ф.Сушицький, охарактеризувавши його як «цінний крок наперед в освітленні питання про походження як «Похвали Вітовту», так і смоленських частин цілого літопису (найдавнішої короткої редакції – *О.Р.*)»⁹. При цьому сам науковець зробив чи не

³ Слід підкреслити, що термін «Похвала» є автентичним і присутнім практично в усіх білорусько-литовських літописах, які її містять, за винятком Академічного, де фігурує назва «Сказання» (див.: *Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). – Т.35. – Москва, 1980. – С.108).

⁴ *Грушевський М.* Похвала в[еликому] кн[язю] Вітовту, кілька уваг про склад Найдавнішої русько-литовської літописі // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Т.VIII. – Л., 1895. – С.1–16. Передрук (зі збереженням пагінації): *Розвідки й матеріали до історії України-Руси.* – Т.1. – Л., 1896. Див. також найновішу публікацію й наш коментар до неї: *Грушевський М.* Твори. – Т.5: Серія «Історичні студії та розвідки». – Л., 2003. – С.50–65, 418–420.

⁵ *Западнорусские летописи // ПСРЛ.* – Т.17. – Санкт-Петербург, 1907. Про пов'язані з цим виданням колізії див.: *Улащик Н.Н.* Подготовка к печати и издание тома XVII «Полного собрания русских летописей» // *Летописи и хроники: 1973.* – Москва, 1974. – С.360–368.

⁶ *Соболевский А.И.* Запись начала XV века // *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* – Кн.9. – Отд.2. – К., 1895. – С.219–222.

⁷ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.6. – К.; Л., 1907. – С.363–364. – Прим.1.

⁸ Див.: *Грушевський М.С.* Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – К., 1995. – С.188–190. Нотатки 1428 р. було перевидано також у 1907 р.: *Западнорусские летописи.* – Ст.417–420. На жаль, при цьому внесок М.Грушевського у вивчення «Похвали...» було проігноровано: у передмові до видання зазначається, що панегірик Вітовтові, присутній у нотатках, є не протографом, а «витягом з Похвали, яка міститься в усіх списках західноруського літопису» (див.: *Западнорусские летописи.* – С.XI).

⁹ *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.І. – К., 1921. – С.39–40.

найвагоміший внесок у студіювання згаданої пам'ятки, дослідивши її в 10 списках¹⁰. На жаль, передчасна смерть дослідника стала на перешкоді його планам видрукувати якісь «нові списки» літописного панегірика Вітовтові (це зауважив у своїй передмові О.Назаревський¹¹). Нині про їх долю нічого невідомо. За час, що минув, у науковий обіг було введено лише один список «Похвали Вітовту» у промосковській редакції, який зберігся у складі Безднинського літописця¹².

Що ж до наукового вивчення пам'ятки в новітній літературі, то навряд чи можна погодитись із коментатором останнього видання «Історії української літератури» М.Грушевського, що воно було «досить активним»¹³ – ішлося, радше, про розгляд цього сюжету в контексті історії книжності XV–XVI ст., переважно вельми побіжний¹⁴.

При цьому нинішні літературознавці подеколи не здатні навіть ідентифікувати наявні у складі «Похвали...» біблеїзми. Зокрема такий авторитетний київський дослідник, як Ю.Пелешенко, доволі туманно розмірковує про те, що «Похвала Вітовту» починається словами, котрі «дуже нагадують вислів з Біблії»¹⁵ – тоді як джерела фрази «тайну цареву таити добро есть, а дела великого господаря поведати добро ж есть» було вказано ще Ф.Сушицьким¹⁶. Той самий дослідник побачив у «Похвалі...» «новий для України та Білорусі емоційно-експресивний стиль», пов'язаний із «другим південнослов'янським впливом» – тоді як інший український фахівець, коментуючи «Історію української літератури» М.Грушевського, спромігся розгледіти в «Похвалі...» лише «підлабузницький захват» і «ознаки глибокої деморалізації» її упорядників, яким, на його думку, уже тоді слід було думати про національну державність¹⁷. Історики ж «Похвалою Вітовтові» практично не цікавилися (хіба що зафіксованими в ній литовсько-татарськими взаєминами). Тож в історичній літературі подеколи можна зустріти доволі дивні твердження (скажімо, що цей панегірик створено за зразком «Похвали» Дмитрові Донському¹⁸).

¹⁰ Див.: Сушицький Т. Західноруські літописи. – Ч.П. – К., 1929. – С.292–305.

¹¹ Там само. – С.VII. – Прим.2.

¹² Корецький В.П. Безднинский летописец конца XVI в. из собрания С.О.Долгова // Записки от-дела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В.И.Ленина. – Вып.38. – Москва, 1977. – С.192, 205–206.

¹³ Грушевський М.С. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.І. – С.248.

¹⁴ Зі спеціальних праць із цієї проблематики відзначимо хіба що: Морозова Н. От гибридно-го церковнославянского к «простой мове» (на материале «Похвалы Витовту») // Valoda: 1997. – Daugavpils, 1999. – L.118–122.

¹⁵ Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. – К., 2004. – С.42. Див. також: Історія української культури. – Т.2. – К., 2001. – С.321.

¹⁶ Сушицький Т. Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.П. – С.293–294, 391.

¹⁷ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.248. До речі, «Похвала...» – не єдине свідчення того, що на Русі католика Вітовта сприймали як «свого». Зважимо хоча б на присутність імені князя в пом'янику Києво-Печерського монастиря або його злиття з історичним Володимиром Святославичем у фольклорному образі «Володимира Вітовтовича» (див.: Голубев С.Т. Древний помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.6. – Отд.3. – К., 1892. – С.6; Карский Я. Беларусь. – Мінск, 2001. – С.567; Марзалюк І.А. Людзі даўняй Беларусі. – Магілёў, 2003. – С.199; Марзалюк І. Велико княжество Литовское в исторической памяти белорусов-русинов: от средневековья к модерну // Ab Imperio. – 2004. – №4. – С.559).

¹⁸ Паушто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – Москва, 1982. – С.131. Зрозуміло, що подібні уявлення про російське культуртрегерство диктувалися політичною кон'юктурою радянської доби, а пріоритет

Фактично, хоча «Похвала Вітовту» згадується в будь-якому курсі історії української культури¹⁹, і досі не виявлено текстуальні паралелі, що дають змогу з'ясувати літературний «кругозір» її творця (або творців), котрий, вочевидь, не відзначався широтою²⁰. На нашу думку, присутне у Супрасльському, Слуцькому, Академічному літописах порівняння Вітовта з рікою («яко же река, преходящи всю землю, человеческы и скоты напояющи, а сама не вмалящися»²¹), що трактується чи то як «народно-гіперболічний образ»²², чи то як оригінальна «поетична знахідка»²³, чи то як метафора «от книг»²⁴, явно перегукується з текстом «Слова» Данила Заточника (що його пафос, як і пафос «Похвали...», полягав у вихваленні сильної князівської влади): «Князь щедр, аки река без берегов, текуще wskво-зе дубравы, напаяюще не токмо человецы, но и скоти и вся звери»²⁵.

Щоправда, аналогічний образ міститься й у популярній збірці афоризмів «Бджола»²⁶. Тож складно визначити з певністю, яким саме твором надихався упорядник «Похвали Вітовту». Здається все-таки, що це було «Слово» Данила Заточника, наприкінці якого згадується хоробрість Александра Македонського²⁷ – а в «Похвалі...» присутні й досі не помічені фахівцями відсилки до тексту присвяченої його діянням «Александрії», доволі популярної у середньовіччі. Маємо на увазі наступний фрагмент: «Но не мощно исповедати, ни писанню предати дела великого господаря. Яко же бы мощно кому

позанаукових міркувань здатен призвести й не до таких текстологічних одкровенень. Скажімо, автори згаданого видання спромоглися віднайти «ідею єдності руських земель і першості в них Російської держави» навіть у такому специфічному джерелі, як згаданий вище пом'яник Києво-Печерського монастиря (див.: Там же. – С.147). Текст «Похвали» Дмитрові Донському див.: Дрвеняя русская литература: Хрестоматия. – Москва, 1980. – С.148–154.

¹⁹ По суті, вона є явищем українсько-білоруського культурного пограниччя – однак, зрозуміло, лише у модерних категоріях. Не можна не погодитись із литовськими дослідниками, які наголошують, що «при поділі культурної спадщини ВКЛ на окремі національні складові неминуче втрачаються процеси їхньої взаємодії та взаємовпливу, котрі й робили цей складний літературно-мовний комплекс відносно єдиним цілим» (див.: *Морозова Н.А., Темчин С.Ю.* Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского // *Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne.* – Т.2. – Kraków, 1997. – С.7).

²⁰ У принципі, і самий літературний рівень «Похвали...» доволі невисокий – що відзначав ще М.Грушевський, акцентуючи «невправність», «нездарність» і «недетену руку» її автора (див.: *Похвала в[еликому] кн[язю] Витовту // Грушевський М.* Твори. – Т.5. – С.60).

²¹ *Летописи белорусско-литовские.* – С.59, 76, 109.

²² *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.П. – С.295.

²³ *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – Мінск, 1969. – С.86.

²⁴ *Грушевський М.* Похвала в[еликому] кн[язю] Витовту. – С.60. Самі ці «книги» М.Грушевський, щоправда, не називав; важливо, однак, що він аналізував думку про дві такі метафори як глоси, пов'язані з так званим «гідрографічним уривком», рішуче її відкидаючи.

²⁵ Слово Данила Заточника по редакціям XII і XIII вв. і их переделкам. – Ленинград, 1932. – С.20. Інша «гідрографічна» метафора «Похвали...» – порівняння мудрості Вітовта з морськими водами, доволі сумнівне з погляду географічних реалій («яко же бо от моря множество вод исходяще» (курсив наш – О.Р.); див.: *Летописи белорусско-литовские.* – С.76), можливо, також бере початок в образах «Слова» Данила Заточника, котрий «разум сьвокоупих, аки в мех воды морския» (див.: Слово Данила Заточника. – С.33).

²⁶ «Царь щедр, или князь, яко река течет во лузе сладостию медвяною, не токмо человеки напояются от нея, но и звери»; «Царь щедр, аки река текущая без берегов, идет skвоze дубравы, напояя не токмо человеки, но и скоты, и вся зверя и птица» (див.: *Шляпкин И.А.* Слово Данила Заточника (по всем известным спискам). – Санкт-Петербург, 1889. – С.76).

²⁷ Слово Данила Заточника по редакціям XII і XIII вв. і их переделкам. – С.35. Ідеться про низку побажань адресатові «Слова» («Господи! Даи же князю нашему Самсонову силу, храбрость Александрову, Иосифлу разум, мудрость Соломону и хитрость Давидову»).

испытати высота небесная и глубина морская, тоже бы мощно исповедати сила и храбрость того славного господаря»²⁸.

Тут анонімний книжник, вочевидь, апелює до другої редакції Хронографічної «Александрії», яка дійшла до нас у складі другої редакції «Літописця Еллінського і Римського». Ця редакція містить вставку невідомого походження²⁹, де йдеться про спроби Александра Македонського «небесную высоту испытати и глубину морскую»; вона включає два абзаци, озаглавлені, відповідно, «О испытании высоты небесной» та «О испытании глубины морстей» (варіант: «О глубине морской»)³⁰. Відсилка до цього сюжету є й у Сербській «Александрії»: Александр Македонський перед смертю згадує про те, що пізнав «высоту небесную» і «глубину моря»³¹.

Цікаво, що тут-таки міститься й картина Александрового тріумфу, коли «от востока, и запада, и севера, и юга, и от помория всего вси властели и князи со многолетными данми приидоша поклонитися Александру»³². По суті, цей фрагмент є своєрідним «резюме» Вітовтової «Похвали...», де йдеться про «которые земли на востоце или на западе приходяче поклоняются славному господарю», про володарів, які «дары великы и дани многы приносяхуть ему не токмо по вся льта, но и по вся дни», і де, між іншим, також згадується докладно не окреслене «поморие» («не обретеса во всем помории ни градъ, ни место, иже бы не приходили (варіант: прислухали) к славному господарю Витовъту»).

У даному випадку примітно те, що Вітовт носив християнське ім'я Александр (у «Похвали...» він фігурує як «великий князь Олександр, зовомый Витовт»). Тож спостерігаємо намагання якщо не вподібнити його Александрові Македонському, то, принаймні, удатися до відповідних літературних алюзій, на той час загальнозрозумілих³³. Це спостереження дає змогу дещо відкоригувати висновки І. Міцкунайте, згідно з якими подібні ремінісценції, зафіксовані на межі 1420–1430-х рр., мали суто західноєвропейське походження³⁴. Однак і на сході Європи, у середовищі православних книжників, близьких до церковних ієрархів, такі паралелі були вживані й уважалися доречними навіть в агіографічних творах – згадаймо хоча б «Повість про житіє Олександра Невського» в редакціях першої половини XV ст., де занотовано, що князь був тезкою «царя» Александра Македонського³⁵.

²⁸ Летописи белорусско-литовские. – С.58, 75, 108. Відзначимо, що такий проникливий дослідник білорусько-литовського літописання, як Ф.Сушицький, угледів у даному фрагменті класичні прийоми красномовства, відгуки билин, елементи житійного стилю, вплив творчості К.Туровського й наслідування Іпатівському літопису (див.: *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.П. – С.294, 398, 402).

²⁹ *Истрин В.* Александрия русских хронографов: Исследование и текст. – Москва, 1893. – С.212–215.

³⁰ Там же. – Приложения. – С.203; Летописец Еллинский и Римский. – Т.1: Текст. – Санкт-Петербург, 1999. – С.145.

³¹ Александрия: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. – Москва; Ленинград, 1965. – С.70. У пізніших версіях «Александрії» політ Александра і його спуск під воду розглядаються як «вмышленные речь» (див.: *Гаевський С.* «Александрія» в давній українській літературі. – К., 1929. – С.209).

³² Александрия: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. – С.64.

³³ Нагадаємо, що політ Александра Македонського на небо був також дуже популярним сюжетом середньовічного мистецтва, і, у тому числі, у східнослов'янському культурному ареалі.

³⁴ *Mickūnaitė G.* Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania. – Budapest; New York, 2006. – P.73–75.

³⁵ *Мансикка В.* Житие Александра Невского: Разбор редакций и текст. – Санкт-Петербург, 1913. – С.11 (другої пагінації); Софийская первая летопись // ПСРЛ. – Т.5. – Санкт-Петербург,

Зауважимо, що литовська дослідниця, присвятивши свою монографію формуванню образу Вітовта як великого правителя, не могла обійти увагою присвячену йому «Похвалу...». Однак, побіжно розглянувши цей твір, вона відзначила лише факт незнайомства його автора з основами візантійської риторики (з якою панегірик Вітовтові зближують хіба що «мотиви мудрості правителя і паралелі з водними ресурсами») й певні приховані провізантійські інтенції, що нібито лежать в основі пам'ятки³⁶. Утім значимість цих спостережень Ґ.Міцкунайте нівелюється незнанням літератури предмета. І, зокрема, повним ігноруванням доробку Ф.Сушицького, чия праця й донині залишається найбільш фундаментальним дослідженням літописів Великого князівства Литовського.

У своїй роботі науковець докладно реконструював еволюцію «Похвали...», починаючи від її початкової нелітописної версії – прикінцевої нотатки у збірнику слів Ісаака Сиріна, переписаного в 1428 р. у середовищі смоленського єпископа Герасима (згодом, у 1433–1435 рр. – митрополита, спаленого живцем за наказом Свидригайла).

Доопрацьований і розширений ще за життя Вітовта, у 1429–1430 рр., цей панегірик увійшов до складу білорусько-литовських літописів короткої редакції, що були сформовані у середині XV ст. (Супрасльського, Слуцького, Академічного)³⁷. Цю версію «Похвали...» Ф.Сушицький назвав «поетичною». Століттям пізніше як складова білорусько-литовських літописів широкої редакції з'явилася нова редакція «Похвали...»³⁸ – прозаїчно-полонізована. Фінальною ж точкою в розвитку пам'ятки стала її промосковська версія XVI ст., відома як «Сказання про великого князя Вітовта»³⁹.

У фаховій літературі ця схема досі не піддавалася ревізії – хоча «Похвалу...» аналізували як білоруські, так і литовські дослідники⁴⁰. Натомість, не маючи про неї жодного уявлення, Ґ.Міцкунайте у своїй праці, з одного боку, доводить у «дискусії» з неназваними вченими загальновизнані факти (наприклад, те, що наявна в літописах типу Супрасльського версія «Похвали...» виникла за життя Вітовта), а, з іншого, – подає плутану й цілком фантазійну концепцію розвитку «Похвали...» як літературної пам'ятки.

Автором нелітописної версії вона називає писаря Тимофія, стверджуючи, що це ім'я фігурує в тексті приписки до слів Ісаака Сиріна, а, отже, не зауваживши, що запис є копійним: твір християнського письменника-аскета був спочатку переписаний згаданим Тимофієм «в царствующем граде Костянтинополи» (1420 р.), а за вісім років – знову «в богохранимом граде Смоленську». В обох

1851. – С.176. Цікаво, що паралельно Олександр Невський порівнюється з тими ж «еталонними» персонажами, які згадуються наприкінці «Слова Данила Заточника» (див. вище, прим.27): він мав Самсонову силу, Соломонову мудрість і вроду Йосифа; щоправда як уособлення хоробрості тут виступає не Олександр Македонський, а імператор Веспасіан (у сюжеті з «Повісті про розорення Єрусалима» Йосифа Флавія).

³⁶ *Mickūnaitė G. Making a Great Ruler... – P.78, 261–262.*

³⁷ *Летописи белорусско-литовские. – С.58–59, 75–76, 108–109.*

³⁸ *Там же. – С.140–141, 162–163, 188–189, 209–210, 230–231.*

³⁹ *Западнорусские летописи. – Ст.615–616.*

⁴⁰ *Див.: Чамярыцкі В. «Пахвала Вітаўту» // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў двух тамах. – Т.2 (К–Я). – Мінск, 2007. – С.418–419.*

випадках замовником роботи виступав «москвитин» Герасим (у 1420 р. як єпископ володимиро-волинський, а в 1428 р. як смоленський). Однак у другому випадку переписувач залишився неназваним – можливо тому, що запис уривається на півслові (йдеться про переведення Герасима з Володимира-Волинського до Смоленська «волею и хотением» Вітовта з благословення митрополита Фотія; цей фрагмент, до речі, Ґ. Міцкунайте також перекидає, стверджуючи, що «з волі» Вітовта здійснювалося переписування праці Ісаака Сиріна⁴¹).

Звісно, авторство Тимофія має право на існування як наукова гіпотеза⁴², але дослідниця йде далі, уважаючи його ще й творцем літописної («поетичної», за Ф. Сушицьким) версії «Похвали...» – яка, утім, потрапила до літописів нібито випадково: тільки тому, що загибель митрополита Герасима перервала роботу над «Сказанням про Вітовта», яке мало стати літописним некрологом князеві (і яке насправді є пізньою промосковською обробкою «Похвали...»). Натомість поштовхом до «поетичної» переробки панегірика 1428 р. стала чи то підготовка до коронації Вітовта, чи просто той факт, що він сподобався адресатові (адже, на думку Ґ. Міцкунайте, слова Ісаака Сиріна переписувалися «з волі» Вітовта). Тож литовська дослідниця не виключає, що цей розширений варіант «Похвали...» існував не лише на папері, а й декламувався при дворі литовського володаря.

Прикро, що, захопившись створенням доволі карколомної теорії генези «Похвали...», Ґ. Міцкунайте пророчила важливі для прижиттєвого образу Вітовта уявлення про підвладність йому всієї Русі, зафіксовані й у нелітописній, і в «поетичній» версіях «Похвали...»⁴³. По суті, ішлося про реалізацію програми державного об'єднання всіх руських (східнослов'янських) земель, що її речником традиційно вважають Ольгерда з його вимогою, аби «вся Русь прямо належала Литві» (1358 р.).

Насправді це об'єднання не відбулося ані за Ольгерда, ані за Вітовта, та й самий факт існування такої загальноруської програми не беззаперечний: її декларації у джерелах обмаль, а Ольгердові заяви, як указував Ґ. Ловмянський, «слід розглядати в їх загальному контексті [...]. Слова “вся Русь” тут можна розуміти не у загальному, а у вузькому значенні всіх тих руських земель, що пролягали між Литвою та чорноморським степом», куди мусив перебраться Орден⁴⁴.

⁴¹ *Mickūnaitė G.* Making a Great Ruler. – P.76.

⁴² Її, до речі, дотримувася той-таки Ф. Сушицький (див.: *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.1. – С.121–123, 134–136). Цю атрибуцію заперечував М. Грушевський (див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.187. – Прим.3), однак у неї є свої прихильники (див.: *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С.92; *Морозова Н.* От гибридного церковнославянского к «простой мове». – С.119–120). Думку про авторство Тимофія тривалий час поділяв Ю. Пелешенко, однак згодом від неї відмовився (пор.: *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. – К., 1990. – С.78; *Його ж.* Українська література пізнього Середньовіччя. – С.42; *Історія української літератури у 12-ти томах.* – Т.1: Давня література (X – перша половина XVI ст.). – К., 2013. – С.653).

⁴³ «[Вітовту] держащу великое княженъ Литовское и Руськое и иная великая княженъя; спроста рещи – вся Руськая земля»; «спроста рещи – весь Руський языкъ честь и дары подаваху ему»; «баше же ему дръжаще великое княженъе Литовское и Руськое, иныи многи земли; спроста реку – вся Руская земля» (див.: *Западнорусские летописи.* – Ст.417; *Летописи белорусско-литовские.* – С.58, 75, 108).

⁴⁴ *Ловмянський Х.* Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. // *Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе.* – Москва, 1972. – С.272–273. Передрук: *Его же.* Русско-литовские

Це, зрозуміло, лише додає ваги «Похвалі...» у версіях кінця 1420-х рр., де занотовано уявлення сучасника про межі влади Вітовта і його статус у міждержавних взаєминах – хай він і представляє бажане за дійсне. У цьому сенсі варто порівняти приписку 1428 р., де зафіксовано, що Вітовтові «крепко служаху» Новгород Великий, із нотаткою католицького субдиякона Миколая (Микули) з Копилова (див. ілюстр. на с.134), ув'язненого Свидригайлом у Новгород-Сіверському замку, котрий того ж таки 1428 р. закінчив переписувати четверту «Книгу Царств» і зауважив із цього приводу:

«Книгу завершено тоді, коли найнепереможніший володар Олександр, інакше Вітовт, з'єднавшись із деякими стійкими володарями, а саме зі Свидригайлом, Сигізмундом, своїм братом із Литви, із Казимиром, мазовецьким князем, та іншими численними польськими магнатами й князями, а також із відважними та хоробрими польськими рицарями, нібито замірився вирушити на завоювання Великого Новгорода. Скажемо ж “Амінь” і хай буде з нами Христос!»⁴⁵.

Як бачимо, Миколай також відзначав могутність правителя Литви, але оцінював його успіхи значно реалістичніше, ніж його православний сучасник. Той тяжів до гіпертрофованих образів, які набули нового звучання в «поетичній» версії «Похвали...». Тут до Вітовта звертаються представники Орди, просячи в нього «царя на царство», і на його вимогу «безь всякого ослушания» приїздить навіть «цесарь римський», «иже есть царь над всею землею», – якому, формально будучи великим князем, литовський зверхник фактично нічим не поступається як володар⁴⁶. Уважаємо, що подібні уявлення, похідні з середовища православних книжників, варті уваги дослідників, котрі вивчають імперські амбіції Вітовта⁴⁷.

Повертаючись до доробку Ф.Сушицького, слід занотувати, що він не отримав належної оцінки й у відомого фахівця з білорусько-литовських літописів М.Улащика, котрий 1985 р., підбивши підсумки їх майже півторасторічного

отношения в XIV–XV вв. // Из истории русской культуры. – Т.2. – Кн.1: Киевская и Московская Русь. – Москва, 2002. – С.393–394. Див. також, як розуміли події 1358 р. на початку XV ст.: Ючас М.А. Галицко-Вольнская Русь и проблема христианизации Литвы во второй половине XIV в. // Восточная Европа в исторической ретроспективе. – Москва, 1999. – С.269.

⁴⁵ Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu narodowego im. Ossolińskich. – Т.2. – Lwów, 1886. – S.433. Докл. про ці нотатки див.: *Котляр М.Ф., Русіна О.В.* Україна: Хронологія розвитку. – Т.3: Від Батієвої навали до Люблінської унії. – К., 2008. – С.212.

⁴⁶ У Слуцькому літопису (див.: *Летописи белорусско-литовские.* – С.75) є навіть поодинокий випадок титулування Вітовта «царем» («поклонися славному царю, великому князю Александру»). Проте це очевидна описка; ідея «царства» взагалі була чужою для Литви. Характерними є, зокрема, ті зміни, яких зазнало на теренах Великого князівства Литовського грецьке за походженням многоліття, що його виголошували в Константинополі напередодні Різдва імператорові й патріархові. Тут воно було «переадресоване» князям і митрополиту, оскільки «в нашей же Руси [...] несть царствие [...], ни жли царя» (див. щодо цього: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Т.2. – Кн.2. – К., 1908. – С.1085. – Прим.3; *Naumov A.* Wiara i historia: Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich. – Kraków, 1996. – S.61–62; *Морозова Н.А., Темчин С.Ю.* Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского. – С.34).

⁴⁷ Скажімо, від дослідження «Похвали...» виграла б праця литовського автора З.Норкуса, щойно перекладена українською: *Норкус З.* Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. – К., 2016. – 423 с.

вивчення, назвав свою працю «вступом» до цієї проблематики⁴⁸. При цьому він відійшов від традиційного розуміння білорусько-литовських літописів як певного різновиду нарративних пам'яток, визначаючи їх украй спрощено: як такі, що в них «викладена історія Великого князівства Литовського» й «написані на території цієї держави»⁴⁹.

По суті, безпідставно розширивши коло білорусько-литовських літописів, М.Улащик «підверстав» під це визначення не лише білоруські міські хроніки XVII–XIX ст. (мовляв, «адже це теж літописання»⁵⁰), а й навіть український хронограф 2-ї редакції, який, до речі, постав на українських теренах у 1620–1640-х рр., коли ті перебували у складі Корони Польської. Власне, підхід М.Улащика до цієї пам'ятки взагалі складно назвати науковим, адже він аналізував тільки одну її частину, «Хроніку литовську і жмойтську» (яку раніше видрукував за пізнім, XVIII ст., Тобольським списком⁵¹), цілком ігноруючи солідний доробок українських фахівців⁵². (Останній, між іншим, і досі невідомий у Білорусі⁵³).

Примітно, що обґрунтовуючи актуальність своєї книги, М.Улащик відзначав брак літератури з палеографічним описом пам'яток білорусько-литовського літописання⁵⁴. Тож здається, що він забув, що вже оприлюднив такий опис при їх перевиданні в 1980 р., і подає його вдруге (цього разу, щоправда, подекуди розширивши).

Сама ж доцільність здійсненого М.Улащиком перевидання (у т.35 «ПСРЛ») – замість, скажімо, публікації факсиміле т.17 із власними джерелознавчими додатками⁵⁵ – викликає неабиякі сумніви. Адже, з одного боку, у ньому так і не побачили світ «справжні» білорусько-литовські літописи, із різних причин не надруковані в 1907 р.⁵⁶; а з іншого – до цієї категорії було довільно зараховано Могильовську хроніку Сурти й Трубницького та Волинський короткий літопис, на якому ми ще зупинимось нижче; при цьому якщо хроніку, через її «особливий характер»⁵⁷, було принаймні подано в додатку до видання, то Волинський короткий літопис науковець без будь-яких застережень включив до корпусу білорусько-литовських літописів.

⁴⁸ Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – Москва, 1985.

⁴⁹ Там же. – С.3.

⁵⁰ Там же. – С.28.

⁵¹ Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – Т.32. – Москва, 1975. – С.15–127.

⁵² Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII в. – Днепропетровск, 1978. – С.31–35; Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. – К., 1983. – С.83–100. На важливості наукового видання хронографа робився спеціальний наголос у літературі (див.: Князьков Ю.П. Некоторые вопросы публикации украинского хронографа // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1978. – С.75–82; Мицык Ю.А. Про публікацію пам'яток українського літописання // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку. – К., 1988. – С.54).

⁵³ Див. енциклопедичні довідки про так звану «Велику хроніку» (український хронограф) й «Хроніку литовську і жмойтську» авторства В.Чемерицького: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 т. – Мінск, 2007. – Т.1 (А–К). – С.474–475; Т.2 (К–Я). – С.721.

⁵⁴ Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С.4.

⁵⁵ Такий репринт побачив світ у 2008 р.

⁵⁶ Їх повний перелік, що налічує 22 списки, подано В.Чемерицьким: Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С.13–14.

⁵⁷ Летописи белорусско-литовские. – С.3–4.

Паралельно з нього, по суті, «вишала» «Хроніка Биховця», опублікована М.Улащиком раніше разом із «Хронікою литовською і жмойтською» та двома іншими літописами (Баркулабівським і Панцирного та Оверка)⁵⁸. Це унаочнює, що у своїй едиційній діяльності науковець керувався не так професійними міркуваннями, як логікою власних досліджень (обидві «Хроніки» він вивчав із 1960-х рр.)⁵⁹.

Симптоматично також, що М.Улащик узявся передруковувати неодноразово виданий Баркулабівський літопис – замість удоступнити у своїх публікаціях Патріарший рукопис, складовою якого він був⁶⁰. Більше того, на сторінках своєї монографії М.Улащик усіяляко уникає згадок про цей рукопис, який має пряме відношення до білорусько-литовських літописів, – навіть при аналізі Баркулабівського літопису⁶¹.

Як наслідок, поза науковим обігом опинилися так звані літописи Патріарші А і Б, фрагментарно надруковані в 1907 р. й не включені М.Улащиком ані до т.32, ані до т.35 «ПСРЛ». Перша із цих пам'яток включає у себе опис битви під Оршею (1514 р.) із найповнішим із тих, які містяться в білорусько-литовських літописах, реестром московських полонеників, складеним свого часу для гетьмана К.Острозького⁶². Щодо його ігнорування фахівцями нещодавно висловив подив К.Гудмантас⁶³. Пояснення, звісно, полягає в тому, що нинішні спеціалісти оперують білорусько-литовськими літописами у «сучасних» виданнях М.Улащика, а не «застарілому» 1907 р. (як, скажімо, дослідник біографії князя Острозького В.Ульяновський, котрий не має уявлення про існування згаданого реестру та його трансформацію у цих пам'ятках)⁶⁴.

До слова, той-таки К.Гудмантас слушно зауважив, що опис битви під Оршею, наявний у білорусько-литовських літописах (Патріаршому А, Рачинського, Румянцевському, Євреїновському⁶⁵), не має нічого спільного з тим, який міститься у Волинському короткому літопису⁶⁶, – «специфічному джерелі, створеному на периферії держави»⁶⁷.

⁵⁸ Хроника Быховца // ПСРЛ. – Т.32. – С.128–173.

⁵⁹ Тоді постали його публікації: Хроника Быховца / Предисл., комм. и пер. Н.Н.Улащика. – Москва, 1966; *Улащик Н.Н.* «Литовская и Жмоитская кроника» и её отношение к хроникам Быховца и М.Стрыйковского // Славяне и Русь. – Москва, 1968. – С.357–365.

⁶⁰ Див. його описи: Западнорусские летописи. – С.V–VII; *Чамярыцкі В.* Патрыяршы рукапіс // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 т. – Т.2. – С.409.

⁶¹ Пор.: *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С.26 (прим.82), 79. Наголосимо, що Баркулабівський літопис лише з примхи М.Улащика потрапив до категорії білорусько-литовських, куди його, окрім нього, ніхто не зараховував – якщо, звісно, не зважати на комічну колізію, пов'язану з ученицею В.Ульяновського – К.Кириченко, котра стверджує, що Баркулабівський літопис «з великим археографічним описом» побачив світ у т.17 «ПСРЛ» (див.: *Кириченко К.* Баркулабівський літопис: спроба інтерпретації авторського задуму // Просемінарії: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – Вип.2. – К., 1998. – С.37); цього, зрозуміло, ніколи не було й не могло бути.

⁶² Западнорусские летописи. – Ст.185–188.

⁶³ *Gudmantas K.* Bitwa pod Orszą i geneza Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego // 1514 m. Oršos mūšis: karinė pergalė ir jos ženklai. – Vilnius, 2014. – P.101–103.

⁶⁴ *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острого, 2009. – С.49, 53; *Його же.* Князь Василь-Костянтин Острозький: Історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С.191–192, 195.

⁶⁵ Див.: Летописи белорусско-литовские. – С.168–169, 212, 234–235.

⁶⁶ Там же. – С.125–127. Докл. про нього див.: *Русина О.В.* «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»: структура та джерела // Український історичний журнал. – 2016. – №1. – С.133–149.

⁶⁷ *Gudmantas K.* Bitwa pod Orszą... – P.101.

На жаль, цієї специфіки не відчуває А.Семенчук, яка слідом за М.Улащиком упевнено зараховує Волинський короткий літопис до білорусько-литовських і вважає, що саме їхній редактор, Альбрехт Гаштольд, через неприязнь до князя К.Острозького зашкодив поширенню присвяченої йому «Похвали...», присутньої в опису битви⁶⁸. Водночас вона стверджує, що «Похвалу Костянтину Острозькому» взоровано на «Похвалі Вітовтові» – хоча насправді ці панегірики не мають жодних паралелей, за винятком фрази «Тайну цареву таити добро есть, а дела великого господаря поведати добро ж есть». Утім і ця ланка між Волинським коротким літописом та пам'ятками білорусько-литовського літописання вповні ілюзорна: автор «Похвали Острозькому» прямо вказує на своє джерело, не назване у «Похвалі Вітовту», – на «великого Нифонта», тобто на «Житіє» кіпрського єпископа Нифонта Констанцького⁶⁹, або на «Слово святого Нифонта до вірних», що ввійшло до складу збірки «Ізмарагд» та Скитського патерика⁷⁰. Тож ідеться не про запозичення, а радше про певний топос агіографічних і панегіричних творів.

До речі, розпізнання тодішніх топосів далеко не завжди під силу сучасному досліднику. Скажімо, в оповіді «Хроніки Биховця» про воєнну кампанію 1497 р. наводяться слова великого князя Олександра, котрий, солідаризуючись зі своїм братом Альбрехтом, вирушив походом на воеводу Стефана III, не інформуючи про його кінцеву мету «панов-рад своих». Коли ж, опинившись під Брацлавом, «панове литовский» поставили питання руба («Куда, твоя милость, идешь с нами?»), той відповів: «Когда бы умысл мой кошуля (сорочка – *О.Р.*) моя, которая на мне есть, ведала, я бых и тую жжог»⁷¹.

Ця колізія, занотована літописцем, напряду корелює з історичним сюжетом, доволі віддаленим від неї у просторі й часі. Маємо на увазі події 1656 р., коли австрійські послы в Росії намагалися з'ясувати плани царя Олексія Михайловича. Ось як їх описано в «Історії Росії» С.Соловйова (наводимо цей фрагмент без перекладу, оскільки текст відтворює лексику джерел):

«Послы спрашивали: куда царскому величеству из литовских нововзятых городов поход будет? Думный дяк отвечал: “Нам царского величества мысль ведать нельзя, да и спрашивать о том страшно”. На это [посол] Аллегретти сказал: “У испанского короля однажды войска многие были изготовлены и корабли воинские; спрашивали у него ближние люди: куда он эти корабли и войско изготовил? Король отвечал: что у него сдумано, того им ведать ненадобно; если б он ведал, что рубашка его думу знала, то он бы её сейчас в огонь кинул”»⁷².

⁶⁸ *Siemianczuk A.* Latopisy o bitwie pod Orszą // *Mówią wieki.* – 2014. – №9. – S.73.

⁶⁹ Див.: *Срезневский И.И.* Древние памятники русского письма и языка (X–XIV вв.): Общее повременное обозрение с палеографическими указаниями и выписками из подлинников и из древних списков. – Санкт-Петербург, 1863. – С.227.

⁷⁰ *Полетаева Е.А.* Выписки из Жития святого Нифонта в древнерусских сборниках // *Вестник Новосибирского государственного университета: Серия «История, филология».* – Т.10. – Вып.2: Филология. – Новосибирск, 2011. – С.96.

⁷¹ *Хроника Быховца.* – С.165.

⁷² *Соловьёв С.М.* Сочинения. – Кн.5. – Москва, 1990. – С.629.

Ця паралель змушує замислитися над тим, чи справді у «Хроніці Биховця» задокументовано Олександрові слова, чи автор сюжету, усупереч думці Ф.Сушицького⁷³, не був ані сучасником, ані співучасником описаних подій, а лише використав поширений у Західній Європі топос, пов'язаний із військовою таємницею⁷⁴.

Водночас у тій-таки «Хроніці Биховця» можна знайти й унікальні зразки місцевої усної традиції, що її не фіксують діловодні джерела. Згадаймо хоча б приповідку про київського князя Володимира Ольгердовича, який, за словами доволі далекого від нього у часі літописця, «бегал на Москву и тым пробегал отчизну свою Киев»⁷⁵. На іншу натрапляємо в оповіді «Хроніки» про трагічну загибель Сигізмунда Кейстутовича, якому перед смертю вбивці виголосили вирок: «Что еси был наготовал князем и паном, и всим нам пити, тое ты теперь пей один»⁷⁶. Виразну паралель до цієї фрази маємо у виразі, ужитому київським біскупом Йосипом Верещинським у листі до польного гетьмана С.Жолкевського (4 жовтня 1593 р.): «Не бажаючи того пива пити з урядом замковим, якого наварили»⁷⁷.

Цікаво, що обставини смерті Сигізмунда Кейстутовича, значною мірою «сконструйовані» літописцем⁷⁸, у працях західноєвропейських гуманістів XV–XVI ст. подеколи «проектувалися» на інших литовських князів – Свидригайла та Скиргайла⁷⁹. І якщо перший був, принаймні, Сигізмундовим супротивником, то другий не мав до нього жодного стосунку – хіба що теж помер насильницькою смертю (невдовзі після свого утвердження в Києві, звідки Вітовт усунув «утікача» Володимира Ольгердовича, усупереч волі частини мешканців міста).

Цей епізод також описаний у білорусько-литовських літописах (короткої редакції середини XV ст. і пізніших). При цьому сюжет про Скиргайлову смерть є вставкою до основного тексту, що вийшла з-під пера киянина, котрий був «млад», коли той пішов із життя. Тож, вимушено керуючись чутками, анонімний книжник пов'язує князеву загибель з іменем митрополичого намісника ченця Фоми Ізуфова, який дав йому «зеліе отравное пити», коли той заїхав до нього, збираючись на полювання.

⁷³ Сушицький Т. Західноруські літописи. – Ч. II. – С. 357–358.

⁷⁴ Трохи інакшого вигляду він набув у XVIII ст., коли його озвучив пруський король Фрідріх Великий: сорочку заступив нічний ковпак.

⁷⁵ Хроника Быховца. – С. 162. Симптоматично, що в радянській історіографії ця заувага літописця перетворила князя на союзника Дмитра Донського в боротьбі з Ордою в 1379–1380 рр. (див.: Шабунько Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 116–118, 129–131, 153); згодом це спровокувало іронічні ремарки В. Кучкина стосовно спроб окремих науковців розширити коло учасників Куликовської битви (див.: Кучкин В. А. Был ли митрополит Киприан в 1380 г. в Москве? // Анфологион: Власть, общество, культура в славянском мире в средние века: К 70-летию Б. Н. Флори. – Москва, 2008. – С. 259).

⁷⁶ Хроника Быховца. – С. 156.

⁷⁷ Listy Stanisława Żółkiewskiego. – Kraków, 1868. – S. 29.

⁷⁸ Докл. про це див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С. 264–294.

⁷⁹ Барвінський Б. Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський (1432–1440). – Жовква, 1905. – С. 138–139; Подберезкин Ф. Д. «Partes Wandalar in Magna Germania»: Что знал Альберт Кранц о Литве и Руси // Alba Ruscia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.). – Москва, 2015. – С. 197.

«И с того пиру князь Скиргайло так поехал за Днепр к Милославичом и тамо разболеся [...] болев 7 дней и преставися у среду. И понесоша его на главах священницы, поюще песни отходныя, со свещами, из града Киева до святое Богородицы Печерское; и положен бысть чюдный князь Скиргайло добрый, подле гроба святого Феодосия Печерского»⁸⁰.

Оцінки цього сюжету українськими літературознавцями радше емоційні, аніж наукові. Скажімо, С.Росовецького дивує характеристика князя: «чюдный князь Скиргайло добрый», і він з обуренням відзначає вчинок місцевих «священників», що поклали заїжджого литовського князя «подле гроба святого Феодосия Печерского»⁸¹.

Не був цей сюжет належно оцінений і польськими медієвістами – згадаймо дискусію 1990-х рр. щодо історичності Скиргайла як одного з володарів Києва. З їх числа його намагався виключити відомий фахівець із генеалогії Я.Тенговський, вважаючи, що до самої смерті Скиргайла (у грудні 1394 р.⁸²) київським князем залишався Володимир Ольгердович. При цьому він виходив із того, що останній ще в лютому 1394 р., ручаючись разом із Вітовтом і Скиргайлом за свого брата Андрія, згадувався в документах як «Wlodimirus Kyouiensis», а тогорічний ітinerарій Скиргайла виключав його участь у поході на Київ⁸³.

Головна теза Я.Тенговського – «Скиргайло ніколи не був київським князем» – викликала заперечення з боку Я.Поверського⁸⁴. Дослідник указав на неприпустимість ігнорування відомостей білорусько-литовських літописів короткої редакції щодо обставин смерті й похорону Скиргайла як київського правителя; що ж до титулатури Володимира Ольгердовича, то князь міг утримати її, як данину традиції, і після усунення з Києва, де він порядкував із 1360-х рр. (це, між іншим, сталося з його братом Андрієм: той продовжував зватися Полоцьким і через 12 років після остаточної втрати ним цього міста).

Додамо до цього взагалі не зауважену обома польськими дослідниками інформацію про Скиргайлову смерть у Києві, подану (під 1394 р.) Я.Длугошем (тим більше, що, усупереч думці Ю.Лимонова⁸⁵, вона навряд чи походить від

⁸⁰ Летописи белорусско-литовские. – С.65, 72, 101–102, 138.

⁸¹ Цитуємо коментар до: *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.248. Вражає і «глибокодумність» іншого дослідника, для якого звістки про смерть Скиргайла й кількох інших князів є підставою для фундаментального висновку: «Повідомлення щодо смерті правителів чи втрати ними владних повноважень не є розлогими, проте сам факт їх включення до літописного тексту є свідченням того, що у свідомості інтелектуалів того часу вони є важливими і, можна припустити, саме внаслідок того, що ці смерті призводять до змін на владних позиціях» (див.: *Яцук О.* Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського літописання (На прикладі «Літописця великих князів литовських») // *Український археографічний щорічник.* – Вип.18. – К., 2013. – С.189, 194).

⁸² Сама ця дата тривалий час залишалася дискусійною – аж доки К.Ясинський не натрапив у рахунках краківського королівського двору на датований 24 січня 1395 р. запис про втрати, пов'язані з жалобою за князем Скиргайлом (див. рецензію К.Ясинського на «Генеалогію Ягеллонів»: *Studia Źródłoznawcze.* – Т.15. – Warszawa; Poznań, 1971. – S.240).

⁸³ *Tęgowski J.* Kiedy zmarł Skirgiello? // *Spółeczeństwo i polityka do XVII wieku.* – Olsztyn, 1994. – S.59–64.

⁸⁴ *Powierski J.* Czy Skirgiello był księciem kijowskim? // *Ibid.* – S.65–78.

⁸⁵ *Лимонов Ю.А.* Польський хроніст Ян Длугош о Росії // *Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе.* – Москва, 1972. – С.265.

версії білорусько-литовських літописів, відрізняючись від неї як деталями, так і загальною тенденцією⁸⁶).

Наявну в обох пам'ятках звістку про поховання Скиргайла Ольгердовича в Печерському монастирі до певної міри підтверджує заповіт сина Володимира Ольгердовича – Андрія. У преамбулі до нього князь згадує про те, як 1446 р.

«приездил в Киев со своею женою и со своими детками, и были есмо в дому Пречистыя (Богородицы) и поклонилися есмы пресвятому образу ея, и преподобным отцам Антонию и Феодосию, и прочим преподобным и богоносным отцам печерским [...], и поклонихомся отца своего гробу, князя Владимира Ольгердовича, и дядь своих гробом (курсив наш – О.Р.)»⁸⁷.

Ще важливіше те, що Скиргайла занесено до пом'яника Києво-Печерського монастиря, де його ім'я («великаго князя Скиргайла, нареченнаго в святом крещении Иоанна») фігурує поряд з іменами Володимира Ольгердовича та його сина Олелька⁸⁸. На жаль, це джерело й досі залишається практично невідомим польським фахівцям, хоч його було запроваджено в науковий обіг понад сторіччя тому⁸⁹. Меншу цінність має князівський пом'яник, включений Йосифом Тризною до складу створеної ним редакції Печерського патерика (1647–1655 рр.): наявна в ньому згадка про Скиргайла повністю запозичена впорядником із білорусько-литовських літописів⁹⁰. Думаємо, варто акцентувати той факт, що ці пам'ятки були відомі київським інтелектуалам XVII ст. – хоча, вочевидь, не вважалися за авторитетні: наявні там дані ввійшли в їхню свідомість лише завдяки «посередництву» польських хроністів, котрі охоче користувалися цим джерелом.

У сучасній Україні подеколи трапляється зовсім протилежне: дані білорусько-литовських літописів зазнають суттєвої переоцінки. Скажімо, позаминулого року практично не згадували про 500-річчя битви під Оршею, однак охоче відзначали (хай лише на місцевому рівні) 585 років події, чия міфологізація повністю ґрунтується на їхніх даних. Маємо на увазі так званий з'їзд європейських монархів, який відбувся в Луцьку у січні 1429 р. У публіцистиці та популярних виданнях останніх десятиліть він подеколи репрезентується як перша в історії міжнародної політики багатостороння зустріч на найвищому рівні, ледь не прообраз Європарламенту чи навіть самітів G-8⁹¹. Насправді ж

⁸⁶ Jana Długosza, kanonika krakowskiego, *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – Kraków, 1868. – Т.3. – S.478. Див. також критичні зауваги: *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С.82. – Прим.1.

⁸⁷ Южнорусские грамоты, собранные Вл.Розовым. – Т.1. – К., 1917. – №83. – С.154.

⁸⁸ *Голубев С.Т.* Древний помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.). – С.6.

⁸⁹ Саме тому у праці Я.Поверського натрапляємо на ототожнення двох київських князів – Івана Ольгимонтович й Івана Борисовича (див.: *Powierski J.* Czy Skirgiello był księciem kijowskim? – S.78), хоч у пом'янику вказане хресне ім'я Ольгимонта – Михайло (див.: *Голубев С.Т.* Древний помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия). – С.7).

⁹⁰ *Кучкин В.А.* Княжеский помяник в составе Киево-Печерского патерика Иосифа Тризны // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования: 1995 г. – Москва, 1997. – С.174, 191–192, 225.

⁹¹ *Мірошниченко Ю., Удовік С.* Русь-Україна: становлення державності. – Т.1. – К., 2011. – С.225.

цей так званий «міжнародний конгрес» являв собою зустріч тодішніх володарів України, польського короля Владислава-Ягайла та великого князя литовського Вітовта, із майбутнім імператором Священної Римської імперії Сигізмундом Люксембурзьким. У зустрічі брали участь також мазовецькі князі та представники Тевтонського ордену. На з'їзді розглядалися проблеми тогочасного міжнародного життя: участь Польщі в антитурецькій кампанії, позиція, зайнята у цьому питанні Молдавією, гуситський рух у Чехії, територіальні суперечки тощо. Уперше було офіційно порушено питання про коронацію володаря Литви, із проектом якої Сигізмунд Люксембурзький звернувся до Вітовта ще 1428 р., чим спровоковано так звану «коронаційну бурю»⁹². З'їзд не став скільки-небудь помітною політичною подією. Як зауважував М.Грушевський, це «був один з численної серії дипломатичних з'їздів 1420-х рр., тільки відбувся з великою парадю [...] На порядку дня стояли справи пруська, гуситська та волоська, що виплила тоді між Польщею й Угорщиною. Успіхи нарад в сих справах були дуже невеликі»⁹³.

Зрештою, не відбулася й коронація великого князя литовського. Як відомо, Ягайло (всупереч сподіванням Сигізмунда, котрий був не від того, аби посварити його з Вітовтом) дав на неї згоду. Однак невдовзі схаменувся й став пояснювати, що ця коронація неможлива з огляду на природу взаємин між Литвою та Польщею: зваживши на королівський титул свого володаря, литовці могли б знехтувати взятими на себе унійними зобов'язаннями, і їхні землі (які Ягайло вважав своєю власністю) були б назавжди втраченими для Крони.

Двоєдушність Ягайла розлютила Вітовта й незабаром обидві держави опинилися на межі війни. Навіть позірна готовність першого передати другому польську корону не залагодила справу. Останньою ж краплею стали слова Ягайлового представника на з'їзді німецьких князів у Нюрнбергу, котрий заявив, що Вітовт є тільки намісником його володаря в Литві. Не дивно, що той остаточно ствердився у своєму рішенні та призначив дату коронації – 8 вересня 1430 р. У цей день до Вільна прибули Ягайло, лівонський, пруський магістри, великі князі московський, тверський і рязанський, новгородці та псковичі, представник Сигізмунда, а також візантійський, ординський, волоський послі. Проте коронація так і не відбулася: через перешкоди, що їх чинили поляки, корони для Вітовта та його дружини своєчасно не потрапили до Вільна. А невдовзі, у жовтні 1430 р., сам Вітовт, травмований через прикру випадковість, пішов із життя у Троках (нині – Тракай).

Ці події фіксуються у чотирьох білорусько-литовських літописах короткої редакції середини XV ст. (Никифорівському, Супрасльському, Слуцькому, Академічному), звідки дізнаємося про те, що Вітовт «хотел на себе положити корону» й, запросивши на коронацію численних гостей, щедро їх частував («на день шло триста бочек меду, а яловиц триста, а баранов и вепров по триста»).

⁹² *Nikodem J. Spory o koronację W. Ks. Litewskiego Witolda w latach 1429–1430 // Lituano-Slavica Posnaniensia. – T.6 (1995). – S.55–75; T.7 (1997). – S.155–171; Błaszczyk G. Burza koronacyjna: Dramatyczny fragment stosunków polsko-litewskich w XV w. – Poznań, 1998.*

⁹³ *Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – К., 1993. – С.155.*

Тут-таки йдеться про хворобу князя та його смерть за присутності Ягайла⁹⁴.

Водночас ті ж таки білорусько-литовські літописи (за винятком дефектного Никифорівського) містять «Похвалу Вітовту», де згадується візит Сигізмунда Люксембурзького до Луцька⁹⁵. При цьому лише в одному випадку (у Слуцькому, чи Уваровському літопису) «Похвала...» примикає до оповіді про коронаційні заходи у Вільні⁹⁶. Утім, на думку фахівців⁹⁷, така комбінація не первинна – її подає Супрасльський список.

Це поєднання двох самостійних фрагментів у сформованих у XVI ст. білорусько-литовських літописах другої редакції набуває системного характеру й веде до глибокої переробки кожного з них: «Похвала...» суттєво скорочується, а коронаційний з'їзд і смерть Вітовта переносяться до Луцька⁹⁸.

Ця контамінація й призводить до гіпертрофованих уявлень про масштаби Луцького з'їзду та до інших помилок, які ретранслюються навіть у фаховій літературі. Скажімо, Л.Войтович стверджує, що «саме Луцьк обрав Вітовт Кейстуович для своєї коронації у 1429 р.»⁹⁹, а В.Александрович переконаний, що церква Св. Якова в Луцьку «збудована у зв'язку зі смертю в місті у день пам'яті цього святого (1430) великого князя литовського Вітовта»¹⁰⁰.

Ще один ювілей, ледь не цілком ґрунтований на відомостях білорусько-литовських літописів, відзначався в 2012 р. Маємо на увазі 650-ліття битви на Синій Воді як події, що призвела до повного визволення українських земель від татарського поневолення (по суті – українського аналога битви на Куликовому полі 1380 р., коли московський князь Дмитро Іванович завдав відчужної поразки татарам під проводом Мамає). Однак насправді оцінити значення Синьоводської битви дуже непросто, позаяк наявні літописні відомості про цю подію вкрай лапідарні: єдине авторитетне джерело, Рогозький літописець, нотує тільки те, що восени 1362 р. «Ольгерд Синю Воду и Белобережия повоювал»¹⁰¹, а у синхронних їй польських хроніках немає жодної згадки про боротьбу Ольгерда з татарами. Тож є підстави вважати, що Синьоводська битва була доволі незначним епізодом у політичній історії Південно-Західної Русі другої половини XIV ст., адже сумнівно, що, маючи амбітні плани щодо Москви й одночасно воюючи на півночі та заході, князь Ольгерд міг також змагатися

⁹⁴ Летописи белорусско-литовские. – С.34, 57, 75, 106.

⁹⁵ Там же. – С.58–59, 75–76, 108–109. До речі, М.Грушевський розцінив цю згадку як «непотрібний відступ про Луцький з'їзд» (див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.190. – Прим.3).

⁹⁶ Летописи белорусско-литовские. – С.75.

⁹⁷ *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.П. – С.141–142, 143; *Чамарыцкі В.А.* Беларуска літаратура як помнікі літаратуры. – С.87–89.

⁹⁸ Летописи белорусско-литовские. – С.140–141, 162–163, 188–189, 209–210, 230–231. Див. також: *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.П. – С.295–297.

⁹⁹ Україна: Литовська доба: 1320–1569. – К., 2008. – С.48.

¹⁰⁰ Історія української культури. – Т.2. – С.271. Дослідник не критично сприймає інформацію пізніх білорусько-литовських літописів (див.: Летописи белорусско-литовские. – С.141, 163, 189, 210), не верифікуючи її за іншими джерелами – хоч навіть у списках першої редакції цієї помилки немає, адже місце Вітовтової смерті не вказане (див.: Летописи белорусско-литовские. – С.34, 57, 75, 106).

¹⁰¹ Рогожский летописец // ПСРЛ. – Т.15. – Вып.1. – Петроград, 1922. – Ст.75.

з татарами на півдні. Такий підхід до цієї події визначальний для польської історичної науки, серед представників якої слід згадати С.М.Кучинського, Т.Трайдоса, Я.Тишкевича, Я.Тенговського, Я.Куртику¹⁰².

Натомість в українській історіографії існує виразна тенденція до ігнорування висновків польських фахівців та до переоцінки Синьоводської битви. Ці гіпертрофовані уявлення ґрунтуються головню на «Хроніці» польського історіографа кінця XVI ст. М.Стрийковського, схильного до всіляких фантазій та ампліфікацій, та на використаних ним білорусько-литовських літописах XV ст. Чільним речником таких поглядів виступив Ф.Шабульдо, чию позицію, найдокладніше сформульовану у брошурі «Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання» (1998 р.), я неодноразово піддавала критиці¹⁰³. Утім це так і не спровокувало плідної дискусії¹⁰⁴.

Дослідник не раз наполягав на принциповій новаційності своєї праці, але, по суті, він лише перетворив на «подію принаймні східноєвропейського значення» битву, з якою раніше пов'язувалося лише визволення від татар Поділля, де натомість запанували сини литовського князя Кориата Гедиміновича. Ці уявлення ґрунтуються на «Повісті про Поділля», яку донесли до нас білорусько-литовські літописи середини XV ст.¹⁰⁵:

«Коли господарем был на Литовской земле князь великий Ольгерд, шел он в поле с литовским войском, побил татаров на Синей Воде, трех братьов: князя Хочибея и Кутлубугу, и Дмитрия. А си три браты, татарские князи, [были] отчичи и дедичи Подольской земли, а от них заведовали атаманы, а баскаки, приездячи, от них, атаманов, имывали с Подольской земли дань.

А брат великого князя Ольгерда держал Новгород-Литовский, князь Кориат, а в него были четьре сыны: князь Юрии, князь Александр, князь Константин, князь Федор. Ино тые княжата Кориатовичи три брата – князь Юрии и князь Александр, князь Константин – и князь Федор со князя великого Ольгердовым

¹⁰² *Kuczyński S.M.* Sine Wody: (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // *Idem.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1965. – S.135–179; *Trajdos T.* Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434). – T.1. – Wrocław, 1983. – S.118–122; *Tyszkiewicz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII–XVIII w. – Warszawa, 1989. – S.118; *Tęgowski J.* Małżeństwa Lubarta Giedyminowica // *Genealogia.* – 1995. – №6. – S.20; *Idem.* Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // *Teki Krakowskie.* – 1997. – №5. – S.158; *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku: Spisy.* – Kórnik, 1998. – S.8–9; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV w. // *Kamieniec Podolski: Studia z dziejów miasta i regionu.* – T.1. – Kraków, 2000. – S.13–15.

¹⁰³ Див., передовсім, рецензію: *Русина О.* Синьоводська «Задонщина»: історична першість чи історіографічний гібрид? // *Український гуманітарний огляд.* – Вип.1. – К., 1999. – С.178–189 (передрук: *Ї ж.* Студії з історії Києва та Київської землі. – С.314–326).

¹⁰⁴ Відповідь Ф.Шабульда (див.: *Український гуманітарний огляд.* – Вип.2. – К., 1999. – С.289) не містила скільки-небудь вагомих контраргументів, а подальший розвиток дискусії був унеможливлений редакційною політикою «Українського гуманітарного огляду». Через це критичні ремарки, підготовлені до друку в 2000 р., побачили світ значно пізніше (див.: *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. – С.327–340).

¹⁰⁵ Не зупинятимемося на тих трансформаціях, яких зазнала «Повість» у літописах Великого князівства Литовського XVI ст., хоча загалом вони дещо нагадують еволюцію «Похвали Вітовту»: упорядник хотів зробити її компактнішою й логічнішою, однак заплутався у хронології подій (див. щодо цього: *Полехов С.В.* Летописная «Повесть о Подоле». – С.37).

презволением и с помочию Литовския земли пошли в Подольскую землю.

И тогда в Подольской земле не было ни одного города – ни деревом рубленого, а ни камнем будованого. И тогда тые княжата Кориатовичи пришли в Подольскую землю и баскаком выхода [тут: данину] не почали давати. И напервей нашли себе тверж на реце на Смотриче, тут нарядили себе город Смотрич, а в другом месте были черницы у горе, и в том месте нарядили город Бакоту. И, ловяче в ловех, пригодилося им, како угонили много оленей в тот остров, где ныне Каменецкое место лежит. И, посекши лес, умуровали город Каменец, а после того все города подольские умуровали и всю землю Подольскую осели»¹⁰⁶.

Попри докладність, цей літописний переказ не можна вважати за історично достовірний. Він постав у період, коли подільські терени вкотре стали об'єктом польсько-литовського протистояння, тож упорядники «Повісті» прагнули довести пріоритетність історичних прав Литви на цей регіон. Звідси – спроба вивести їх з тогочасного «права завоювання»¹⁰⁷ та похідне від цього твердження про те, що Кориатовичі повністю припинили сплату «виходу» татарам. Однак у синхронних документах – як-от у підтверджуючій грамоті «князя и господаря Подольской земли» Олександра Кориатовича домініканському монастиреві у Смотричі (1375 р.) – фіксується сплата сріблом традиційної «дани в Татарь»¹⁰⁸.

Не витримує історичної критики й оцінка діяльності Кориатовичів на Поділлі: давній книжник приписує їм заснування Смотрича, Бакоти, Кам'янця-Подільського, до появи яких «в Подольской земле не было ни одного города – ни деревом рубленого, а ни камнем будованого». Тенденційність цієї звістки очевидна з огляду на існування згаданих міст у XII–XIII ст. Найімовірніше, літописець мав на меті максимально піднести роль Кориатовичів у загосподаренні Поділля (можливо, за прикладом польського короля Казимира, котрий, як казали, «застав Польщу в дереві, а залишив у камені»).

Загалом, слід визнати, що обставини появи Кориатовичів на Поділлі залишаються нам достеменно не відомими. Є думка, що сини Кориата з'явилися тут за десятиліття до Синьоводської битви. Принаймні, за твердженням польського історіографа Я.Длугоша, очищення Поділля від татар розпочав ще у 1350-х рр. король Казимир (якому, зокрема, приписується будівництво замку в Тереховлі)¹⁰⁹. Не можна також не помітити того, що в польсько-литовському протистоянні 1360-х рр. Юрій та Олександр Кориатовичі виступали на боці польського короля проти Ольгерда, Любарта й Кейстута – і отримали за це від Казимира Володимир-Волинський та Холм. У 1377 р. Олександр і Борис Кориатовичі з 11 подільськими замками присягнули на вірність не новому литовському князеві Ягайлу, а польсько-угорському королеві Людовикові Анжуйському.

¹⁰⁶ Летописи белорусско-литовские. – С.66, 74, 138.

¹⁰⁷ Щодо його генези див.: *Sutherland D.* Conquest and Law // *Studia Gratiana.* – Vol.15: Post Scripta (Essays on Medieval Law and the Emergence of the European State in Honor of Gaines Post). – Roma, 1972. – P.33–51.

¹⁰⁸ *Розов В.* Українські грамоти. – Т.1. – К., 1928. – С.20.

¹⁰⁹ Докл. див.: *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą... – S.15–18.

Загалом політиці Коріатовичів було властиве балансування між інтересами різних гравців на тодішній політичній арені – Литви, Польщі, Орди, Угорщини, Молдавії. Один із синів Коріата – Дмитро Боброк-Волинський – навіть дістався Москви, де став сподвижником князя Дмитра Івановича (Донського), одружився з його сестрою Ганною. Існує й літописна традиція, згідно з якою володар Польщі Казимир хотів видати свою дочку за Костянтина Коріатовича та передати йому своє королівство¹¹⁰.

Слід також звернути увагу на те, що «Повість про Поділля» має всі ознаки художнього твору. Зауважимо її тернарність: трое братів Коріатовичів заступають трьох побитих татарських «цариків». Подібну ж суто фольклорну деталь ми можемо віднайти, наприклад, і в такому творі, як поема невідомого автора «Про вибиття татар перекопських під Вишнівцем року 1512»¹¹¹. Її присвячено перемозі гетьмана К.Острозького на р. Лопушні, коли очолене ним 6-тисячне військо погромило вчетверо більші сили кримського хана Менглі Гірея. У поемі читаємо: «Царик сам заледве втік, старшії мурзове / Всі побиті, й царський зять, й цариків аж трое».

Можна додати ще низку зауваг про псевдоісторичний характер «Повісті про Поділля», але це, вочевидь, не зробить її менш привабливою для людей, яким хочеться вірити, що «першими, хто дав нищівну відсіч татаро-монгольським поневолювачам, були не Дмитрій Донської чи залізний Тамерлан, а наші славетні пращури-українці» (цитую анотацію до роману В.Рутківського «Сині Води», відзначеного низкою престижних премій, із Шевченківською включно).

У цьому, власне, і полягає головне концептуальне підґрунтя окресленої проблематики, яке має більше спільного з політикою, аніж із наукою. Саме позанаукові фактори домінували над студіюванням указаної проблеми і в попередні часи, коли піонерами у цій справі виступили литовський дослідник Р.Батура¹¹² і українець-діаспорянин Я.Пеленський. Обидва прагнули підірвати російську «монополію» на боротьбу з «монголо-татарським ярмом» (з якою, зрозуміло, кореспондувала визвольна місія Москви) та довести, що литовці/українці не тільки не стояли осторонь цієї боротьби, а й чи не першими виступили проти Золотої Орди. Особливо виразно ця інтенція проступає у працях Я.Пеленського, котрий наполягав, що «Велике князівство Литовське було державою, яка першою активно виступила проти присутності монголів у Східній Європі та їхньої супрематії над давньоруськими землями задовго до широко розрекламованої битви на Куликовому полі», котра не призвела до суттєвого послаблення Орди¹¹³.

Нині цей пафос дослідника виглядає, до певної міри, недоречним, позаяк із плином часу сама концепція «монголо-татарського ярма» зазнала суттєвої

¹¹⁰ Детальні біографи Коріатовичів представлено у книзі: *Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. – Poznań; Wrocław, 1999. – S.167–189.

¹¹¹ Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. – Ч.2. – К., 1995. – С.5–10.

¹¹² *Batura R. Lietuva Kovoje prieš Aukso Orda. Nuo Batu antplūdžio iki mūžio prie Mėlunų Vandens*. – Vilnius, 1975.

¹¹³ Див. передрук цитованої статті, що вперше побачила світ 1982 р.: *Pelenski J. The Contest between Lithuania and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe // Idem. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'*. – New York, 1998. – P.131–150.

трансформації, аж до повного її спростування у працях Л.Гумільова¹¹⁴ та його численних епігонів¹¹⁵. Сучасні фахівці слушно зауважують, що взаємини між монголами та населенням підкорених ними руських земель мали складний, багатоаспектний характер, і критикують доробок радянської історіографії, котра, повністю поділяючи конвенції російської науки XVIII–XIX ст., «заперечувала легітимність татарського правління й екстраполювала це ставлення на східних слов'ян доби середньовіччя», фокусуючи увагу на їхній «героїчній боротьбі проти загарбників», тоді як насправді золотоординський режим у Русі розглядали цілковито законним, визнаючи принципи легітимності, вироблені Чингізидами¹¹⁶.

Отже нинішнє постулювання «поглибленого вивчення обставин та наслідків Синьоводської битви» як «однієї з основних задач української медієвістики»¹¹⁷ видається, вочевидь, не відповіддю на виклики сучасної історіографії, а радше реалізацією патріотичного імперативу у царині середньовічних студій. Із цього погляду доволі симптоматично, що розробка окресленої проблематики почалася саме в 1990-х рр. – за умов щойно здобутої Україною незалежності, коли науковці, слідом за публіцистами, почали доводити пріоритет українців у різноманітних сферах історичного буття. Без сумніву, «синьоводська» проблематика варта уваги спеціалістів, але забезпеченість автентичними джерелами робить її студіювання малоперспективним.

Значно провокативніше для українських медієвістів питання про ті історичні персоналії, котрі постали в білорусько-литовських літописах як витвір книжників XVI ст. Очолоє перелік цих фантомів доволі таємничий князь Дмитро. За версією білорусько-литовських літописів широкої редакції, саме він порядкував у Києві, коли

«повстав царь Батый и пошол на Рускую землю, и всю землю Рускую звоевал, и князей руских многих постинал, а иных в полон повел, и столець всее Руское земли город Киев сжог и пуст вчинил. А князь великий киевский Дмитрей, боячися великое силы и моци его, збег с Киева в город Чернигов, и потом доведался, што город Киев скажен и вся земля Руская спустошена. А, вслышав, иж мужики мешкають без господаря, а зовутся дручане, и он, собравшись з людми, пошол ко Друцку и землю Друцкую посел, и город Друческ зарубил, и назвался князем великим друцкым»¹¹⁸.

Фантастичність цього епізоду цілком очевидна, адже обставини взяття Києва добре відомі з синхронних звісток Галицько-Волинського літопису. Неважко помітити, що й упорядники білорусько-литовських літописів були обізнані з текстом цієї пам'ятки, але використовували її в довільний спосіб,

¹¹⁴ Див. їх критичну оцінку: *Panarin S., Shnirelman V. Lev Gumilev: His Pretensions as Founder of Ethnology and His Eurasian Theories // Inner Asia. – Vol.3. – №1. – 2001. – P.1–18.*

¹¹⁵ Зокрема у праці О.Бушкова стверджується, що ніякого монгольського «нашествя» не було, а «Батый» – це «псевдонім, під яким діяли Ярослав Всеволодович та його син Олександр» (див.: *Бушков А. Россия, которой не было: Загадки, версии, гипотезы. – Москва; Санкт-Петербург; Красноярск, 1997. – С.100, 144, 236.*)

¹¹⁶ *Halperin Ch. Omissions of National Memory: Russian Historiography on the Golden Horde as Politics of Inclusion and Exclusion // Ab Imperio. – 2004. – №3. – P.131–144.*

¹¹⁷ Слово до читачів // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.4.

¹¹⁸ *Летописи белорусско-литовские. – С.129, 146, 194.*

пристосовуючи до власних потреб: у створеному їхньою фантазією персонажі химерно переплелися ім'я героїчного захисника Києва тисяцького Дмитра й окремі деталі біографії князя Михайла Чернігівського.

Здається, єдиним істориком, котрий поставився до цього сюжету з цілковитою довірою, був М.Стрийковський. У написаній ним упродовж 1576–1578 рр. хроніці «Про початки [...] народу литовського», яка так і не побачила світ за життя автора, він потрактував «київського монарха» Дмитра, котрий урятувався від Батиевого погрому, оселившись у Друцьку, як предка тодішнього київського воеводи князя К.-В.Острозького. За спостереженнями Л.Соболева, М.Стрийковський був настільки певним у слушності цього родоводу, що будь-яку згадку про Острозьких супроводжував покликанням на їх походження від друцьких князів¹¹⁹. Однак уже за декілька років ця його впевненість помітно похитнулася, що унаочнює текст «Хроніки» М.Стрийковського, надрукованої в 1582 р. У ній польський історіограф, не відмовившись остаточно від «друцької версії» родоводу Острозьких (а, можливо, лише недостатньо «очистивши» від її решток свій масштабний твір через неухважність або поспіх при підготовці тексту до друку), висловив думку, що їхнім предком був «монарх і цар усієї Русі» Данило Галицький (котрий, за твердженням М.Стрийковського, спромігся опанувати київський стіл і передати його своєму синові Леву)¹²⁰.

Попри несхожість цих двох генеалогій неважко помітити те, що їх об'єднує: ідею спадкових прав на Київ, актуалізовану литовсько-московським протистоянням за руські землі. Як відомо, московські Рюриковичі, починаючи від Івана III, обстоювали винятковість своїх прав на «всю Русь», покликаючись на прямий династичний зв'язок із київськими князями, за яких «и Вильна была, и Подольская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Киеву»¹²¹. Ця патримоніальна концепція покликкала до життя спроби литовців підвести якийсь «теоретичний фундамент» під факт посідання ними руських земель. Цю функцію й виконували, зокрема, створені в першій третині XVI ст. білорусько-литовські літописи, де стверджувалося, що просування литовців на Русь почалося тоді, коли їхні князі дізналися, «иж Руская земля спустела и князи руский розогнаны».

Тож поведінка Дмитра як гаданого володаря київського стола легітимізувала литовську експансію в регіоні. Щоправда, перебіг останньої викладено в легендарній частині білорусько-литовських літописів доволі плутано й сумбурно.

¹¹⁹ Соболев Л.В. Генеалогическая легенда рода князей Острожских // Славяноведение. – 2001. – №2. – С.34.

¹²⁰ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Cz.1. – S.228, 249, 286, 290–291, 303, 306, 321; Cz.2. – S.159–160, 281, 305; Соболев Л.В. Генеалогическая легенда... – С.34–36. Щодо Данила та Лева Даниловича як київських князів та гадану коронацію Данила в Києві (яку М.Стрийковський «додав» до справжньої, дорогинської) див.: Strykowski M. Kronika... – Cz.1. – S.286–287, 291, 303, 306, 311. Деякі сучасні дослідники йдуть навіть далі, зараховуючи до числа київських князів онука Данила – Юрія Львовича (див.: Столярова Л.В. Свод записей писцов, художников и переплётчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV вв. – Москва, 2000. – С.131).

¹²¹ Сборник Императорского русского исторического общества. – Т.71. – Санкт-Петербург, 1892. – С.172. Характерно, що в білорусько-литовських літописах широкою редакції Київ часів Батиевої навали визначається як «столец все Руское земли», тобто прямо зветься столицею Русі (див.: Летописи белорусско-литовские. – С.129, 146, 174).

Зрозуміло тільки те, що перші десятиліття після Батиевої навали проходили у сутичках литовців із «заволзькими царями», котрі вимагали від них, зокрема, сплати татарського «виходу» (так, хан Булаклай «прислал послов своих до великого князя Шварна, штобы ему выходы его давал и баскаки его ховал по тым городом (маються на увазі щойно захоплені Шварном Турів і Пінськ – О.Р.), как с тых городов хоживало за предков его, князей русских») ¹²².

При цьому немає жодного сенсу дошукуватись у білорусько-литовських літописах фактологічної чіткості та послідовності. Так, за їх версією, у битві на Окунівці від рук татар гине, з'явившись нізвідки, князь Семен Михайлович Друцький. А вже в наступному епізоді, в опису битви при Могильній, знов «виринає» із небуття князь Дмитро Друцький, хоч, за елементарними підрахунками, його відділяє від уже відомого нам Дмитра принаймні декілька поколінь. Цікаво, що поряд із ним у літописах фігурує князь Святослав Київський. І обох цих князів об'єднує прагнення вигнати литовського князя Рингольта «со о[т]чизны, своих городов русских» ¹²³.

Не варто доводити, що київський князь Святослав – не менш примарний, аніж його «попередник» Дмитро. Куди важливішим видається те, що, за слухним зауваженням М.Грушевського ¹²⁴, він, вочевидь, є текстуальним «двійником» ще одного київського володаря – Станіслава, на якого натрапляємо в тій частині білорусько-литовських літописів, де йдеться про легендарний похід на Русь литовського князя Гедиміна.

При створенні цієї легенди, докладно нами дослідженої ¹²⁵, також було використано Галицько-Волинський літопис, з якого запозичено імена всіх дійових осіб оповідання, за винятком Гедиміна й Ольгимонта Гольшанського. Володимир Василькович і Лев Данилович перетворилися на Володимира Володимирського й Лева Луцького. Син уповні реального Романа Брянського Олег став князем переяславським. Що ж стосується Станіслава, то, вочевидь, це доволі рідкісне для східнослов'янського ономастикону ім'я не є просто вигадкою анонімного білорусько-литовського книжника, як уважав О.Пріцак ¹²⁶. У ньому, скоріше, угадується перекручене ім'я брата Лева Даниловича – Мстислава (недарма ж у легендарній частині білорусько-литовських літописів фігурує ще й луцько-пінський князь Мстислав ¹²⁷, який, думано, є таким самим «двійником» Станіслава, як і київський князь Святослав, про якого йшлося вище). Отже невідомий нам книжник усіх цих цілком історичних осіб перетворив на сучасників і супротивників Гедиміна, а їх родинну солідарність, яка добре простежується за літописним матеріалом, – на співдії в боротьбі з великим князем литовським.

¹²² Летописи белорусско-литовские. – С.91, 130, 148, 175–176.

¹²³ Там же. – С.92, 131, 148, 176.

¹²⁴ *Грушевский М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. – К., 1891. – С.466–467. Пор.: *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. – Т.І: Литовский период. – Одесса, 1912. – С.7.

¹²⁵ *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. – С.41–54.

¹²⁶ *Pritsak O.* Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea // *Harvard Ukrainian Studies.* – Vol.10. – №3/4 (December 1986). – P.296. – Fn.69.

¹²⁷ Летописи белорусско-литовские. – С.91, 130, 147, 175.

Характерно, що фактором довіри до цього оповідання, як і до згаданого вище переказу «Хроніки Биховця» про смерть Сигізмунда Кейстutowича, була його докладність, котра сприймалась як наслідок доброї поінформованості автора. Не менш важливо те, що методи роботи авторів обох сюжетів, по суті, збігалися. Укладач оповіди про вбивство Сигізмунда, скориставшись «Повістю про вбивство Андрія Боголюбського» з Іпатіївського літопису, поставився до неї примітивно-споживацьки: вилучивши з контексту та довільно скомпонувавши окремі елементи злочину.

Таке поверхове ставлення до давньоруських джерел виразно корелює з редакційною моделлю білорусько-литовських літописів широкої редакції, що їх характерною рисою була наявність розлогого квазіісторичного вступу про початки Литви (від римлян, легендарних предків литовців, до часів Гедиміна), який мав замінити «загальноруські звістки (короткої редакції середини XV ст. – О.Р.) своїми матеріалами, хоч і придуманими ad hoc, але зв'язаними з [...] Литвою своїм походженням»¹²⁸. Ішлося про те етнокультурне дистанціювання від «русчизни», що його в 1550 р. емоційно висловив М.Литвин: «Ми вивчаємо московські письмена, які не несуть у собі нічого давнього і не мають нічого, що спонукало б до доблесті, оскільки руська мова чужа нам, литовцям, тобто італійцям, що мають італійську кров»¹²⁹. Таким чином, правомірним є висновок, що те відсторонення від загальноруського історико-культурного контексту, апогеєм чого стала «римська» теорія литовського етногенезу, до якої доклав рук і згаданий М.Литвин, виявлялося в Литовській державі й тоді, коли місцеві книжники, за браком власних історичних пам'яток, зверталися до давньоруських пам'яток.

Підсумовуючи, наголосимо, що білорусько-литовські літописи – це винятково цінне писемне джерело, але, водночас, як показали наведені приклади, вони вимагають неабиякої обережності при використанні, особливо коли йдеться про спроби буквального, «лобового» їх прочитання. Залишається сподіватися, що поглиблення інтересу до цього типу пам'яток сприятиме повнішому розкриттю їхнього потенціалу та подальшому залученню до студіювання «темних віків» української історії.

¹²⁸ Сушицький Т. Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.І. – С.103.

¹²⁹ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – Москва, 1994. – С.85–86.

The article sums up author's studies in the field of chronicle-writing from the terrains of the Grand Duchy of Lithuania in 15–16th centuries. It covers the subjects closely connected with Ukraine's medieval history as well as the contribution made by Ukrainian scholars into research of this literary phenomenon. A special stress is laid on such its components as panegyric to Grand Duke Vytautas, the Tale about Skirgaila's death and the Tale about Podillia. In author's opinion, the article may serve as an impetus for the further research of problems involved.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, chronicle-writing, Vytautas, Luts'k Congress, Battle of Blue Waters.

В.Ф.СОЛДАТЕНКО *

РЕЖИМ ГЕТЬМАНАТУ 1918 р. У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ ТА СУЧАСНИХ ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ

На основі найновіших фахових досліджень, в яких широко використано джерела, що до того не залучалися до наукового обігу, пропонуються міркування стосовно поглиблення уявлень, уточнення оцінок державно-правової моделі окупаційно-гетьманського режиму в Україні в 1918 р. Здійснюється критично-порівняльний аналіз із документальною базою й висновками, які домінували в історіографії попередніх десятиліть.

Ключові слова: *Брестський мир, окупація, окупаційний режим, гетьманський режим, окупаційно-гетьманський режим, австро-німецькі війська, державний переворот, Скоропадський, терор, повстанство.*

Загалом коротка за історичними мірками революційна доба початку ХХ ст. ознаменувалася в Україні потужним вибухом державотворчих ідей, концепцій, поривань, частина яких була доведена до стадії експериментів, втілення у життя політико-правових моделей, запровадження альтернативних режимів, тобто пройшла ґрунтовну суспільну апробацію. Особливе місце в історичному досвіді посів період гетьманату. Він став реальною альтернативою планам соціальних і національних перетворень, якими марили соціалістичні сили мало не всієї тогочасної Європи. Гетьманат круто змінив вектор прогресивного поступу, став спробою наочної реалізації варіанту суспільного устрою, в основу якого було покладено філософію повернення до здавна відомих, випробуваних людством цінностей у поєднанні з національно-специфічними традиціями, що, здавалося, також назавжди відійшли в минуле.

Як у 1918 р. українське суспільство розкололося на два основних нерівних табори, більший з яких рішуче не сприйняв запропонованих П.Скоропадським рецептів «оздоровлення» нації, а менший об'єднав adeptів новітнього гетьманату, так і до сьогодні продовжуються непримиренні битви представників різних підходів до тлумачення, оцінки однієї з дуже непростих сторінок вітчизняного досвіду. Природно, час від часу здійснюються спроби фронтального історіографічного дискурсу новітніх досліджень «другого гетьманату»¹, спираючись на які в даному випадку можна обмежитися відзначенням лише найважливіших, найрельєфніших тенденцій.

* Солдатенко Валерій Федорович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАНУ

E-mail: soldatenko.v.f@gmail.com

¹ Див., напр.: Калакура Я.С. Образ гетьманату в новітній історіографії // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. – К., 2008. – С.69–77; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки в 4-х т. – Т.ІІ. – К., 2009. – С.146–340.

Досить значна когорта фахівців схильна не тільки позитивно оцінювати досвід гетьманату, а й уважати цю державно-правову модель чи не найкращим гіпотетичним варіантом тогочасного поступу нації, якому, мовляв, завадили «безвідповідальні» дії українських соціалістів, котрі виявилися безсильними проти агресії радянської Росії, не знайшли протидії встановленню радянської влади².

Автор цієї публікації, починаючи з перших своїх студій про Українську революцію, намагається доводити, що гетьманат, за всієї своєї ситуативної зумовленості, сутнісно, змістовно, орієнтаційно, стратегічно був не стільки кроком уперед в українському державотворенні, а відчайдушною спробою загальмувати, зупинити революційно-прогресивний поступ нації, навіть повернути «колесо історії» назад³. А похідною від цих визначальних чинників була форма державного управління, тобто авторитарно-монархічний режим.

Великі сумніви щодо історичної детермінованості гетьманату висловлює М.Попович, уважаючи «вимучену псевдомонархічну авторитарну конструкцію» нежиттєздатною. Головну причину «консервативного й авторитарного режиму» відомий філософ убачає в тому, що «не було в українській традиції тих стабільних формотворень, що їх намагалася намацати в темряві консервативна суспільна думка». Зрештою М.Попович виходить на дихотомічну оцінку феномена: «Режим Скоропадського – це правоцентристський авторитарний режим, але немає жодних підстав вважати його антинаціональним»⁴. Окрім іншого, вочевидь тут чітко оформлена рефлексія на твердження національно-соціалістичних діячів (В.Винниченко, П.Христюк, І.Мазепа, М.Шаповал та ін.), котрі кваліфікували гетьманський режим як «проросійський» і «антинаціональний»⁵.

² Див., напр.: *Пеленський Я.* Передмова: Спогади Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) // Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.32–33; *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність 1917–1919 рр.: Історико-генетичний аналіз. – К., 1995. – С.3–10; *Потульніцький В.* Український консерватизм – ідеологічна і соціально-економічна передумова становлення 2-го Українського гетьманату (1789–1914) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – Вип.4. – К., 2000. – С.106; *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 рр.: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С.5, 244–245, 441; *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. – К., 2003; *Терещенко Ю.І.* Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції: історія, постаті, контрверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. – К., 2008. – С.13–40; Те саме // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – С.19–37 та ін.

³ Див.: *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – С.470–558; *Його ж.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920). – К., 1999. – С.166–184; *Його ж.* Гетьманська держава – альтернатива революційному розв'язанню суспільних проблем в Україні // Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т.2. – К., 2003. – С.215–292; *Його ж.* Україна в революційну добу... – С.146–340; *Його ж.* Гетьманська альтернатива: шлях до конструктивної суспільної трансформації чи консервативної безвиході // Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. – К., 2009. – С.188–227.

⁴ *Попович М.* В'ячеслав Липинський і український консерватизм // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Студії. – Т.1. – К.; Філадельфія, 1994. – С.48; *Його ж.* Червоне століття. – К., 2005. – С.206.

⁵ Див., напр.: *Винниченко В.* Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – С.100; *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.112, 115; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т.3. – Прага, 1921. – С.10, 12, 15, 61–62, 127 та ін.

Звісно, між позначеними, по суті полярними, позиціями спостерігається чималий спектр інших підходів. В одних працях гетьманат кваліфікують як «бюрократично-військову диктатуру»⁶. В інших стверджується, що, прийшовши до влади, гетьман справді отримав диктаторські повноваження, але на практиці вони були істотно обмежені присутністю окупаційних військ⁷. Зустрічалися спроби визначення гетьманської держави як «українського різновиду маріократії»⁸. Останній термін, мабуть, має на меті, не змінюючи нічого по суті, бодай трішки завуалювати наукоподібним словотворенням визначення, що дуже істотно зачіпає національне самолюбство – «маріонетковий режим», хоча у світовій історіографії, з українсько-діаспорною включно, не бракує саме такого визначення державного устрою 1918 р. Так, І.Лисяк-Рудницький уважав, що гетьманат не мав належних рис справжнього, органічного правопорядку і спирався не стільки на сили місцевого консерватизму, скільки на багнети австро-німецьких окупантів⁹. Як безумовно маріонетковий характеризує режим П.Скоропадського англійський дослідник О.Файджес¹⁰. Не надто відрізняється від згаданих вище думка О.Федишина, котрий уважав, що «кращим визначенням України в умовах німецької окупації 1918 р. є “сателіт”. Вона займала становище держави, яка добровільно, хоч і неохоче приймала заступництво великої держави з неминучим обмеженням свого суверенітету»¹¹.

Певної потуги останнім часом набула тенденція кваліфікувати Українську Державу 1918 р. як паліативний «малоросійський проект», у чому вбачається й головна причина його приреченості на невдачу¹². Чи не найповніше аргументував такий погляд В.Верстюк. У тритомнику «Україна і Росія в історичній ретроспективі» відповідний розділ він озаглавив «Провал проекту малоросійської України». Висхідним моментом для автора слугує особа П.Скоропадського. Делікатно відхиляючи твердження про український патріотизм гетьмана, надійно спираючись при цьому як на свідчення самого генерала, так і на документи тогочасних політиків із різних таборів, В.Верстюк дійшов твердої думки: «П.Скоропадський був людиною російської культури з великим сентиментом до Росії»¹³. І хоча бурхлива революційна епоха втягнула і його у вир політики, зумовила певні зрушення в орієнтаціях, зокрема в

⁶ Пеленський Я. Передмова: Спогади Павла Скоропадського... – С.23.

⁷ Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал. – 1992. – №9. – С.91–105; Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. – К., 1998. – С.11–125.

⁸ Мироненко О. Крах маріократії П.Скоропадського // Історико-політичні уроки української державності. – К.; Донецьк, 1998. – С.173.

⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. – Т.2. – К., 1994. – С.72.

¹⁰ Figes O. A Peoples Tragedy: The Russian Revolution: 1891–1924. – London, 1996. – P.449.

¹¹ Федюшин О. Украинская революция 1917–1918 / Пер. с англ. – Москва, 2007. – С.294. При підготовці російського перекладу прізвище автора «Fedyshyn» (Федишин) помилково було подане як «Федюшин».

¹² Див.: Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної нації XIX – XX ст. – Вид. 2-ге. – К., 2000. – С.129; Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. в контексті Української революції // Український історик. – 1999. – №2/4. – С.26; Його ж. Провал проекту малоросійської України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т.1. – К., 2004. – С.448–464; Скороход О.В. Гетьманат 1918 року як «малоросійський проект» // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – С.52–60.

¹³ Верстюк В. Провал проекту малоросійської України. – С.450.

українських справах, базові світоглядні принципи залишалися непорушними, даючись знаки у вирішальні, екзистенціальні моменти. У результаті «форма національно-державного будівництва, яку обрав гетьман, виявилася невдалою. Це була ні українська, ні російська держава, умовно її можна було б назвати малоросійською»¹⁴.

В.Верстюк висловлює згоду зі львівським дослідником Я.Грицаком, котрий вважає, що гетьманський режим прагнув упровадити нову концепцію української нації, яка ґрунтувалася б не на етнічній спорідненості, а на політичній лояльності до Української Держави. Щоправда, він тут же застерігається припущенням, що подібна форма лояльності могла б ствердитися, але для цього необхідні були тривалий час та певні додаткові зовнішні фактори, такі, як, прикладом, іноземна військова присутність або інші міжнародні комбінації. Однак

«у конкретних умовах 1918 р. українське суспільство, деформоване і політично, і соціально за сотні років існування в імперській системі, просто було нездатне до суголосних форм політичного життя. Час компромісів ще не настав. У суспільстві нуртували революційні пристрасті, його роздирали соціальні та національні суперечності [...] Ці суперечності особливо далися знаки при спробі використати як об'єднуючі консервативні цінності [...] П.Скоропадському та його прибічникам у пошуках національного відповідника твердої авторитарної влади довелося вдатись до пошуків у сивій давнині. Форма гетьманату, запозичена з часів козацької держави і станового суспільства, 1918 р. могла бути лише декоративним обрамленням держави, але ж ніяк не реальною державотворчою традицією, тим більше ефективно діючою схемою»¹⁵.

Проведений аналіз приводить історика до висновку, що нагадує присуд: «Невміла спроба гетьмана знайти якийсь середньоарифметичний (малоросійський) вихід із становища зробили його мішенню, по якій намагалися стріляти з обох боків»¹⁶. «Перехресний вогонь» з українського та з російського боків і передрішив долю гетьманського режиму, який «міг влаштувати лише нечисленну групу великої буржуазії та землевласників, які в такий спосіб готові були боронити свої станові інтереси, сформовані ще за часів імперії, коли еліта мала донаціональні цінності та спосіб мислення»¹⁷.

Різничитання й відмінні тлумачення спостерігаються в публікаціях, присвячених персонально П.Скоропадському, його особистому впливу на державний курс¹⁸, а також головному ідеологові українського монархізму – В.Липинському¹⁹.

¹⁴ Верстюк В. Провал проекту малоросійської України. – С.454.

¹⁵ Там само. – С.454–455.

¹⁶ Там само. – С.455.

¹⁷ Там само. – С.463–464.

¹⁸ Реєнт О.П. Павло Скоропадський. – К., 2003. – 304 с.; Савченко В.А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. – Х., 2008. – 380 с.; Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008. – 209 с.; Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки. – Чернівці, 2009. – 205 с. та ін.

¹⁹ Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина... – Т.1. – 284 с.; Пеленський Я. Передмова: Вячеслав Липинський і його «Листи до братів-хліборобів» // Липинський В. Листи до

Спробу охопити, узгодити наявні підходи, частково й згадані вище, за можливості підвести їх до спільного знаменника здійснив Р.Піріг, запропонувавши такий варіант визначення гетьманату П.Скоропадського: «Авторитарно-бюрократичний режим з близькими до диктаторських повноваженнями глави держави, відсутністю представницького органу, поєднанням в уряді виконавчих і законодавчих функцій, суттєвим обмеженням демократичних свобод, деформованою політичною системою, вузькою соціальною базою і тимчасовим характером правління». Тут же автор застерігає: «Однак ця характеристика потребує обов'язкового наголосу на тому, що функціонування даної державної конструкції суттєво обмежувалося фактором присутності мілітарної сили чужих країн. Їхня поразка у світовій війні згубно позначилася на долі останнього українського гетьманату»²⁰.

Навряд чи варто просто пристати до котроїсь із наведених думок, керуючись чи то теоретичною вишуканістю формулювань, чи авторитетом дослідника, який запропонував ту або іншу сентенцію. Значно важливіше й конструктивніше предметно розібратися у глибинних підвалинах історичного феномена в тісному взаємопоєднанні з реальними фактами, документами епохи, а не їх пізнішими, часто надмірно довільними інтерпретаціями, науковий компонент яких свідомо або несвідомо відтісняється на другий план ідеологічними, політичними, емоційними, кон'юктурними, іншими чинниками. Однак, незважаючи на очевидну для всіх обґрунтованість останнього міркування (про це згадується практично в кожному скільки-небудь предметному дослідженні історії Української Держави 1918 р.²¹), спостерігається тенденція поступового відходу від використання в публікаціях джерел, породжених безпосередньою практикою історичного моменту, як і тих документальних видань, якими послуговувалися в перші пореволюційні десятиліття.

Найновітніший період, власне останні два – три роки дають серйозні підстави думати, що така тенденція вже зазнає істотного зламу, виявляється дедалі більша увага істориків до першоджерел, і саме на їх основі відтворюється об'єктивна картина історичного досвіду. Нарешті з'явився довгоочікуваний збірник документів²², в якому всі ті, хто наскрізно вивчає проблему, чи цікавиться

братів-хліборобів. – К.; Філадельфія, 1995. – С.11–14; В'ячеслав Липинський та його доба. – К.; Житомир, 2008. – 390 с.; В'ячеслав Липинський і його доба. – К., 2010. – Кн.1. – 624 с.; Кн.2. – 560 с.

²⁰ Піріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: сутність і форма державності // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – С.7; Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У 2 кн. – Кн.1. – К., 2011. – С.273.

²¹ Див., напр.: Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К., 2007. – С.178–226; Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст.: Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. – К., 2007. – С.362–397; Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – 320 с.; Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. – К., 2009. – 536 с.; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу... – Т.ІІ. – 411 с.; Нариси історії Української революції... – Кн.1. – С.251–371; Солдатенко В.Ф. Гражданская война в Украине 1917–1920 гг. – Москва, 2012. – С.187–234; Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. – К., 2013. – С.98–105, 403–436, 448–459, 476–485, 593–617, 630–649; Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження) // Національна та історична пам'ять. – Вип.7. – К., 2013. – 310 с.

²² Українська Держава (квітень – грудень 1918 року): Документи і матеріали: У 2 т. – К., 2015. – Т.1. – 790 с.; Т.2. – 412 с.

нею, почерпнуть для себе важливу інформацію. Історіографію поповнили два справді оригінальних дослідження, де до аналізу не тільки повномасштабно залучено весь наявний комплекс джерел, але й зроблено це системно, одержані дані поєднано у синтетичні реконструкції підсумково-узагальнюючого характеру²³. Власне згадана книга міжнародного колективу авторів є українським перекладом віденського видання 2011 р., до якого знаний і плідний фахівець з історії гетьманату Р.Піріг написав передмову, додавши до бачення зарубіжними й вітчизняними дослідниками також власні рефлексії на проблему. Обидва видання вирізняє застосування широкого комплексу джерел. Власне історики Австрії та Німеччини поставили собі за мету підняти цілі пласти документів, які раніше не залучалися в науковий обіг. А задум книги Р.Пірога, її структура з неминучістю теж вимагали звернення до нових джерел. Тож дуже цікаво порівняти вже давно відомі, і навіть значною мірою «призабуті» документи та їх значення для реалістичного відтворення досліджуваної картини з новітнім забезпеченням праць необхідною доказовою базою.

У 1936 і 1942 рр. з'явилися два збірники документів²⁴, що проливали світло на сутність влади П.Скоропадського. Походили матеріали здебільшого з табору німецьких і австро-угорських дипломатів та окупаційної адміністрації. І хоча автентичність, достовірність джерел ніколи не оскаржувалася, певна упередженість, принаймні настороженість якимось нерідко відчувалася в підтекстах багатьох авторів: уже час появи публікацій – передвоєнне загострення міжнародних стосунків і розпал німецько-радянської війни – начебто самі за себе промовляли, що обидва видання так чи інакше пов'язані з кон'юктурою. Тому краще виявляти обачність з їх використанням, а ще краще, про всяк випадок, обходити.

Та чи не найбільше не влаштував ідеологічних адептів «гетьманщини» зміст документів, які самі собою, без будь-яких оцінок і тлумачень надзвичайно промовисті. Так, уже 2 травня 1918 р., тобто на третій день після гетьманського перевороту, у час, коли кістяк українського уряду лише сформувався, і за один день до офіційного призначення кабінету на чолі з Ф.Лизогубом посол Німеччини в Україні фон Мумм повідомляв у Берлін (тут і далі, якщо не зазначено інше, курсив мій – В.С.):

«За спиною нового уряду стоїть у першу чергу єдина авторитетна в даний час у країні влада – німецьке верховне командування. Через те можна розраховувати, що нові правителі підуть назустріч *будь-якому бажанню генерала Гренера* (начальник штабу німецьких військ у Києві – оберкомандо – В.С.) і *моєму* як особистого, так і ділового характеру. [...] Дедалі сильніше обмеження уряду, ніж те, *яке вже проведено* до консолідації відносин (дуже вдалий дипломатичний термін – В.С.), не рекомендується»²⁵.

²³ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. – К., 2015. – 512 с.; Піріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. – К., 2016. – 518 с.

²⁴ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – Москва, 1936. – 205 с.; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – Москва, 1942. – 240 с.

²⁵ Крах германской оккупации на Украине... – С.60.

Та й справді, чого можна було ще домагатися, коли штаб командуючого Київською групою армій, що окупувала більшу частину України – генерал-фельдмаршала Г. фон Айхгорна із задоволенням констатував, що «на даний момент Скоропадський перебуває *цілком і повністю під впливом головного командування*»²⁶. А щоб жодних сумнівів ні в кого не виникало та з рішучим бажанням розставити всі крапки над «і» той самий німецький штаб запропонував відмовитися

«від *фікції дружньої країни* (wenn endlich die Fiktion vom befreundeten Land aufhört), в якій ми повинні просити дозволу на свої дії у безтолкових або неохайних українських комісарів і комендантів. Головне командування потурбується про те, щоб найменші безпорядки було в корені придушено найрішучішим чином. У цих випадках буде користуватися підтримкою нового уряду»²⁷.

Німецьке міністерство закордонних справ цілком слушно вичитало в наведених словах буквально наступне: «Передусім необхідно відмовитися від політики, яка зводиться лише до фікції дружньої країни. *Новий уряд робитиме те, що ми вважаємо за необхідне*» й, бажаючи в найменших деталях погодити дипломатичні дії з військовими, просило уточнити: «Чи означає це, що ми повинні поводитися з Україною не як із державою, що перебуває з нами в мирних відносинах, а *лише як з окупованою областю*»²⁸.

Німецький посол принципово погоджувався з прямолінійністю військових, у чому він неодноразово запевняв берлінське начальство. Однак, відповідно до свого дипломатичного фаху, несміливо висловлював думку про те, що бажано «*підтримувати в Україні фікцію самостійної дружньої держави настільки, наскільки це збігається з нашими інтересами*». Щодо причин подібної тактики фон Мумм зазначав:

«Необхідно рахуватися зі суспільною думкою в нас, а також у нейтральних і ворожих нам країнах; слід рахуватися з авторитетом українського уряду серед населення, який ми підірвемо, якщо надто різко покажемо, що він (уряд – В.С.) є лише лялькою (*ниг Puppe*) в наших руках, а урядові установи обслуговують *визначально наші інтереси*»²⁹.

Що ж до персони П. Скоропадського, в офіційних документах її шанували, однак перебування при владі ставили у пряму, першочергову залежність «від того, чи залишиться він під німецьким впливом»³⁰. Принагідно можна зазначити, що брутальні образи на адресу українських діячів німці вважали цілком виправданими³¹.

²⁶ Там же. – С.61.

²⁷ Там же. – С.62.

²⁸ Там же. – С.64.

²⁹ Там же. – С.65.

³⁰ Там же. – С.63.

³¹ Там же. – С.57.

Натомість новопостала влада мовчки все зносила, адже у зверненнях до власного народу єдиним аргументом мала все ту ж військову силу, від якої й сама потерпала. Дуже промовисто про це свідчить, зокрема, телеграма товариша (заступника) міністра внутрішніх справ М.Вороновича губернським старостам від 13 травня 1918 р. Урядовець наказував:

«Повідомити населення всіма заходами, а саме: шляхом оголошення на повітових зборах, повідомлення в місцевих офіційних і неофіційних газетах від вашого імені, шляхом розклеювання на помітних місцях відповідних оголошень про те, що вся влада в Україні належить гетьману всієї України Павлу Скоропадському, який визнаний військовим командуванням – німецьким і австро-угорським, яке виявило готовність у разі необхідності підтримувати цю владу збройною силою і суворо карати за непослух цій владі у повній єдності з українською адміністрацією»³².

Отже всі політичні гравці дуже добре знали свою справжню роль у тогочасному суспільному процесі та ще не навчилися маскувати її. Тож перша характеристика, яка сама собою напрашується при аналізі подібних документів (а вони побудовані здебільшого на реалістичній, часом надзвичайно точній оцінці ситуації), зумовлює нагальну, невідворотну потребу звернення до такого терміна, як «маріонетковість». І перевершити, «перекрити» його будь-якими абстрактно-логічними маніпулюваннями, штучною словесною еквілібристикою не можна.

Що з цього приводу бачимо в найновітніших дослідженнях? Р.Піріг максимально скористався зі згаданих двох документальних видань і спогадів П.Скоропадського, щоб якнайповніше відтворити процес формування першого гетьманського уряду. Картина набула такого непростого й неоднозначного вигляду:

«Природно, що інспірувавши зміну державного правління в Україні, яка мала усунути від влади недієздатний уряд українських есерів, німецькі та австрійські військові і дипломати були зацікавлені у створенні ділового професійного кабінету міністрів, який би дотримувався умов Брестської угоди і взятих П.Скоропадським перед союзниками зобов'язань. Вони були повністю в курсі перших спроб формування нового уряду і намагалися тримати цей процес під своїм контролем»³³.

Уже на другий день після перевороту, о 9:30 30 квітня 1918 р. М.Сахна-Устимовича й довірену особу гетьмана О.Палтова викликали на нараду до начальника штабу оберкомандо генерала В.Гренера. У ній узяли участь посол Німеччини А. фон Мумм і військовий аташе полковник Ф.Штольценберґ. Австро-Угорщину представляли радник посольства В.Принциґ та військовий аташе М.Фляйшман. Офіційні особи Центральних держав виступали з попередньо узгоджених позицій:

³² Гражданская война на Украине: 1918–1920 гг.: Сб. док. и мат. в 3 т., 4 кн. – Т.1. – Кн.1. – К., 1967. – С.145.

³³ Піріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського... – С.65.

«Докладний звіт В.Принціга до Відня про хід наради засвідчує, що у центрі уваги були два взаємопов'язані питання: формування Ради Міністрів та визнання нею умов надання союзниками військової й економічної допомоги. При відкритті засідання дипломатичні представники наголосили, що зі створюваним кабінетом вони уповноважені підтримувати відносини лише де-факто, до подальших вказівок їхніх урядів. Це означало, що новий уряд вони вважають тимчасовим і не виключають можливих змін у його складі»³⁴.

Далі учасники наради перейшли до розгляду конкретних пропозицій на міністерські посади. Очевидно, кандидатуру М.Сахна-Устимовича як голови уряду за присутності самого претендента з етичних міркувань не обговорювали. На відповідальну посаду очільника фінансового відомства було запропоновано відомого економіста М.Бернацького, останнього міністра фінансів Тимчасового уряду. Надаючи великого значення ролі цієї інституції у справі реалізації брестських домовленостей щодо поставок до Центральних держав зерна та сировини, німці наполягали на створенні для міністерства спеціальної фінансової комісії під керівництвом банкіра А.Доброго, нещодавно звільненого після викрадення, інспірованого окремими урядовцями УНР. До неї мав увійти і член німецької економічної місії в Києві К.Мельхіор. В.Принциг зауважив, що за потреби й австрійська сторона направить як консультанта свого представника з аналогічними повноваженнями:

«На посаду військового міністра М.Сахно-Устимович запропонував генерала Володислава Дашкевича-Горбацького, фактичного військового керівника державного перевороту 29 квітня. Ця кандидатура не дістала підтримки В.Гренера «як небажана для військових кіл». Із запереченнями виступив і майор М.Флейшман. Тим більше, що з'ясувалися наміри П.Скоропадського призначити В.Дашкевича-Горбацького начальником гетьманського штабу. Питання про військового міністра залишилося відкритим»³⁵.

Другу частину засідання було присвячено обговоренню зобов'язань, узятих П.Скоропадським на себе 24 квітня під час аудієнції в генерала В.Гренера як умови підтримки Німеччиною й Австро-Угорщиною у здійсненні державного перевороту. Тепер вони були дещо деталізованими та містили 10 пунктів:

1. Визнання умов Брестського мирного договору.
2. Розпуск Центральної Ради й відмова від скликання Установчих зборів. Проведення нових виборів до законодавчого органу після заспокоєння «краю» та за погодженням з оберкомандо.
3. Створення української армії, її чисельність і спосіб використання мають бути встановлені за згодою німецького командування.
4. Усі правопорушення щодо представників німецьких та австро-угорських військ підсудні винятково польовим судам союзних держав.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – С.66.

5. Видалення з державних установ усіх «неблагонадійних осіб», розпуск земських та інших комітетів і заміна їх надійними державними комунальними органами управління.

6. Допоки в Україні немає законодавства про натуральні повинності у воєнний час, застосовуватимуться відповідні закони, чинні у країнах окупаційних армій.

7. Скасування будь-якого залізничного контролю та всіх розпоряджень, які перешкоджають торгівлі продовольчими товарами, сировиною й вивозу їх до Німеччини та Австро-Угорщини.

8. Розв'язання земельного питання шляхом встановлення права власності й оплати селянами отриманих земельних ділянок. Збереження великих сільськогосподарських помість і документальне закріплення прав колишніх великих земельних власників.

9. Урегулювання фінансових і валютних відносин у руслі підписаних із колишнім урядом угод.

10. За надання військової допомоги Україні союзники отримають відшкодування, характер і розміри якого мають бути визначені окремими угодами. Крім того, буде укладено господарський договір на декілька років про поставки «надлишків» харчової продукції й кормів. Ці угоди мають передбачати пільгові умови для союзних держав щодо зборів і тарифів³⁶.

М.Сахно-Устимович і О.Палтов прибули на нараду з письмовими зауваженнями П.Скоропадського до згаданого документа. Зокрема він викреслив п.9, в якому йшлося про виконання угоди, нещодавно укладеної німцями з урядом УНР і невідомої гетьманові. А. фон Мумм і В.Принциг рішуче заперечили проти вилучення цього пункту, наголошуючи на його винятковій важливості для забезпечення платіжних операцій при виконанні господарських угод. Урешті сторони дійшли згоди, що це питання буде розв'язане на першому засіданні нового уряду. За такою ж схемою погодили й викреслений гетьманом другий абзац п.10 про довгострокові господарські угоди з Центральними державами. У пунктуально введеному німцями протоколі наради записали, що «це буде одним із перших і найважливіших завдань нового уряду»³⁷.

В.Принциг після наради у штабі оберкомандо доповідав до Відня про суперечливі враження від нового гетьманського прем'єр-міністра. З одного боку: схвальні, розуміє німецьку мову, однак говорить погано. З іншого: «він не особливо презентабельний»³⁸. У розпорядженні дослідників немає даних про реакцію німецької сторони, але оскільки цього ж дня М.Сахно-Устимович був усунутий від формування уряду, то цілком вірогідно, що без їхнього впливу на таке рішення П.Скоропадського не обійшлося. Адже, як підкреслює Р.Піріг, із квітня й до жовтня 1918 р. він був змушений погоджувати призначення міністрів із німцями³⁹.

³⁶ Документи о разгромае германских оккупантов на Украине в 1918 г. – С.75.

³⁷ Там же. – С.79.

³⁸ Там же. – С.77.

³⁹ Піріг Р.Я. Діяльність уряду гетьманату Павла Скоропадського... – С.68–69.

Після такої вельми детальної інформації на основі адекватного акумулювання джерел, здається, зовсім безперспективними мають видаватися спроби бодай в якийсь спосіб пом'якшити враження від визначального факту масштабного обмеження суверенітету України, практично повної залежності керівництва гетьманської держави від окупаційних властей.

У фактологічно насиченій монографії Р.Пирога достатньо підстав для незаперечного висновку, що контроль за можливими змінами в управлінській еліті, її прерогативах із боку австро-німецької адміністрації залишався доволі жорстким і в подальшому (с.89–91, 98–100, 116–117, 123, 163, 240 та ін.). Більше того, вимоги союзників щодо тих чи інших рішень, кроків уряду, заходів міністрів виконувалися практично як накази, що не підлягали обговоренню (с.137–138).

Численні нові документи з німецьких, австрійських, угорських, інших архівів, виявлені та скрупульозно проаналізовані зарубіжними фахівцями, з урахуванням доволі потужного історіографічного пласта, підкреслюють наведені вище матеріали й висновки ще більш категорично та рельєфно. Австрійський історик В.Дорнік у тандемі з німецьким фахівцем П.Лібом виходять із того, що однозначно характеризують похід в Україну австро-угорських військ як інтервенцію⁴⁰, їх присутність на чужих територіях – як окупацію, Німеччину й Австро-Угорщину визначають окупаційними державами, а встановлений режим – окупаційним⁴¹. При цьому основною мотивацією значної частини тодішніх європейських політиків була підтримка української державності як можливої масштабної протизаги Росії. Тобто Україна «утилітарно» розглядалася лише як знаряддя досягнення власних інтересів, а отже – зазнавала зневажливих, принизливих оцінок. Так, В.Ґренер був переконаний, що, не маючи вправної армії та налагодженої фінансової системи, українська держава на той момент позбавлена «своїх підвалин». А генерал Е.Людендорф міркував ще категоричніше: «Життєздатної *самостійної української держави ніколи не буде*. Національна ідея України постане й упаде за присутності наших військ»⁴². В.Ґренер називав Центральну Раду «табличкою», висловлюючи нерозуміння, чому, мовляв, із нею носяться як «із тухлим яйцем»⁴³. Тож за такою логікою й за неприкритого бажання «витиснути» з ситуації максимальні вигоди випливали потреба створення власних політичних та економічних важелів і, у цьому сенсі, слухняного, повністю керованого національного уряду, тобто у прямому, природному розумінні слова – маріонетки.

На головну роль В.Ґренер визначив П.Скоропадського, зв'язавши його твердими обіцянками виконувати всі вимоги окупантів. Зарубіжні історики ставлять під сумнів твердження останнього, ніби він діяв самостійно, вагомо зауважуючи, що «переворот мав успіх *лише завдяки німецькій підтримці*»⁴⁴. Маючи певні незгоди й тертя з німецькою адміністрацією, зокрема щодо

⁴⁰ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.114–115 та ін.

⁴¹ Там само. – С.118–119, 122, 124.

⁴² Там само. – С.117.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. – С.119–120.

дотримання демократичних форм стосунків з українським політикумом, австро-угорське представництво (посольства так і не було відкрито) в особі посла графа фон Форґача також солідаризувалося з німецьким командуванням. Як ідеться в одному з австрійських дипломатичних документів, що його автори запозичили з державного архіву:

«Сучасний стан дає Центральним державам змогу домагатися свого так само, якби країна була окупована (це й була данина формі – В.С.), втім з тією перевагою (а це вже по суті – В.С.), що розпорядження виходять під маркою місцевого уряду (підкреслено у цитованому документі – В.С.), який, однак, у питаннях виконання цих розпоряджень знову ж таки залежний від нашої допомоги й загальному змушений цілком і повністю виконувати нашу волю»⁴⁵.

Тож і австрійські чиновники, згідно з багатьма джерелами, наведеними у книзі, радили своїм урядовим колам продовжувати зберігати «*фіктивність*» української державності, яку Центральні країни у військовому й економічному сенсі «*повністю тримають у своїх руках*»⁴⁶. Наведене – не лише елементи утопічної епістолярної спадщини. Із Берліна й Відня одна за одною надходили офіційні інструкції з вимогами впроваджувати якомога суворіший окупаційний режим⁴⁷.

Численні документи (сторінки монографії буквально рясніють архівними посиланнями – їх десятки й сотні) зовсім не становлять якогось винятку. Навпаки – просто вражає їх, так би мовити, спільна генеральна спрямованість, хоча певні, неістотні відмінності, природно, існували. І В.Дорнік із П.Лібом абсолютно вмотивовано вийшли на узагальнюючі висновки, стрижень яких – відсутність у союзників ясної стратегії, передача східної політики «на відкуп» військовим, щодо інтелектуального рівня й державницьких здібностей котрих виникають серйозні питання. Тож основне завдання окупантів убачалося «у швидкому постачанні (до Центральних держав – В.С.) продовольства у великих кількостях (згідно із зобов'язаннями за Брестським договором – В.С.). Його мали виконувати німецькі й австро-угорські війська, і цьому завданню підпорядковувалися всі інші»⁴⁸.

Означене повністю детермінувало статус окупованої іноземними військами України, прерогативи місцевої влади й навіть форму правління, режим. Власне, у дослідженні вживаються два словосполучення: «окупаційний режим» і «гетьманський режим», які в реальному житті діяли не нарізно і зовсім не були антиподами, а радше взаємодоповнювали один одного. Перший породив другого, а той, своєю чергою, здебільшого підлаштовувався під курс справжніх господарів становища й виявляв постійне піклування про те, щоб

⁴⁵ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.121.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. – С.122.

⁴⁸ Там само. – С.124–126.

бодай якоюсь небажаною дією чи необережним кроком не розчарувати або не розгнівати своїх сюзеренів. Тож є підстави та сенс стверджувати, що загалом на сім із половиною місяців 1918 р. в Україні запанував *окупаційно-гетьманський режим*.

Його визначальною характерною рисою був терор. Із самого початку операції німецькі війська «одержували однозначні накази брати в полон більшовиків, незалежно від того, озброєні вони чи ні», і «ставитися до них треба за законами воєнного часу», що на практиці означало страту⁴⁹. «Покарання смертю» окремих більшовиків чи цілих груп були звичним явищем протягом всього періоду окупації⁵⁰. Прикрими проявами терористичної практики стали масові розстріли без суду та слідства запідозрених у нелояльності, тих, хто зберігав, відмовлявся здавати за наказами властей зброю. Особливою брутальністю відзначалися події на півдні України – у Миколаєві, Херсоні, Таганрозі, Криму. Військове начальство, за достовірними документами, розраховувало на те, що публічна жорстокість матиме «ефект відлякування» більшовиків, а солдати у своїх листах до рідних повідомляли про масові вбивства «цивільних, серед них жінок і дітей». Командування частин, злочини яких викликали негативну реакцію навіть у Берліні, на запити з райхстагу відповідало, що йдеться «всього лише про банди цивільних без уніформ та інших розпізнавальних знаків, серед яких були й поодинокі жінки та хлопці підліткового віку»⁵¹. В.Дорнік і П.Ліб вивчили численні письмові накази про розстріли полонених та організацію масових захоронень, утім таких наказів про страти мирних жителів вони не знайшли.

Наведені документальні факти свідчать, що поступово грані між «озброєними бандитами» й цивільними мешканцями стиралися, «більшовиків» у полон уже не брали, а за ними під репресії дедалі частіше підпадав і будь-хто з «ворогів» режиму. А останніми потенційно сприймалися мало не всі селяни. Автори дослідження на значній кількості документів показують, що «систематичне роззброєння сіл було єдиною передумовою для заспокоєння ситуації в країні» та «основним завданням військ Центральних держав протягом окупації», а «ефективний результат» досягався лише в разі застосування «щонайжорстокіших заходів», тобто смертної кари⁵². І якщо Центральна Рада намагалася протестувати проти запровадження військово-польових судів за стандартами німецького законодавства, то гетьманський уряд видавав накази разом з окупаційними властями, які виправдовували терор проти непокірного населення, що не бажало терпіти наруги й пограбувань, чинило наростаючий спротив проти масових, у тому числі «показових покарань», які виливалися не лише в розстріли, а й спалення цілих сіл⁵³.

Не маючи на меті наміру виправдовувати серію акцій індивідуального терору, до якого вдалися ліві російські есери, у тому числі й убивство в Києві

⁴⁹ Там само. – С.203–204.

⁵⁰ Там само. – С.205.

⁵¹ Там само. – С.203–211.

⁵² Там само. – С.216–217.

⁵³ Там само. – С.218–221.

генерал-фельдмаршала Г. фон Айхгорна (розрахунок базувався на можливості зриву в такий спосіб Брестського миру між РСФРР і Німеччиною), на висловлену прихильність до такої тактики й організації ПСР(л) в Україні, масштаби застосування жорстокої каральної практики були аж ніяк не сумірними, і про їх взаємозалежність усерйоз ніхто з дослідників не говорить.

Хоча в австро-угорській зоні окупації (південь Волинської, Подільська, Катеринославська, Херсонська губернії, материкова Таврія) ситуація й суспільні процеси дещо відрізнялися від розвитку подій на решті території України включно з Кримським півостровом (німецька зона), визначальні позиції були дуже схожими. Так, на початку окупації, як свідчать наведені зарубіжними дослідниками дані, «спалення окремих будівель чи цілих населених пунктів з метою видачі харчів чи зброї було звичним явищем»⁵⁴. Однак на середину літа 1918 р. окупаційна адміністрація почала рекомендувати замінити розстріли грошовими штрафами: за вбитого солдата – 40 тис., за пораненого – 10 тис. руб.⁵⁵ Однак перспектива владнання в такий спосіб суперечностей за антагоністичних обставин і настроїв мала дуже песимістичний, радше примарний вигляд. За словами М.Шаповала:

«Що це за лютий час був на Україні! Гетьманщина лютувала: 8 липня видала “закон” про боротьбу з розрухою в сільському господарстві, на основі якого встановлено було кріпацтво: селян змушували силою обробляти панські землі. В початку вересня Скоропадський поїхав на поклон Вільгельмові II у Берлін (5 вересня), після чого гетьманщина підписала (10 вересня) договір з Німеччиною на передачу німцям 35% врожаю.

Гетьманщина була така страшна, що розпочалася по всій Україні боротьба проти буржуазної диктатури і німців. Боротьба велася партизанським способом селянами під проводом соціалістів-революціонерів і Селянської спілки. Яка це була боротьба, показує звіт німецької оберкоманди, що на Україні за 6 місяців було вбито 19 000 німецьких жовнірів і офіцерів в сутичках з селянами! Розуміється, з боку селянства впало значно більше. Німці почали вивозити в Німеччину, в концентраційні табори багато борців, переважно соціалістів-революціонерів і членів Селянської спілки»⁵⁶.

Ці самі факти використовував у своєму дослідженні й П.Христюк, припускаючи, що кількість убитих окупантів було навіть занижено штабними службами⁵⁷.

Політика гетьманського режиму щодо селянства дає всі підстави охарактеризувати її як «війну з селянством», котра, у відповідь, перетворювалася на «війну селянства з гетьманщиною». Це підтверджується не тільки пропозиційськими, антиселянськими законами та розпорядженнями гетьмана,

⁵⁴ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.221.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.112.

⁵⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Прага, 1921. – С.127.

його уряду, а й численними фактами терору, що його чинили карні експедиції (контрибуції, шмагання, страти, «покріпачення»), і такими ж численними фактами різноманітних форм спротиву, аж до збройних повстань, про які, незважаючи на «дику цензуру», громадськості ставало відомо через пресу.

Навіть російський білогвардійський генерал А.Денікін усвідомлював відверто пропоміщицький, антиселянський курс аграрної політики П.Скоропадського та закономірність боротьби селян проти режиму, що той курс здійснював: «Село піднялося за землю проти пана, проти німця як оборонця пана і відбирача хліба»⁵⁸. Підбиваючи підсумки аналізу причин розвитку селянського руху в 1918 р., сучасний дослідник обґрунтовано стверджує: боротьба селян спрямовувалася «насамперед проти встановлення на місцях гетьманської диктатури та насадження грабіжницької продовольчої політики»⁵⁹. І хоча майже ніхто з політичних сил не керував проявами селянської непокори та протесту (особливо навесні – на початку літа 1918 р.), вони поширювалися на цілі регіони, перетворюючись на дедалі змістовніші й радикальніші. Селянство бралося за зброю, створювало партизанські загони, піднімалося на повстання.

Загалом у контекст висновків як перших істориків Української революції (праці 1920-х рр.), так і сучасних зарубіжних колеґ потрапляють міркування вітчизняного фахівця Г.Касьянова – одного зі співавторів книги «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки». У короткому підрозділі «Українська Держава Скоропадського» автор акумулював відомості українських дослідників про розмах спротиву окупаційно-гетьманському режиму:

«За даними генерал-фельдмаршала Айхгорна в аграрних “безладах” брали участь 10–12% селян, тобто 2,5 млн осіб. За підрахунками сучасного дослідника Віктора Савченка, до осені втрати окупаційних військ в Україні становили 22 тис. солдатів і офіцерів, втрати Державної варті – понад 30 тис. осіб. Кількість учасників повстань у травні – вересні дослідник оцінює у 80 тис. осіб»⁶⁰.

Принагідно слід згадати і слухне зауваження Р.Пирога щодо істотного перебільшення Г. фон Айхгорном, а за ним і деякими сучасними істориками чисельності учасників селянських рухів⁶¹. Наведені комплексні підрахунки, думаємо, також промовляють на користь правомірності визначення «окупаційно-гетьманський режим» і ставлення до нього населення України.

Щоправда, навряд чи можна солідаризуватися з думкою Г.Касьянова про те, що «політичний режим, який встановився 19 (вочевидь, технічна помилка, має бути 29) квітня 1918 р. з погляду легітимності та представництва *мало чим відрізнявся від попередньої системи*: його підтримували великі землевласники та заможні селяни, промисловці й фінансова буржуазія»⁶².

⁵⁸ Деникин А.И. Очерки русской смуты: В 5 т. – Т.5. – Париж, 1926. – С.130.

⁵⁹ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1996. – С.70.

⁶⁰ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.151.

⁶¹ Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. – К., 2011. – С.249.

⁶² Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.147–148.

Соціальна база, особливо ж партійне опертя Центральної Ради, були зовсім іншими й, коротко кажучи, ширшими, хоча в міру відходу керівництва Української революції від первісних обіцянок, неухильно звужувалися, зумовивши зрештою політичний крах. Аж занадто вузька суспільна підтримка гетьманату від самого початку робила його практично недієздатним, а долю – проблематичною. І Г.Касьянов дещо суперечить сам собі, чи ж то коригує висловлену сентенцію, відзначаючи, що «в усіх оцінках ніхто не заперечує критичної вузькості соціальної бази цього державного утворення (гетьманської Української Держави – В.С.) та його не менш критичної залежності від зовнішньої сили»⁶³. Доволі точною, виваженою видається авторська кваліфікація потенційних можливостей режиму П.Скоропадського:

«Варто звернути увагу й на те, що, попри зовнішні атрибути диктаторських повноважень (гетьман особисто призначав і звільняв уряд, був головнокомандувачем і виконував функції верховного судді), в політичному сенсі режим був досить слабким. Попри запроваджену вже в перші дні правління Скоропадського цензуру, заборони й обмеження на свободу слова, зборів і мітингів, в Українській Державі легально чи напівлегально діяли політичні сили й діячі, які відкрито виступали проти гетьмана, проводили заборонені владою з'їзди, видавали заборонені газети. Вельми показовим фактом можна вважати те, що в травні 1918 р. всі опозиційні до гетьмана партії й організації провели “підпільні” з'їзди в околицях Києва після того, як ці з'їзди були заборонені чи навіть силоміць розігнані в самому місті. Якоюсь мірою це було символічною демонстрацією меж впливу влади»⁶⁴.

Удаючись до системного аналізу нагромадженого джерельного та історіографічного матеріалу, Г.Касьянов обґрунтовано підкреслює неготовність гетьманського режиму разом з окупантами до «наведення ладу» в Україні, недооцінку здатності населення, передусім селян, до самоорганізації та військових форм відсічі державному й іноземному терору та визиску⁶⁵.

Концептуально важливим видається й те, що український історик у загальний підхід творчого колективу до проблеми, утілений у формулі «Українські “спроби державотворення” між самостійністю та окупацією», вносить принципово важливий елемент – чинник Української революції, надавши навіть назви відповідного структурного підрозділу сутнісно уточнюючу характеристику «Україна між *революцією*, самостійністю та окупацією»⁶⁶, що справді змістовно вірізняє сюжет з інших запропонованих матеріалів.

Значний масив використаних у розглядуваній колективній монографії фактів і документів свідчить, що створювана окупантами військова й цивільна адміністрація мала нагальними завданнями угамування політичних

⁶³ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.149.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. – С.149–150.

⁶⁶ Там само. – С.129.

пристрастей, наведення «ладу» заради досягнення тієї ж таки головної мети – одержання обіцяного у Бресті обсягу продовольства (розділи монографії: «Окупаційна адміністрація», «Економічне використання»⁶⁷). Такий висновок одержує сутнісне документальне підтвердження комплексним аналізом вітчизняних і зарубіжних джерел та історіографічних набутоків у спеціальному розділі «Погляд зсередини – життя за окупацією», автором якого став В.Расевич⁶⁸.

Не торкаючись значно ширших аспектів, порушених у названих структурних складових книги, яка загалом також має пряме відношення до поставленої проблеми, – з'ясування сутності політичного режиму Української Держави 1918 р., але усе ж заслуговує на окрему спеціальну розмову, свідомо обмежуючись концентрацією уваги на механізмах функціонування, не можна пройти повз спроби виправдання тогочасного режиму, застосовуваних методів управління, що час від часу трапляються в публікаціях. Вельми показовим прикладом тут може бути монографія правознавця О.Тимощука про охоронний апарат Української Держави⁶⁹. Слід зазначити, що в юридичному аспекті (в усякому разі, наскільки про це може судити історик) дослідження виконано на високому рівні. Воно містить цікаві спостереження, на які не звертали увагу інші фахівці, оригінальні тлумачення непростих, суперечливих явищ і процесів, нетрадиційні, специфічні оцінки. Однак, часто погоджуючись в абстрактно-теоретичному контексті з багатьма правничими кваліфікаціями тих чи інших суспільних дій, їх результатів, далеко не в усьому можна пристати на запропоновану автором формально-логічну схему підходу до конкретно-історичного моменту вітчизняного досвіду, найменованого гетьманатом.

Так, однією з передумов приходу до влади П.Скоропадського О.Тимощук вважає «анархо-кримінальну ситуацію в Україні» (подібним чином навіть названо один із параграфів книги)⁷⁰. А ситуацію, на переконання дослідника, створили Лютнева й Жовтнева революції, народжені ними державні інституції з їх земельним законодавством, а також соціалістична законотворчість Центральної Ради. Аналізуючи скасування III Універсалом права власності на поміщицькі й інші землі нетрудових господарів, О.Тимощук пише, що «невизначеність юридичного тлумачення інституту власності відразу ж створила прецедент для замаху на майнові права громадянина, що в умовах загальної російської революції вело до анархії і безладдя в Україні»⁷¹. У результаті цього, а потім і наступного кроку – земельного закону від 18 січня 1918 р. – «звірячі інстинкти натовпу вийшли на поверхню. Поширювалася кількість елементів, для яких не тільки розкрадання майна у садибах поміщиків і на монастирських землях, а й пограбування і вбивства стали вигідним ремеслом»⁷². Припинити хаос, хижачьке нищення багатств, змінити криміногенну ситуацію на лад і

⁶⁷ Там само. – С.235–297.

⁶⁸ Там само. – С.299–313.

⁶⁹ *Тимощук О.В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918). – Х., 2000. – 462 с.

⁷⁰ Там само. – С.57.

⁷¹ Там само. – С.58.

⁷² Там само. – С.60.

порядок і був покликаний П.Скоропадський. Щоправда, для цього бойовому генералові довелося взяти на себе зобов'язання виконати вже іншим – німецьким генералом В.Гренером – умови: відмовитися від власного війська (мовляв, вистачить і окупаційного; але хто тоді буде справжнім господарем становища?! – *В.С.*); віддавати українських громадян за вчинення злочинів проти союзних військ під юрисдикцію німецько-австрійських польових судів (блискуча ілюстрація «суверенітету» – *В.С.*); дозволити союзникам «огородити українську юстицію від терору всяких політичних організацій» (О.Тимошук «переклав» юридичну формулу на зрозумілу кожному мову, і в нього вийшло: «тобто санкціонувати їхні каральні акції на окупованій території»)⁷³; погодитися зі звільненням із державних установ «соціалістичних елементів» і розпустити земельні комітети; відновити право приватної власності та сплату селянами вартості отриманої землі й ще низка пунктів подібного роду. Дослідник змушений чесно визнати:

«Безперечно, що виконання Україною цих вимог перш за все було вигідно Центральним державам, але ж у своїй більшості це й не ставило значних перешкод для розвитку власного народного господарства і давало реальні владні важелі українському уряду для вгамування анархії і соціального розбрату (читай: насильного припинення демократичних перетворень – *В.С.*), для державного просування шляхом, по якому вже пройшло багато розвинених європейських країн (перспектива в умовах іноземної окупації, як мінімум, проблематична – *В.С.*)»⁷⁴.

Однак іще сумнівніші висновки О.Тимошука, які логічно довершують запропоновану схему:

«Безумовно, – констатує правник, – коментуючи прихід до влади П.Скоропадського формальною юридичною мовою, його важко назвати легітимним. Певна річ, вирішальну роль в одержанні П.Скоропадським влади відіграли німці. Але ж їхня модель реформування України збігалася з поглядами на державне будівництво і самого Скоропадського. Головною причиною усунення з політичної арени Центральної Ради і створення гетьманату П.Скоропадського була відсутність ефективного державного управління, а приводом – анархо-кримінальна ситуація, що склалася навесні 1918 р. як у місті, так і в українському селі (не вже ситуація у країні й потреба її змінити – це лише привід для кардинального зламу державного ладу? – *В.С.*). Тому, на наш погляд, при висвітленні питання про легітимність гетьманської влади в Україні 1918 р. слід застосувати конкретно-історичний підхід, а не абстрактне кліше теорії держави і права, створене із формальних означень»⁷⁵.

Іншими словами, для наведення порядку (зламу анархо-кримінальної ситуації) до влади можна прийти й кримінальним («формально-нелегітимним»)⁷⁶

⁷³ Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918). – С.72.

⁷⁴ Там само. – С.72–73.

⁷⁵ Там само. – С.74–75.

⁷⁶ Там само. – С.76.

шляхом, а потім у такий самий спосіб зміцнювати й утримувати її. А якщо в науці для цього «вигадали» певні терміни – кваліфікації, то для фахівця-правника достатньо зверхньо оголосити їх «абстрактними кліше теорії держави і права, створеними із формальних означень» і, багатозначно натякаючи на переваги конкретно-історичного підходу, «зняти проблему» щодо П.Скоропадського. Щоправда, відносно «анархо-кримінального» народу (майже всієї нації), яка боронилася від нової влади, то тут будь-які спроби зрозуміти суспільні процеси крізь призму «конкретно-історичного підходу» забуваються (чи відкидаються), і у пригоді стають «абстрактні кліше теорії держави і права». Збройні виступи проти гетьманату це апріорі «різновид політичного і кримінального бандитизму»⁷⁷.

Подібна «асиметрія» практикується, як уважається, не через нехтування елементарною науковою логікою, дослідницькою коректністю, а зі свідомого розрахунку – будь-що виправдати певні політичні погляди. Тому О.Тимошук понад усе прагне «зрозуміти позиції захисників закону (тобто гетьманців – В.С.), який, незважаючи на дискусійність про легітимність законодавця, відновив знехтувані права приватного власника»⁷⁸.

Так ось, урешті, для чого слід було здійснювати державний переворот, ліквідувати республікансько-демократичний лад, скасовувати конституцію, забороняти скликання Українських установчих зборів, селянського й робітничого з'їздів, форумів провідних національних партій (УПСР, УСДРП), здійснювати ще безліч антидемократичних кроків – щоб захистити права приватного власника!.. Природно, під останнім розуміються лише поміщицько-капіталістичні елементи (як відомо, у більшості в Україні – неукраїнські). Що ж до власності, скажімо, селян, то тут знову інша мірка – нею можна розпорядитися за правом сили («карний тиск на селянство») на користь німецьких та австрійських зайд – і це не буде порушенням нічиїх прав, буде торжеством того ж закону – звісно, закону гетьманського – за природною логікою, антинародного й антинаціонального. Однак, навіть визначаючи дискусійною кваліфікацію «бандитських» повстанських загонів, які вкрили практично всю Україну, автор намагається видати правомірною терористичну за своєю суттю діяльність охоронних структур гетьманату. Адже вони захищали «законослухняних громадян» (цензову абсолютну меншість населення України – В.С.).

Черговим виявом асиметрії – уже з певним національним наголосом – є спроба О.Тимошука видати масову стихійну боротьбу українського селянства проти гетьманату й окупантів результатом передусім злочинних дій радянської Росії, РКП(б)⁷⁹. Навіть «анархо-комуніст» Н.Махно був «засланий» в Україну В.Леніним і Я.Свердловим із завданням здійснення терористичної діяльності, розгортання антигетьманського повстання⁸⁰. А тому режим мав «досить підстав для застосування примусових заходів до комуністичних підпільників (до їх числа слідом за гетьманською адміністрацією О.Тимошук відносить усі ліві

⁷⁷ Там само. – С.142.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. – С.148–150, 156–161.

⁸⁰ Там само. – С.148, 414.

політичні сили, у тому числі й українські – *В.С.*). Їх діяльність становила реальну загрозу для життя не лише гетьманським урядовцям, а й значній (передбачливо не уточнюється, якій, насправді абсолютно меншій – *В.С.*) частині населення України»⁸¹. Зовсім не дивно, що

«головний сенс гетьманських реформ у галузі юстиції полягав у налагодженні традиційної російської моделі судоустрою (мова про царське судочинство – *В.С.*), дійова субординаційна вертикаль якої з державним самовизначенням України була порушена. Для цього, на думку П.Скоропадського та його найближчих юридичних радників (а такими, як відомо, були здебільшого старі імперські чиновники – *В.С.*), десятиріччями апробовану російську схему влаштування центрального апарату юстиції необхідно було перенести із Петербурга до Києва і поширити його керівні повноваження на ті територіальні судові осередки, що залишилися в Україні»⁸².

Що ж, із погляду загальних переконань та орієнтацій П.Скоропадського все логічно, навіть закономірно. І якщо виявити елементарну послідовність, то доведеться визнати, що весь режим гетьманату (це, принаймні, переконливо засвідчує досліджуваний О.Тимощуком сегмент життєдіяльності системи) був за глибиною суттю антиреволюційним, антидемократичним, абсолютистським. І ніякими шатами не прикрити його непривабливу сутність (до речі, автор не може приховати, що й «німецькі військові суди були далекими від демократичних здобутків європейського та північноамериканського судочинства того часу»⁸³). Уже не йдеться про каральні військові заходи, військово-польові суди, страти без слідства й суду, розстріли в десятикратному масштабі за вбивство одного окупанта тощо. Природно, що політико-правова модель гетьманату, як історичний анахронізм та антипод справжнього національного інтересу не мала скільки-небудь обнадійливих перспектив, була приречена на неминучу поразку.

Зовсім з іншого боку бачиться функціонування окупаційно-гетьманського режиму міжнародному колективу істориків. Характеризуючи процес здійснення інтервенції, спільні каральні акції влади, дослідники, спираючись на доволі репрезентативну джерельну базу, відзначають:

«В ході просування територією України та під час повстань на початку літа окупаційні війська досить рішуче взяли насаперед за боротьбу з більшовицькими повстанцями, до того ж їм не завжди вдавалося відрізнити повстанців від цивільного населення. Заготівля продовольства, здійснювана на початках військовими засобами, теж не сприяла зростанню симпатії до окупаційних військ. Навіть коли окупаційна влада спробувала знову завоювати серце й уми українців і в травні й червні змінила стратегію, тобто запровадила військово-польове судочинство, більшою мірою почала залучати українські власті до придушення

⁸¹ Тимощук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918). – С.150.

⁸² Там само. – С.341.

⁸³ Там само.

повстань і заготівлі продовольства та не так жорстко ставитися до цивільного населення, було вже дещо пізно, бо надто багато залишила вона по собі випаленої землі»⁸⁴.

На цьому тлі зовсім інакше виглядають характеристики суті окупаційного режиму, що пропонуються в деяких вітчизняних, і при тому достатньо авторитетних, виданнях. Так, в «Енциклопедії історії України» з явним розрахунком уникнути чіткої визначеності, старанно обходячи такі терміни, як «інтервенція», «воєнно-авторитарний режим», з очевидним бажанням бодай у чомусь пом'якшити враження від політики, яка навряд чи в будь-якій системі координат може претендувати на позитивні оцінки, відповідну статтю названо «Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918»⁸⁵. Необгрунтовано звужуючи причини й сутність окупації України до функції «контролю над територією», автори тут же суперечать самі собі, зазначаючи, що саме це (термін «окупація», природно, відсутній) стало «вирішальним чинником внутрішнього та зовнішнього життя України». Не можуть вони не визнати й того, що німецькі та австро-угорські війська були «вирішальним чинником і опорою існування режиму П.Скоропадського». Обходячи негативні наслідки чужоземної зверхності, в енциклопедичній довідці відчувається прагнення переконати читачів у тому, що «контроль над територією України» слід оцінити позитивно, оскільки він був «підпорою встановленого в Україні державного ладу», окупаційні війська «перешкоджали здійсненню великодержавницьких планів і соціально-економічних експериментів більшовиків в Україні і в цьому сенсі виконували роль стабілізуючого фактора»⁸⁶. Не можна сказати, щоб у зіставленні з іншими поглядами висловлена енциклопедична позиція могла претендувати на ту, якій беззастережно можна віддати перевагу.

Ідучи від фактів і документів до узагальнень, з'ясування глибинних причин краху окупаційного й гетьманського режимів, міжнародний колектив істориків погоджується на тезі, що

«довіру українців до “іноземної допомоги” зруйнувала насамперед підтримка поміщиків, яку широкі маси населення трактували як антиреволюційну діяльність, а також встановлення влади гетьманату, який правив, не маючи широкої підтримки серед народу. А остаточний смертельний удар по українській кампанії Центральних держав нанесли, безсумнівно, те, що вони не наполягли на швидкій побудові стабільної держави»⁸⁷.

«Розшифровка» цієї фабули дуже проста. Реальні господарі становища в тогочасній Україні – окупаційні власті – не лише не були зацікавленими у становленні більш-менш самостійної національної державності, а й усіяло гальмували цей процес. Так, П.Скоропадський «хоч і намагався щосили

⁸⁴ Там само. – С.453.

⁸⁵ Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.19–20.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.454.

утверджувати свою самостійність, однак йому ніяк не вдавалося емансипувати свою владу. Вона надто залежала від Німеччини, що ще більше посилив його візит до Берліна у вересні 1918 р.»⁸⁸. Уважаємо, такий об'єктивний погляд на стан справ в Україні доволі переконливо показує, якими насправді могли бути можливості української влади, проблеми вибору власного курсу та його реалізації.

Примітною рисою книги «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки» стало прагнення авторів на основі предметного порівняльного аналізу принципово оцінити ту стадію історичного поступу нашого суспільства, яку воно переживало в часи гетьманського режиму. Одержаний результат має істотні розбіжності з позиціями вітчизняних адептів авторитарно-монархічної влади.

«Загалом постає питання, – пише В.Дорнік, – чи Центральні держави хтось добре проконсультували перед усуненням від влади Центральної Ради. Навіть якщо її провідні політики були безпомічні в питаннях державотворення й не були в змозі подолати хаос у країні, однак Рада все ж таки репрезентувала набагато ширші верстви населення. Натомість приведення до влади Скоропадського було однозначним кроком назад і зосередженням на вузькому політичному напрямі. Навіть якщо новий гетьман, а також німецька окупаційна влада намагалися проводити виважену політику, проте руйнівною була вже сама символічність великого землевласника, який прийшов до влади на німецьких багнетах»⁸⁹.

Не полишаючи в аналізі чинника взаємопов'язаності окупаційного й гетьманського режимів, достатньо логічним видається подивитися на їх долю крізь призму останнього ґрунтовного дослідження, через висновки, яких дійшли автори на основі численних підрахунків (звісно, мова у цьому разі більше про економічні складові). «Загалом окупація України Центральними державами, – говорить у прикінцевих заувагах, – стала для залучених до цих подій держав цілковитим провалом»⁹⁰. Постає закономірне питання, а чи міг за таких обставин режим П.Скоропадського розраховувати не те що на позитивну перспективу, а навіть на елементарне виживання? І зарубіжні фахівці дають на це питання пряму, принципову відповідь: «Для самої України вступ німецьких і австро-угорських військ хоч і зумовив нетривале відновлення її незалежності, проте їй було важко звільнитися з міцних об'ємів нових союзників»⁹¹.

Дві праці (Р.Пирога й міжнародного колективу авторів), покладені в основу аналізу, здійсненого у цій статті, вважаємо, дають достатньо підстав для констатації факту появи якщо і не якісно нової, чи то сутнісно відмінної від відомих та домінуючих останнім часом тенденцій, то, принаймні, переконливо,

⁸⁸ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією... – С.457.

⁸⁹ Там само. – С.454.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само. – С.453.

рельєфно демонструють ефективні аспекти, шляхи вдосконалення досліджень одного з вельми складних і суперечливих історичних феноменів – новітнього гетьманату. Прогрес тут можливий як у сфері залучення у процес вивчення нових пластів документів, так і принципово критичнішого використання історіографічних набутоків.

Звісно, за задумами, хронологією, іншими параметрами обидві публікації значно ширші моментів, розглянутих вище. Та й в обраному ракурсі розмови не з усіма елементами можна абсолютно погодитися. Наприклад, майже не аналізуються серпневі 1918 р. масштабні партизанські дії на Чернігівщині й Полтавщині – за концепцією авторів віденського видання, на цей час повстанську стихію вже вдалося приборкати. Однак саме тоді стихійним виступам спробувала надати організованого характеру щойно створена Комуністична партія (більшовиків) України, і владі (як окупаційній, так і гетьманській) довелося докласти чималих спільних зусиль для придушення масштабного партизансько-селянського виступу.

Загалом партійний аспект досвіду періоду гетьманату, незважаючи на достатньо репрезентативні можливості (документно-архівні, мемуарно-історіографічні), привертає поки що порівняно меншу увагу. Тому й відсутні в багатьох працях ґрунтовні відповіді на питання, як вплинули на партійно-політичні процеси репресивні заходи властей – знизили кипіння суспільних пристрастей, чи ж, навпаки, виявилися додатковим стимулом, своєрідним детонатором для радикалізації дій опонентів режиму, прискоривши, зокрема, кристалізацію позицій, організаційні кроки лівих елементів, стимулювавши появу такого унікального явища, як націонал-комунізм.

Утім у нашому випадку не ставиться завдання дати розлогу рецензію на наявні, у тому числі згадані, видання. Ідеться про те, якою мірою вони додатково допомагають поглибити знання про непросту сторінку історії, сприяють одержанню адекватніших, об'єктивніших висновків та оцінок про епоху, її визначальні вектори. У цьому сенсі, як видається, може йтися про актуалізацію наступних положень.

Обидва режими (як окупаційний, так і гетьманський) були не лише найтіснішим чином взаємопов'язаними, органічно доповнювали один одного. Це були феномени, так би мовити, одного сутнісно-орієнтаційного порядку, що дозволяє вдаватися й до такої синтетичної, системної характеристики, як окупаційно-гетьманський режим.

Із самих початків витворювана система, за великим рахунком, могла бути лише тимчасовою й термін її існування залежав не стільки від ініціаторів та організаторів реалізації політично-правничої моделі, скільки від чинників, які ані контролювати, ані навіть передбачити було просто неможливо.

Від перших днів запровадження (інтервенція, хай якоюсь, можливо й значною, мірою вимушена, повсюдний спротив, усупереч підписаним Центральною Радою угодам, «запрошеним» у свою країну іноземним військам зумовив повноцінні воєнні операції з боями, серйозними фізичними втратами тощо; державний переворот для зміни влади) режим 1918 р. ніяк не міг обійтися без репресивних, терористичних функцій, які майже автоматично

поглинули, підмінили інші методи управління, або відтіснили їх на інший план.

Чужоземна зверхність і занадто вузька соціальна база панівного режиму, відсутність мобілізаційної стратегії, консолідаційної ідеології, подвійна (чи ж то – двоїста) лояльність владної еліти не давали підстав для обнадійливого прогнозу щодо перспектив існування Української Держави, що зрештою й підтвердила історична практика.

Вищеозначене, вважаємо, певною мірою наближає до з'ясування об'єктивної природи розвитку суспільних процесів 1918 р., звісно в комплексному поєднанні з урахуванням впливу на перебіг подій суб'єктивних чинників.

Based on the latest professional studies in which widely was used the sources that never involved before in the scientific work, author considered his opinion of deepen representations and clarifying of the evaluation of state-legal model of occupation-hetman regime in Ukraine in 1918. Also, was made the critical-comparative analyses with documentary base and conclusions that ruled in the historiography during previous decades.

Keywords: *Treaty of Brest, occupation, occupation regime, hetman regime, Austro-German troops, coup, Skoropads'kyi, terror, insurgency.*

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 94(477):141.7:172.15:323.13

Р.В.ГУЛА *

НАЦІОНАЛІЗМ, ПАТРІОТИЗМ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ: МЕТОДОЛОГІЧНІ Й ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Проаналізовано особливості співвідношення патріотизму та націоналізму через категоріальний апарат «національного», «націоналістичного», «інтернаціонального» за допомогою комплексу методологічних підходів філософських теорій модерну й постмодерну. При використанні методологічного принципу цільового детермінізму визначено співвідношення категорій «етнос», «нація», «народність». Запропоновано власну інтерпретацію інтегральних категорій «національне», «націоналістичне», «інтернаціональне». Розкрито сучасний стан патріотизму в умовах надзвичайної політизації українського суспільства. Окреслено шляхи розв'язання проблеми побудови новітньої моделі українського патріотизму.

Ключові слова: український патріотизм, національне, націоналістичне, інтернаціональне, нація, етнос, народ, народність.

Питання про співвідношення патріотизму й націоналізму висвітлене в науковому дискурсі у площині ідентифікації патріотизму та націоналізму як полярних, навіть антагоністичних понять, і одночасно визначення їх як тотожних емоційно-світоглядних цінностей. Патріотизм, що посідає провідне місце у системі духовних цінностей, виступає одним із головних чинників консолідації сучасного українського суспільства. У «Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 рр.» зазначено, що «актуальність національно-патріотичного виховання громадян, особливо дітей і молоді, зумовлюється процесом консолідації та розвитку українського суспільства, сучасними викликами, що стоять перед Україною й вимагають дальшого вдосконалення системи національно-патріотичного виховання, оптимізації державної

* Гула Руслан Володимирович – доктор історичних наук, доцент кафедри військової підготовки Полтавського національного технічного університету імені Ю.Кондратюка
E-mail: gula-ruslan@i.ua

політики в зазначеній сфері»¹. Водночас генеза й розвиток українського патріотизму є надскладним та суперечливим процесом, який об'єктивно несе у собі, з одного боку, константи його радянської моделі, з іншого – відчуває сильний вплив західних духовних цінностей в умовах глобалізації та наслідки динамічного процесу реанімації націоналістичних постулатів ХХ ст. Тому існує нагальна проблема визначення оптимального співвідношення духовних констант національного, націоналістичного й інтернаціонального в побудові збалансованої перспективної моделі патріотизму в умовах ескалації гібридного конфлікту на сході нашої країни та наявної світоглядної кризи українського суспільства.

Позиції вітчизняних дослідників розрізняються в концептуальному баченні трактування ролі та місця націоналізму в побудові патріотичної парадигми сучасного українського суспільства. За останні десятиріччя особливу увагу зосереджено на студіюванні особливостей функціонування патріотичної ідеології як структурного елемента духовного єднання нації. У цьому контексті вагомим науковим внеском у розроблення історичних основ складників патріотизму стали праці таких фахівців, як В. та Л. Гриневичі, Я.Грицак, В.Дашкевич, В.Солдатенко, В.Якунін.

У сучасній Україні феномен націоналізму, як правило, вивчається з позицій аналізу інтегрального націоналізму з яскраво вираженими апологетичними тенденціями й доведенням тотожності понять «патріотизм» та «націоналізм». До таких авторів належать О.Баган, А.Ілленко, Л.Лук'яненко, Ю.Михальчишин. Глибоким історіософським аналізом українського інтегрального націоналізму характеризується науково-дослідницька діяльність львівського історика О.Зайцева. Розв'язання проблеми співвідношення патріотизму й націоналізму спирається на класичні праці Г.Кона, К.Дойча, Е.Кедурі, Е.Сміта, Д.Брейлі, Е.Геллнера, Е.Гобсбаума, Б.Андерсона, Л.Грінфельд та ін. Ці автори вперше на великому історичному матеріалі всебічно розглянули умови й чинники виникнення націоналізму в Європі, дали свої визначення націоналізму, запропонували варіанти його класифікації. Певний науковий інтерес викликають розвідки сучасних російських дослідників, в яких розкрито проблеми націоналізму та його вплив на формування концепції патріотичного виховання в Російській Федерації. Можна виокремити дослідження таких авторів, як В.Тишков, В.Коротеева, Л.Дібіжева, М.Мнацакян, І.Мусаєв, В.Шнирельман, котрі комплексно розглядають націоналізм як соціально-політичний рух, ідеологію, суспільно-політичну практику. Загалом представники сучасного періоду в російській та українській науці (Е.Баграмов, В.Межуєв, В.Лутовінов, І.Надольний) досліджують патріотизм в умовах будівництва нових пострадянських державних утворень України й Росії.

Водночас вивчення надскладних феноменів патріотизму та націоналізму відбувається або у жорсткій дихотомії «патріотизм – націоналізм», або у суцільній ідентифікації як тотожних понять. Тому виділенням нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми є розгляд співвідношення патріотизму та

¹ Указ Президента України від 13 жовтня 2015 року №580/2015 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки» [Електронний ресурс]: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/

націоналізму через розкриття змісту тріади «національне – націоналістичне – інтернаціональне» крізь призму методологічних підходів різних світоглядних настанов сучасної філософської думки. Мета статті полягає у вивченні особливостей співвідношення патріотизму та націоналізму через категорії «національне», «націоналістичне», «інтернаціональне» за допомогою комплексу методологічних підходів філософських теорій модерну й постмодерну.

Узагальненою категорією, яка синтезує сукупність понять, що визначають зміст дискурсу щодо співвідношення надскладних явищ і феноменів патріотизму та націоналізму, є «національне». На нашу думку, це інтегральна категорія для позначення суб'єктивного, образного сприйняття нації в ідеальній формі у свідомості індивіда та втілення національних символів у формі матеріальних і духовних субстанцій; соціальна якість особистості, що робить її об'єктом і суб'єктом процесу міжнаціонального спілкування; комплекс мовних, культурно-психологічних, духовних констант людей, які служать фундаментальними розпізнавальними ознаками відмінності між людськими спільнотами та є сукупністю суттєвих характеристик під час визначення належності до спільноти².

Ключовими поняттями, які розкривають зміст категорії «національне», є «етнос», «народність», «народ», «нація», що можуть бути проаналізовані на основі методологічного принципу цільового детермінізму за допомогою примордіалістського, дуалістичного, пасіонарного, конструктивістського й інструменталістського методологічних підходів. Примордіалісти вважали, що етнічна належність людини – це об'єктивна природна ознака. Зокрема Е.Сміт визначає етнос як «населення, що має власну назву, міфи про спільне походження, спільну історичну пам'ять, один або кілька елементів загальної культури, прихильність до батьківщини, усвідомлення своєї єдності хоча б серед деяких персон»³. Дуалістичну теорію етносу було розроблено в Інституті етнографії АН СРСР. Етнос, за визначенням Ю.Бромлей, це «особливий історично сформований тип соціальної групи, особлива форма колективного існування людей. Така спільність формується і розвивається природно-історичним шляхом, вона не залежить безпосередньо від волі окремих людей та здатна до стійкого багатовікового існування за допомогою самовідтворення»⁴. Оригінальну пасіонарну теорію створив Л.Гумільов. Етнос потрактовано як колектив індивідуумів, який протиставить себе іншим колективам та існує незалежно від потенціалу «пасіонарності», що об'єднує людей, незалежно від наявності єдиної мови, дотримання традицій предків і встановлених ритуалів⁵. Конструктивісти розуміють етнос як штучне утворення та результат цілеспрямованої діяльності самих людей, натомість інструменталісти розглядають його як інструмент досягнення мети за допомогою еліт (елітарний інструменталізм)

² Гула Р.В. Патриотизм и национализм: Опыт историософского анализа. – Днепропетровск, 2014. – С.50.

³ Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994 [Електронний ресурс]: <http://litopis.org.ua/smith/smi03.htm>

⁴ Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – Москва, 1987. – С.11.

⁵ Гумилёв Л. О термине «этнос» // *Его же*. Собрание сочинений. – Санкт-Петербург; Москва, 2005. – С.296–297, 307.

і з використанням конфліктогенного потенціалу економічної нерівності різних етнічних груп (економічний інструменталізм).

Отже *етнос* виступає як форма організації та консолідації індивідів у стійкій спільноті на основі єдності соціальних, культурно-етичних і духовних констант у певному географічному ареалі, що здатні функціонувати й розвиватися незалежно від цивілізаційних та суспільно-формаційних змін. *Народність* можна визначити як трансформований етнос, який усвідомив свої особливості фрагментарної колективної ідентифікації у процесі суспільно-формаційних і цивілізаційних змін. У період буржуазно-демократичних революцій з'являється політико-державно-правова категорія *народ*. Розкриття змісту цього фундаментального поняття, яке подано у широкому спектрі географічних, духовних, етнічних і соціальних факторів, не має однозначного тлумачення. За Р. Осборном, «народ – поняття географічне, що охоплює кожного, хто живе у межах певних державних кордонів»⁶. М. Барг потрактовує поняття «народ» як категорію, що ґрунтується на релігійних уявленнях, які відображають єдність зі своїми стереотипами поведінки та «ментальністю», мають стійкий «надкласовий характер» і не залежать від соціальних катаклізмів⁷. На нашу думку, народ – це стійка соціально стратифікована спільнота, об'єднана походженням, мовою, культурою, територією й історичним минулим, яка створюється у процесі суспільно-формаційних і цивілізаційних змін. Отже у співвідношенні понять «народ» та «нація» перше можна витлумачити як соціально-етнічний, а друге – як соціально-політичний феномени.

Щодо співвідношення понять «нація» та «етнос» уважаємо, що перше – похідне від другого. Проте етнос – категорія, яка характеризується надіндивідуальністю, стійкістю й повторюваністю культурних зразків. Нація створена політичною системою держави в динаміці поступального розвитку етносу (чи етносів) як категорія поліетнічна, надетнічна, у комплексі етнічних, міжетнічних, іноетнічних компонентів. Сучасний російський філософ В. Межуєв так окреслив співвідношення нації та етносу: «Нація на відміну від етносу – це те, що [...] надано мені не фактом народження, а моїми особистими зусиллями й особистим вибором. Етнос я не обираю, а націю можу обрати»⁸. «Національністю є індивідуальна якість людини та індивідуальне щодо людини», – зазначав М. Бердяєв⁹.

Практично неможливо дати універсальне наукове означення *нації*. Представники різноманітних філософських течій розглядали цю категорію за допомогою інструментарію відмінних методологічних підходів на основі принципу причинного детермінізму. Примордіалізм визначає базовими критеріями нації етнічні – походження, територію, мову, традиції. Водночас нації оголошуються об'єктивно наявними, історично визначеними спільнотами, що володіють своїм життєвим циклом на основі біологічних, психологічних, соціальних та історичних характеристик. Е. Сміт розуміє націю як «велику,

⁶ Осборн Р. Национальное самоопределение и целостность государств // Общественные науки и современность. – 1993. – №5. – С.126.

⁷ Барг М.А. О категории «цивилизация» // Новая и новейшая история. – 1990. – №5. – С.25.

⁸ Межуев В.М. Идея национального государства в исторической перспективе // Полис. – 1992. – №5/6. – С.16.

⁹ Бердяев Н.А. Царство духа и царство кесаря. – Москва, 1995. – С.344.

пов'язану однією територією групу, що має загальну для всіх культуру і поділ праці, а також загальний кодекс юридичних прав й обов'язків»¹⁰. Модернізм робить акцент на класовій, державній природі нації, витлумачує її як продукт епохи капіталізму. Нація, за М.Мнацакяном – це «форма соціальної асоціації людей, яка виникла історично на певній території, що стала осередком її культури й духовності, історичної пам'яті та психології, а також культурно-психологічна спільність, яка стала нацією з настанням епохи буржуазних відносин й індустріалізму»¹¹. Модерністську концепцію розвиває конструктивізм, який розглядає етнічність як смислову конструкцію у свідомості індивіда на основі конструювання системи інтерпретацій у процесі його діяльності. Так, Б.Андерсон, пропонуючи власне визначення нації, уважав, що «це уявна політична спільнота»¹². Інструменталізм пропонує так звану «елітарну» теорію формування нації. Відповідно до неї останню створюють, а вірніше вигадують, націоналісти. На думку Ю.Граніна, «нація – категорія конвенціональна», тобто це засіб для досягнення мети національними елітами. Констатація цього чинника дозволила Е.Геллнеру ще в 1964 р. стверджувати, що «нації – це винахід націоналістів, завдяки чому вони втілюють у життя свою політичну мету»¹³. Одночасно інструменталізм не може бути обмежений лише націоналістичною константою. Спроба створення «нової історичної спільності – радянського народу» як засобу реалізації марксистсько-ленінського постулату інтернаціоналізму цілком може трактуватися своєрідним етнічним експериментом у межах соціалістичного модерного проекту. В умовах процесу глобалізації певний розвиток отримала постмодерністська концепція, сутність якої полягає в тому, що такого поняття, як «нація», не існує, а створення у свідомості «уявних спільнот» є своєрідним містичним обманом. На нашу думку, визнання подібного оригінального «нульового» варіанта віддзеркалює одностороннє розуміння процесів глобалізації та інтернаціоналізації, і не дає адекватного відображення політичних, культурних, етнічних процесів.

Суттєвим аспектом сучасної теорії пізнання проблем патріотизму та націоналізму стало обґрунтування змісту категорій «національне» й «націоналістичне», їх загального або особливого крізь призму основних методологічних принципів: детермінізму, розвитку, єдності психіки та діяльності, об'єктивності, системності, особистісного підходу. «*Націоналістичне*» – це категорія, котра за змістом розкриває штучно створений феномен життя нації як націоналістичного світогляду з його свідомою трансформацією національних символів, культурно-психологічних констант, духовного арсеналу, сакралізації ідеалів нації у спосіб протистояння з індивідами та спільнотами, які не поділяють ідеалізованих уявлень націоналістів про виняткове місце й роль нації та демонізованих переконань про її ворогів. За формою «націоналістичне» виступає

¹⁰ Нации и национализм / Б.Андерсен, О.Бауэр, М.Хрох. – Москва, 2002. – С.257.

¹¹ Мнацакян М.О. Национализм и глобализм: Национальная жизнь в современном мире. – Москва, 2008. – С.149.

¹² Андерсон Б. Воображаемые сообщества: Размышления об истоках и распространении. – Москва, 2001. – С.31.

¹³ Цит. за: Гранин Ю.Д. Станет ли Россия «национальным государством»? // Вопросы философии. – 2011. – №1. – С.16.

як вузьке, украй ідеологізоване своєрідне вимірювання національного життя, обмежене догматами націоналізму¹⁴. У гносеологічному аспекті «націоналістичне» – деформований феномен «національного», у соціально-політичному – засіб розпалювання конфліктів, руйнування миру та злагоди, у моральному плані – спосіб культивування аморалізму й імморалізму. «Націоналістичне» як інтегральна категорія лежить в основі формування *націоналізму*, котрий можна розглядати як:

- політичну ідеологію, що обґрунтовує через поняття нації певний проект організації суспільства;

- соціально-політичну практику, спрямовану на реалізацію цього проекту у вигляді культурно-національної автономії або незалежної держави;

- соціокультурний феномен індивіда та соціуму під час визначення їхнього ставлення до національних цінностей на основі певних етнокультурних компонентів, домінуючих в індивідуальній та колективній свідомості;

- соціально-духовне явище, яке у синтезованій формі розкриває основний зміст націоналізму – абсолютизацію інтересів і цінностей власної нації у протистоянні з її «ворогами»;

- історичний процес організаційного оформлення етносу в єдиний соціум у вигляді нації, оформленої в абсолютизованих культурно-гомогенних стандартах у межах політичних утворень.

Базові характеристики націоналізму:

1. Нація – вищий ступінь легітимізації діяльності націоналіста, найвищий критерій права (виправдання будь-яких дій, що будуть корисними для нації). На думку російського філософа Ю.Граніна, «нація – мета будь-якого націоналіста, а націоналізм – засіб формування, розвитку експансії націй»¹⁵. У компромісному варіанті визначення націоналізму, запропонованому Е.Смітом, домінування інтересів нації інтерпретоване таким чином: «націоналізм – це ідеологія, яка ставить у центр інтересів націю та намагається сприяти її розквіту»¹⁶.

2. Абсолютизація інтересів і цінностей власної нації в ідеалізованій транскрипції. Й.Г.Фіхте у праці «Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини» визначив націю провідником Божої волі, глорифікованою природною та духовною спільнотою, формою вираження якої став національний характер¹⁷. Ці судження дали підстави Б.Расселу категорично стверджувати, що філософія Й.Г.Фіхте не має жодного наукового значення, представляючи інтерес тільки для аналізу витоків німецького націоналізму й пангерманізму¹⁸. Сакралізація ролі та місця власної нації наділяє її надприродними рисами й винятковим правом імперативного проголошення «вічних

¹⁴ Гула Р.В. Патриотизм и национализм... – С.73.

¹⁵ Гранин Ю.Д. Станет ли Россия «национальным государством»? – С.16.

¹⁶ Смит Е. Национализм: теория, идеология, история. – К., 2004 [Електронний ресурс]: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1011249>

¹⁷ Кресин А.В. Немецкая философия национального права в конце XVIII – начале XIX в. и трансформация юридической науки // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. – Т.14, вып.3. – Екатеринбург, 2014. – С.204.

¹⁸ Рассел Б. История западной философии и её связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней. – Москва, 2008. – С.657.

істин». За Ф.Достоевським, «істина одна, а отже лише єдиний із народів може мати Бога істинного»¹⁹ (йшлося про росіян).

3. Чітка й однозначна побудова конструкції «друзів» і «ворогів» нації як усередині держави у системі моральних принципів і моделей поведінки, так і стосовно інших націй. Культивуація ворожнечі до «чужих» культурно-психологічних спільнот людей, які прагнуть зберегти свою автономність національного життя та не схильні до жертвних дій в ім'я «істинних» національних почуттів і цінностей. Наприклад, німецький філософ, учасник національно-визвольного руху проти наполеонівської окупації Е.М.Арндт проголошував ненависть проти французів «національною релігією тевтонських народів», оскільки «любов до свого немислима без ненависті до чужого»²⁰. Дж.Орвелл писав: «Під “націоналізмом” я перш за все маю на увазі звичку вважати, що людські істоти можна класифікувати як комах, що до мільйонів, а то й до десятків мільйонів людей можуть бути [...] приклеєні ярлики “хороші” та “погані”»²¹.

4. Вимога безумовної національної єдності, підпорядкування всіх індивідуальних і групових інтересів інтересам загальнонаціональним в їхній сакральній та ірраціональній формі. «Націоналізм означає прагнення до групової консолідації на базі єдності етнічного походження і загальних справжніх або ілюзорних національних інтересів», – наголошує український дослідник М.Молчанов²².

5. Монолінгвізм – абсолютизація одномовного простору титульної нації у вигляді його правової гегемонії на території національної держави.

6. Етноцентризм – принцип оцінювання інонаціональних цінностей, усіх явищ життя суспільства крізь призму своїх національних особливостей та зведення в еталон усіх сторін життя, побуту, традицій власної нації для інших національних утворень. Наприклад, за Г.В.Ф.Гегелем, вищу форму світового духу втілено в німецькому народі. «Німецький дух, – стверджував філософ, – це дух нового світу, мета якого полягає у здійсненні абсолютної істини як нескінченного самовизначення волі, тієї свободи, змістом якої є сама її абсолютна форма»²³.

7. Культурно-психологічний нарцисизм – гіпертрофовано ідеалізоване уявлення про видатні риси власної нації, її «глобальний» внесок у світову культуру. Месіанське значення німецької нації, за Г.В.Ф.Гегелем, «полягає в тому, щоб бути носієм християнського принципу та здійснювати ідею як абсолютно розумну мету», тобто «творити у світі, виходячи із суб'єктивної самосвідомості», оскільки саме «німецькій нації було властиве почуття естетичної цілісності в собі, і ми можемо назвати це почуття Душею»²⁴.

¹⁹ Достоевский Ф.М. Собрание сочинений в 15-ти томах. – Т.7. – Ленинград, 1990 [Електронний ресурс]: <http://ilibrary.ru/text/1544/p.47/index.html>

²⁰ Див.: Staas C. Einheit durch Reinheit [Електронний ресурс]: <http://www.zeit.de/zeit-geschichte/2010/03/Nationalismus-Deutschland-Arndt/komplettansicht>

²¹ Орвелл Дж. Заметки о национализме [Електронний ресурс]: http://www.orwell.ru/library/essays/nationalism/russian/r_nat

²² Молчанов М.А. Этнонациональный фактор в развитии цивилизации: история и современность // Философская и социологическая мысль. – 1991. – №5. – С.29.

²³ Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории. – Санкт-Петербург, 1993. – С.361.

²⁴ Там же. – С.363.

8. Групоцентризм – імперативне постулювання права проголошення «вічних» істин від імені всієї нації, її реліквій та символів, історичних авторитетів. «Ми маємо намір за допомогою нового виховання об'єднати німців до нової спільності, яка у всіх своїх частинах буде дієва та оновленою [...] єдиним настрем», – стверджував Й.Г.Фіхте²⁵.

Сукупність базових характеристик породжує своєрідний культ національного як світоглядної позиції та емоційно-вольової настанови, що зводять в абсолют і доводять до фанатизму, крайнього ступеня екзальтації, обоження власних національних цінностей, а також проголошення помилкових уявлень, що гідність людини визначають винятково національною ознакою. Узагальнену формулу, яка розкриває траєкторію та перспективу розвитку культу національного, запропонував російський релігійний філософ XIX ст. В.Соловйов (за визначенням О.Янова, так звана «драбина Соловйова»): «Національна самосвідомість є великою справою, але коли самосвідомість народу переходить у самозадоволення, а самозадоволення доходить до самообожнювання, тоді природним кінцем для нього є національне самознищення»²⁶.

Узагальненою моделлю поведінкових норм націоналіста на основі базових характеристик і констант є імператив націоналізму – «вимога націоналістичної групи завжди й усюди пам'ятати про винятковість свого народу, про його моральну, інтелектуальну та культурну перевагу над усіма народами, бачити в них своїх суперників, а то й ворогів»²⁷.

Особливості націоналізму:

1. *Багатофункціональність*. Узагальнено функції націоналізму можна визначити як:

– координаційна – використання націоналістичних ідей для впровадження до лав еліти з метою формування спільних інтересів, які сприяють збалансованому співіснуванню елітарних кіл і держави, створенню соціально активного прошарку населення для ефективного керування суспільно-політичними процесами;

– мобілізаційна – застосування націоналістичних ідей для забезпечення підтримки політичного руху серед тих широких верств, які раніше були вилучені з політичного процесу;

– легітимізаційна – використання націоналістичного фактора з метою виправдання будь-яких дій політичного руху в його протистоянні з державою та зовнішніми силами.

2. *Інваріативність*. Гнучкість в органічному поєднанні з взаємовиключними ідеологіями дозволяє націоналізму оперативно трансформуватися як у фашизм і нацизм, так і в національно-визвольні рухи марксистського напрямку. Залежно від функцій, за класифікацією І.Мусаєва, націоналізм може мати форму:

– боротьби за права і свободи особи, за рівноправність громадян;

– мобілізації нації для реалізації модернізаційних проектів;

²⁵ Фіхте Й.-Г. Речи к немецкой нации. – Санкт-Петербург, 2009. – С.169.

²⁶ Цит. по: Янов А. История русской идеи [Електронний ресурс]: <http://www.rubezh.eu/Zeitung/2014/04/23.htm>

²⁷ Джунусов М.С. Национализм: Словарь-справочник. – Москва, 1998 [Електронний ресурс]: http://skinheads.narod.ru/nazionalizm.m_s_gunusov.html

- боротьби за незалежність країни від зовнішніх сил;
- протистояння глобалізації, котра сприймається як загроза соціальним і культурним досягненням;
- ідеологічної протидії комунізму з властивою йому ідеологією інтернаціоналізму;
- боротьби за збереження етнічної ідентичності в умовах відірваності від основного етносу (діаспора) тощо²⁸.

Звичайно, у реальному політичному житті націоналізм має на меті декілька цілей, однак і у цьому разі якась одна із них панівна.

3. *Догматичність*. Незмінними домінантами націоналістичних доктрин виступають мовні, релігійні, історичні, культурні постулати й територіальні особливості регіону, що здебільшого призводять до самоізоляції індивіда від загальнолюдських цінностей.

4. *Ідеологізація*. Ідеологія націоналізму ґрунтується на постулаті, що світ складається з окремих, чітко визначених націй, кожна з яких має власний характер. Нація є єдиним легітимним джерелом політичної влади. Кожен індивід має належати й демонструвати найвищу лояльність до однієї, і тільки однієї нації. Вони повинні бути автономні переважно з власними державами. Тільки тоді можуть бути забезпечені глобальні свобода та мир²⁹. Отже «націоналізм у широкому сенсі можна визначити як програму або ідеологію політичного оформлення, самоствердження та розвитку нації»³⁰.

5. *Ірраціональність*. Абсолютизація віри в догмати націоналізму переважно стосується сфери психіки, аніж свідомості. Індивід здебільшого орієнтується на чуттєве сприйняття реальності, він, як правило, не здатний до раціонального розмежування істотного й несуттєвого. Це часто призводить до екзальтовано-емоційного стану психіки, що об'єктивно сприяє щонайбільшій (але, як правило, нестабільній) мобілізації та консолідації мас (найчастіше молоді, схильної до ірраціонального сприйняття реальності внаслідок впливу вікових характеристик) навколо національних ідей, які пропонують спрощену схему розв'язання комплексу складних проблем суспільства. Ірраціоналізм націоналізму виявляється також у формі культивування його як своєї світської або політичної релігії. На думку О.Зайцева, до структурних і функціональних рис, що зближують політичні релігії з теїзмом, належать:

- наявність власного «святого писання» – сакралізованих творінь лідерів та ідеологів відповідного руху;
- прагнення створити замкнену спільність adeptів із жорсткою ієрархічною структурою керівників, що нагадує церкву;
- культ харизматичних лідерів;
- культ загиблих героїв, святих, пророків, мучеників руху;
- фанатизм – непорушна віра в те, що сповідання світогляду політичної

²⁸ Мусаев И.М. Национализм в современной Европе: эволюция идей и политической практики: Дисс. ... д-ра пол. наук. – Санкт-Петербург, 2006. – С.115.

²⁹ Национализм в мировой истории / Ред.-сост. В.А.Тишков, В.А.Шнирельман. – Москва, 2007. – С.115.

³⁰ Чубар Н. Теоретико-методологічні засади політологічного аналізу феномену націоналізму // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2010. – №5. – С.176.

релігії є єдино правильним; тих, хто не приймає його, називають у найліпшому випадку сліпцями, у найгіршому – ворогами;

- фаталізм – віра в невідворотний тріумф цієї ідеології;

- утопічне бачення майбутнього ідеального суспільства – аналога Божого царства на землі;

- жорсткий розподіл на «своїх» і «чужих», найчастіше – демонізація останніх³¹.

6. *Дієвість*. Український дослідник М.Молчанов вважає, що «націоналізм є [...] процесом і результатом реалізації етнополітичного принципу в житті сучасних суспільств, зокрема такої реалізації, за якої всі інші способи соціальної взаємодії визнано другорядними та неефективними»³².

7. *Обмеженість і примітивізм*. Самі націоналісти визнають обмеженість власної теорії. Ідеолог російського націоналізму К.Крилов відверто говорить про те, що націоналізм, на відміну від комунізму, лібералізму й консерватизму, не є універсальною теорією³³. Також націоналізм пропонує вкрай спрощену модель взаємовідносин у соціумі крізь призму «друзів» і «ворогів» нації. Отже «націоналістичне», як правило, не є особливою природною формою прояву та виходу національного у соціальне життя.

Націоналізм, незважаючи на свій штучний ізоляціонізм, не є тотальним усуванням феномену колективної свідомості. Люди водночас усвідомлюють себе членами різних груп. Чим більш комплексною й багатогранною стає цивілізація, чим активніше відбуваються процеси інтернаціоналізації та глобалізації, тим до більшої кількості груп зараховує себе людина. І у цій площині націоналізм невідворотно вступає у системну суперечність із категорією «інтернаціональне».

«Інтернаціональне» – інтегральна й синтезована категорія, яка визначає:

- взаємообумовленість зв'язків історичного процесу формування націй у комплексному сприйнятті загальних атрибутивних рис (історичні та економічні умови, загальнонаціональні мови, національні культури);

- загальні тенденції формування всесвітнього соціуму у процесі динаміки взаємозв'язку та взаємозалежності спільнот;

- загальне в різних сторонах життя народів, що повторюється у процесі їх інтеграції з урахуванням особливого, властивого для конкретної національної спільноти;

- елемент структури світогляду особистості у формі інтернаціоналістської свідомості й етики міжнаціонального спілкування;

- психологію, ідеологію, соціальну практику, яка заснована на принципах класової, національної, соціальної й духовної єдності суспільства, націй та етносів³⁴.

Через категорію «інтернаціональне» розкривається поняття «інтернаціоналізм» як світова та регіональна практика, світоглядна позиція, система

³¹ Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії. – К., 2013. – С.88.

³² Молчанов М.А. Этнонациональный фактор в развитии цивилизации... – С.29.

³³ Крылов К. Национализм как предмет исследования // Вопросы национализма. – 2010. – №1 [Електронний ресурс]: www.vnatio.org/arhiv-nomerov

³⁴ Гула Р.В. Патриотизм и национализм... – С.100.

філософських поглядів на світ, місце в ньому людини й національних спільнот, яка містить у собі:

- констатацію наявності загальних атрибутивних рис у багатоаспектних сторонах історичного процесу формування націй;

- вираження об'єктивного процесу інтенсифікації взаємозв'язку і взаємозалежності в розвитку соціуму;

- концентрацію загального й одиничного в різних сторонах життя народу з урахуванням особливого, властивого «національному», на основі чого створюється інтегроване нове явище, яке не властиве жодній національній спільноті окремо;

- елемент структури світогляду особистості та спільноти (інтернаціоналістська свідомість визначає діяльність і поведінку особистості у сфері міжнаціональних відносин, у культурі міжнаціонального спілкування)³⁵.

У сучасному світі об'єктом інтернаціоналізму виступає *інтернаціоналізація* як явище, що виникає у процесі інтенсифікації обміну матеріальними й духовними цінностями між державами, націями, спільнотами. Формами інтернаціоналізації виступають глобалізація та модернізація, що відображають тенденції суспільного розвитку, спрямовані на становлення цілісного світу. Об'єктивний процес світової інтернаціоналізації визначив тенденції зростання діалектичних суперечностей між націоналізмом та інтернаціоналізмом.

Перша суперечність концептуальна – між процесами глобалізації, інтернаціоналізації та національним, націоналістичним. Сутність її розкрив М.Бердяєв: «Будь-яка національність є більшістю єдиного й по-братньому об'єднаного людства, а не перешкодою на його шляху. Усе людство розкриває себе лише під виглядом національностей. Денаціоналізація, запозичена ідеєю інтернаціональної Європи, інтернаціональної цивілізації, інтернаціонального людства, є чистісінькою порожнечою, небуттям»³⁶.

Інтернаціоналізм на соціальній основі виступає як антагоністичний антипод націоналізму. «Марксизм непримиренний із націоналізмом, – писав В.Ленін, – навіть якби він був “найсправедливішим”, “чистеньким”, тонким і цивілізованим. Марксизм висуває на місце будь-якого націоналізму інтернаціоналізм, злиття всіх націй у вищу єдність, що збільшується на наших очах із кожної верстою залізниці, із кожним міжнародним трестом, із кожним робітничим союзом»³⁷. Марксистський інтернаціоналізм, незважаючи на свою гуманістичну спрямованість, виявляється в ролі умоглядної ідеалістичної концепції для штучно створених «ідеальних людей», позбавлених націоналістичних забобонів, які, виходячи з особливостей людської психіки та свідомості, мають мало спільного з наявними об'єктивними життєвими реаліями. Інтернаціоналізація всіх сторін життя, зведення в ранг вищої мети й незаперечного догмата повністю нівелюють національну самобутність народу та

³⁵ Философский словарь от А до Я [Електронний ресурс]: <http://enc-dic.com/philosophy/Internationalism-3154.html>

³⁶ Бердяев Н.А. Национальность и человечество // *Его же. Судьба России: Опыт по психологии войны и национальности* – Москва, 1918 [Електронний ресурс]: www.krotov.info/berdyayev/1918_15.htm

³⁷ Ленин В.И. Критические заметки по национальному вопросу // *Его же. Полное собрание сочинений*. – Т.24. – Москва, 1974. – С.124.

викликає активне зростання націоналістичних настроїв. Саме про такий інтернаціоналізм і писав свого часу М.Бердяєв: «Інтернаціоналізм – це абстрактна бідність, не конкретна єдність людства, яка містить у собі всі шаблі національних індивідуальностей, а абстрактна єдність, що заперечує національні індивідуальності»³⁸.

З іншого боку, органічність ідеї глобальної «сім'ї націй» властива також і націоналізму з його схильністю до оцінки всіх форм суспільних відносин із позицій «сімейності». Однак націоналізм з його гіпертрофовано-болісним ставленням до ідентичності формує й концептуальне уявлення про себе та своє місце у світовому співтоваристві. Під час інтернаціоналізації об'єктивно відбуваються процеси розгортання потенціалу національного на новому якісному рівні розвитку – вихід за межі національних кордонів цінностей, культури, науки. Отже трансформація національної ідентичності у процесі інтернаціоналізації є об'єктивною, а її втрата – катастрофічною. У цьому разі національне виступає як зміст, а інтернаціоналізація – як форма. Націоналізм виявляється гальмом цивілізаційних процесів, відстоюючи пріоритет власних національних цінностей, їх винятковість і перевагу в міжнародному спілкуванні. За В.Соловйовим, це «нерозумний псевдопатріотизм, який під приводом любові до народу бажає утримати його на шляху національного еґоїзму, тобто бажає йому зла та загибелі»³⁹. Але водночас націоналізм є одним із головних джерел опору диктату глобалізму й уніфікації міжнародного життя. Розв'язання цієї суперечності відбувається у площині зміни ролі та місця національного у глобальних світових процесах, а не в механічному знищенні національної самоідентифікації й культури.

Друга суперечність – між формуванням національних держав та інтернаціоналізацією всіх сторін життя. Під час дослідження феномену націоналізму й формування національних держав було встановлено, що цей процес в історичному часі відбувається синхронно з динамічним розвитком міжнародної кооперації, торгових зв'язків і засобів інформації. Такий дуалізм яскраво виявляється в етнокультурній, громадсько-політичній сферах. Водночас з інтернаціоналізацією всіх сторін життя суспільства та домінуванням поглядів на уніфікацію мовного спілкування відбувається піднесення національних розмовних мов до рангу літературних.

На думку націоналістів, національна держава та національне суспільство є найоптимальнішими формами організації політичного й соціально-духовного життя соціуму. Поділ на національні держави і встановлення державних кордонів служать виправданням їхньої теорії про «природну» диференціацію людства на деяку обмежену кількість націй, котрі мають виняткове право на інституційне оформлення власного життя у формах державного устрою. Наприклад І.В.Ф.Гегель класифікував усі народи як історичні та неісторичні. На його думку, тільки в перших утілено світовий дух, що дає їм можливість створювати великі держави та здійснювати територіальні захоплення.

³⁸ Бердяєв Н.А. Царство духа и царство кесаря. – Москва, 1995. – С.345.

³⁹ Соловйов В. Национальный вопрос в России // Новый мир. – 1989. – №1 [Електронний ресурс]: <http://fantlab.ru/work378154>

Другі (серед яких і східні слов'яни) можуть бути тільки об'єктом підкорення та взагалі не становлять самостійної цінності для історії. Німецький мислитель уважав, що «частина слов'ян долучилася до західного розуму», проте «вся ця маса» слов'янських народів Східної Європи «досі не виступала як самостійний момент у низці виявів розуму у світі»⁴⁰.

З іншого боку, піднесення, поживавлення регіональних й етнічних культур (у тому числі за допомогою міжнародного туристичного бізнесу) та глобалізація знижують актуальність національного проекту. Відбувається активна підміна поняття «нація» у світлі пошуку нових символів єдності на основі релігії, цивілізації й спроби створення нової соціальної спільноти у глобальній віртуальній мережі інформаційних технологій. Отже націоналізм, що пробуджує людей до політичного та культурного життя, водночас готував фундамент для тісних культурних контактів усіх цивілізацій людства, одночасно розділяючи й об'єднуючи їх.

Третя суперечність – між об'єктивними процесами господарсько-економічної глобалізації, її імперативами для національних держав і характером розвитку, протекціонізму щодо власних виробників, що є функцією національної держави. Розв'язанням цієї суперечності між економічною інтеграцією та економічним націоналізмом виступає побудова системи економічних балансирів, яка дозволяє «світовому господарству» функціонувати у структурі, що складається з суверенних і самостійних національних держав у межах особливим способом інтегрованої міждержавної транснаціональної системи. Позиція націоналізму тут двоїста: з одного боку, він – своєрідний гарант захисту внутрішнього ринку й національних економічних інтересів, з іншого – за допомогою міжнародної економічної системи за збереження національних економічних преференцій дає особливі переваги розвитку національного бізнесу на світових ринках, водночас розв'язуючи завдання соціальної стабільності у суспільстві.

Четверта суперечність – між наступальним характером сучасної інтернаціоналізації у формі модернізації та реставрацією історико-етнічних символів, місцевих традицій і культурних особливостей. Глобалізація й вибіркова модернізація, яка фіксує нерівність між країнами та народами, набуває потворних форм антагонізму в рівнях розвитку й життя між державами «золотого мільярда» та країнами, що розвиваються. Модернізація, на думку російського дослідника Л.Блохіна, це «не просто зміни, що відповідають сучасним вимогам, а ті, які запропоновуються ззовні, з боку зовнішнього середовища, оскільки зміни, викликані внутрішніми причинами, називають розвитком»⁴¹. У цьому разі насильницька модернізація виконує функцію руйнування традиційної матриці національної культури та національного менталітету. Під час нерівномірного процесу модернізації в різних країнах учені говорять про провідні країни та країни з типом модернізації, що поширюється. Така модернізація зазвичай створює замкнені анклавні рівня сучасного життя, близького до стандартів «золотого мільярда», що різко відрізняються від традиційного укладу

⁴⁰ Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории... – С.361, 368.

⁴¹ Блохин Л.Ф. Традиционные экосоциальные системы как основа устойчивого развития в тропиках (на примере Западной Африки) // Человек: образ и сущность (гуманитарные аспекты): Биосфера, ноосфера и экология: Ежегодник ИНИОН РАН. – Москва, 1999. – С.54.

життя провінції та національної свідомості населення регіонів. Відбувається потворна «інтернаціоналізація» та деградація свідомості національної еліти у вигляді споживчих форм утриманського космополітизму. Активна пропаганда цивілізаційного вибору часто базується на низьких почуттях населення, доведеного до крайнього ступеня злиднів утилітарними процесами вибіркової модернізації. Свою суспільну місію «еліта» (особливо на пострадянському просторі) бачить у тому, щоб упровадити у свідомість мас нову, запозичену ззовні, ідентичність, розуміючи під цим процес модернізації⁴².

Ці суперечності викликають системний пошук захисту національних інтересів із боку націоналістів, який часто набуває деградуючих, ізоляціоністських форм захисту національних інтересів і національних культур. Водночас націоналістична еліта, визначивши погляди крайнього націоналізму як механізму захисту власних економічних інтересів, активно інтегрується в інтернаціональну систему уніфікованих цінностей глобалізації та модернізації з їх панівною ідеєю матеріального споживання.

П'ята суперечність – між наднаціональним, інтернаціональним характером догматів релігійних віровчень, принципів управління церковних інституцій та спробами створення помісної церкви. Уведення національної мови в обрядовий складник релігії, руйнування основ релігійної ієрархії під час заснування інституту національної церкви дозволяє створити «замкнений цикл» формування духовних основ націоналізму. Одним із перших проблему використання релігії як механізму формування й уніфікації національної свідомості окреслив Ф.Ніцше: «Сила, що лежить в основі народної свідомості, в однакових думках і спільній мети охороняється та скріплюється релігією»⁴³.

Релігійна самоідентифікація, у цьому разі, безпосередньо залежить від національної за імперативно нав'язаного в колективній свідомості примату останньої. За такої умови релігійні інститути можуть виконувати функцію духовної легітимації, сакралізації та міфологізації національної держави, вступаючи у системні суперечності зі світовою церковною ієрархією.

Націоналізм активно використовує з метою формування нації (у своєму баченні) образ історичного антагоніста в релігійних інститутах держав, нації яких кваліфікуються «ворожими» (як у протистоянні світових релігій, так і всередині їх). Слід визнати, що творення національної церкви виконує історично складну, суперечливу та вкрай політизовану місію – створення національної держави й водночас духовний поділ етнічно та мовно близьких народів. Механізмом розв'язання цієї суперечності (в ідеалі) може бути релігійна толерантність «як комплексне явище суспільної свідомості, в якому об'єднано світоглядні та соціально-психологічні настанови, що допускають правомірність багатьох релігійних традицій»⁴⁴. Націоналізм виступає ортодоксальним прихильником національної церкви, тобто як обґрунтування постулату універсальної істинності нації – синтезованого носія духовних національних цінностей.

⁴² Гальчинський А.С. Лібералізм: уроки для України. – К., 2011. – С.198–200.

⁴³ Ніцше Ф. Человеческое, слишком человеческое // *Его же*. Сочинения в двух томах. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1998. – С.384.

⁴⁴ Смирнов М.Ю. Социология религии: Словарь. – Санкт-Петербург, 2011. – С.270.

Шоста суперечність – між комплексом універсальних соціокультурних рис і властивостей національної життя та культури, які об'єктивно зближують людство, і захистом національної культурної ідентифікації й ідентичності від процесів універсалізації культури. Культурна ідентифікація – це самовизначення індивіда в конкретній культурі. Культурна ідентичність – це структура ідеальних конструктів у свідомості індивіда та спільноти, яка динамічно оновлюється й реалізується в матеріальній і духовній формі, має у своїй основі традиційні константи, що формують індивіда та визначають колективну діяльність спільноти у проектуванні свого майбутнього.

У процесі інтернаціоналізації повинен витримуватися баланс між національною культурою та глобалізацією. Варіантом підтримки цього балансу інтернаціоналізація пропонує мультикультуралізм – «стан, процеси, погляди, політику культурно неоднорідного суспільства, які орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного розмаїття; культурний, політичний, ідеологічний плюралізм, визнання прав меншин як на громадському, так і на державному рівнях»⁴⁵.

На думку М.Тлостанової, мультикультуралізм є «шарніркою» ідеологією, що змінює свою спрямованість залежно від домінування в культурному житті суспільства тієї чи тієї тенденції та може виявлятися в «консервативній», «ліберальній», «ліво-ліберальній», «критичній або діалогічній» формах⁴⁶. Безумовно, «інтернаціоналізація – глибинна основа та джерело глобалізації – пов'язана з процесами, що відбуваються між націями, але які генетично формуються внутрішньонаціональним життям [...] Кожна нація має величезний творчий потенціал, створює цінності – культурні, наукові, технологічні тощо, що стають надбанням усього людства», – констатує М.Мнацакян⁴⁷.

Отже у співвідношенні «національного», «націоналістичного» та «інтернаціонального» основною домінантою побудови моделі сучасного українського державного патріотизму є категорія «національне». Державний патріотизм – це «прийнятий на соціокультурному рівні феномен, який має яскраво виражений інтеграційний потенціал, що пов'язує в єдине функціональне ціле представників політичної влади з різними верствами суспільства, різні народності й національності в єдину націю та визначає оптимальне співвідношення ступеня свободи і відповідальності громадян залежно від їхнього місця в соціальній стратифікації суспільства»⁴⁸.

Український державний патріотизм у його сучасній інтерпретації, на нашу думку, – глибоко суперечливе явище, основними характерними рисами якого стали:

1. *Розбалансованість історичної політики держави*, що, за визначенням Г.Касьянова, виступає різновидом політики, «метою і змістом якої є

⁴⁵ Дрожжина С.В. Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти. – Донецьк, 2005. – С.47.

⁴⁶ Тлостанова М.В. Проблема мультикультуралізму і література США кінця ХХ в. – Москва, 2000. – С.321.

⁴⁷ Мнацакян М.О. Национализм и глобализм... – С.137.

⁴⁸ Минаков В.А. Место патриотизма в российской национальной идее (социально-философский анализ): Автореф. дисс. ... канд. философ. наук. – Барнаул, 2009. – С.9.

цілеспрямоване конструювання та утилітарне використання з політичною метою «історичної пам'яті» й інших форм колективних уявлень про минуле і його репрезентацій, у тому числі професійної історіографії»⁴⁹. Імперативне нав'язування Українським інститутом національної пам'яті суспільству та історичному середовищу стандартизованих імперативів не сприяє ані міжнаціональній згоді, ані виваженому, усебічному науковому студіюванню суперечливих сторінок національної історії і видатних постатей, які об'єктивно, на цей час, розколюють країну⁵⁰.

2. *Хибне трактування державного патріотизму як вірності панівній верхівці.* Однак лояльність владі невіддільна від тієї якості національно-державного управління, яку ця влада забезпечує, і морального авторитету самої влади у суспільстві. З останнім у влади надзвичайно великі проблеми внаслідок тотальної корупції, злочинності та практично повної відсутності моральних засад. Лояльність до політичного режиму – чи не найсуперечливіший компонент державного патріотизму. Але у кризові моменти існування держави пріоритетним складником державного патріотизму повинна бути ідея захисту держави незалежно від особистого ставлення до політичного ладу та суб'єктів політики, які його представляють⁵¹.

3. *Існування у суспільній ідеології тези спотвореного державного патріотизму у критично полярній формі нігілізму у вигляді анархізму «активістів» на тлі системної кризи політичних інститутів держави.*

На нашу думку, розв'язання цього складного комплексу суперечностей має базуватися на основі таких світоглядних принципів, які й визначають зміст і сутність сучасної моделі українського державного патріотизму:

1. *Міжнаціональна (міжетнічна) згода.* Має рацію Ф.Фукуяма, зауважуючи, що «демократія навряд чи виникне у країні, де націоналізм або етноцентризм складників її груп настільки великий, що в них немає загального відчуття нації або визнання прав один одного»⁵². Проект національної згоди має ґрунтуватися на постулатах *інтернаціоналізму* з урахуванням особливостей історичного та культурно-регіонального розвитку адміністративно-політичних одиниць країни. Тому необхідно вести розмову про «загальнонаціональну згоду» й у межах об'єднувальної парадигми національної олімпійської команди, загальнонаціональних проектів (Євробачення, Євробаскет тощо), програм здоров'я нації та ін.

2. *Український проект.* Слід визнати, що ані суто націоналістичний етнічний, ані цивілізаційний варіанти визначення нашої країни та її народу не у змозі замінити категорію *національного* в концепті українського народу.

⁴⁹ Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять // Український історичний журнал. – 2016. – №2. – С.135.

⁵⁰ Касьянов Г.В. К десятилетію Украинского института национальной памяти (2006–2016) [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiju-ukrainskogo-institutu-natsional-noj-pamyati-2006-2016>

⁵¹ Якунин В.К., Гула Р.В. Патриотизм и национализм: опыт и уроки истории. – К., 2015. – С.169.

⁵² Фукуяма Ф. Конец истории и Последний человек. – Москва, 2004 [Електронний ресурс]: <http://www.nietzsche.ru/influence/philosophie/fukuama/#5>

Слід визнати необхідність домінування інструменталістського підходу у створенні нової політичної нації, основи якої динамічно формуються в екстремальних умовах гібридного конфлікту на сході нашої країни. Інша річ, що формування світоглядних основ нової політичної нації повинно відбуватися в межах національного діалогу, виваженого наукового дискурсу, а не в імперативних догматах суб'єктивного сприйняття об'єктивної реальності регіонального бачення тенденцій загальнонаціонального розвитку. Також слід звернути увагу на те, що «еліти», у найширшому розумінні цього слова, яка виступала б у ролі модератора національної ідеї нової політичної нації на сучасному етапі розвитку української держави, не існує.

3. *Прагматичне використання мобілізаційної функції націоналізму.* Світовий досвід свідчить про те, що в надзвичайній ситуації загострення військово-політичного становища консолідований потенціал націоналізму (*націоналістичного*) є найефективнішим інструментом згуртування нації⁵³. Але втрата контролю держави за цими процесами загрожує трансформації націоналізму у крайні радикальні форми тоталітарних практик.

Отже статистичного балансу ідеального співвідношення «національного» – «націоналістичного» – «інтернаціонального» не існує. Динамізм і детермінізм явищ та процесів об'єктивної дійсності дозволяє оперативно вносити варіативні зміни на основі методології наукового пізнання з метою визначення оптимальної кореляції моделі державного патріотизму залежно від умов розвитку внутрішньополітичної ситуації й зовнішньополітичних загроз і викликів. Перспективним напрямом створення оптимальної моделі побудови українського державного патріотизму, на нашу думку, слід уважати наповнення принципово новим змістом категорії «національне» за допомогою виваженої політики історичної пам'яті на основі об'єктивної оцінки драматичних подій української історії XX ст.

⁵³ Гула Р.В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (на матеріалах України). – Дніпропетровськ, 2012. – С.151–184.

The article deals with analysis features ratio of patriotism and nationalism everywhere categories of the “national”, “nationalist”, “international” with complex methodological approaches philosophical theories of modernism and postmodernism. When using a methodological principle of determinism target value categories studied ethnic group, nation, nationality. A proper disclosure of integrated content categories “national”, “nationalist”, “international”. The current state of public patriotism in conditions of extreme politicization of Ukrainian society. The ways of solving the problem of building a modern Ukrainian model of patriotism.

Keywords: *Ukrainian patriotism, national, nationalistic, international, nation, ethnic group, nation, nationality.*

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94:930.1(477)«XIX/XX»

О.П.Оглоблин

ПРОБЛЕМА СХЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 19–20 СТОЛІТТЯ (ДО 1917 РОКУ)

У статті О.Оглоблина висвітлюються основні проблеми та виклики, котрі постали у царині концептуалізації історії України XIX–XX ст. перед генерацією істориків 1920-х рр. Аналізуються й окреслюються базові проблеми концептуалізації української минушини, як-от конституювання національного територіального масиву, української економіки, провідної верстви та соціальної структури XIX – початку XX ст., державно-правового стану, статусу України у складі імперії Романових, розгортання культурного процесу й формування української нації в історіографічній реценції початку 1970-х рр. Обстоюється думка, що історію України варто конструювати як самостійний історичний процес, але в масштабі всієї Східної Європи, зокрема з особливою увагою щодо змісту та перебігу українсько-російських взаємин.

Ключові слова: *схема/концепція історії України XIX – початку XX ст., генерація українських істориків 1920-х рр., українська зарубіжна (діаспорна) історіографія, Оглоблин, Грушевський, Слабченко, Яворський.*

«Не можна ввійти в одну річку двічі». Цей відомий вислів, який зазвичай приписують давньогрецькому філософові Геракліту з Ефеса, на культурному полі історіографії продукує своєрідні смисли, пов'язані з неповторністю конкретної пізнавальної ситуації. Недаремно наукові рефлексії нав'язують усвідомлення, відчуття або переживання унікальності певного проміжку часу, з яким асоціюють стан соціогуманітарного, а особливо історичного знання. Саме з такими вимірами історії науки часто-густо пов'язують соціокультурне походження вченого чи інтелектуала, зокрема у вигляді означення його належності до покоління науковців.

Ба більше, саме цей темпоральний момент «народження», точніше появи інтелектуала на культурній авансцені зазвичай визначає його місце в історії науки, зокрема самотню палітру дослідницьких пріоритетів, методологічних взірців й академічних устремлінь. Тим паче, що останні в тому чи іншому вигляді циркулюють у практиках

ученого до кінця життя, зокрема спонукають його до повернення, досягнення чи нової рецепції/проекції того первинного або початкового періоду власної інтелектуальної біографії у світлі нових соціокультурних реалій, суспільних викликів і культурних настроїв.

Приміром, О.Оглоблин наголошував у вступних увагах до своєї наукової автобіографії, написаної у середині 1970-х рр.:

«Мое властиве місце – це *українська історіографія 1920-х років*. Це була *моя* наукова генерація. Це була доба, коли творилася – й за моєю також участю – нова, наступна генерація українських істориків. Це були наші – й мої “діти”, що мали перейняти на себе нашу наукову спадщину, себто спадщину всіх тих поколінь, які були перед нами. *Де вона тепер, та генерація? Її нема*. Це покоління було цілком *скошене* советським терором і погромом української науки і культури в 1930-х роках. Знищено тотально, брутально, жорстоко, безглуздо. Там, на Батьківщині, залишилися здебільшого *безбатченки* історичної науки. Тут, на еміграції, ми – останні *недобитки* останнього *вільного* українського наукового покоління вже *невільної* (курсив О.Оглоблина – *О.Я.*) Української землі. А коло нас – зовсім нове покоління, мовляв, наших “внуків”, що науково народилося по останній війні, виросло вже тут, на чужині, і починає поволі старішати й навіть старітися, не знаючи як слід того, що і як робили там, на Батьківщині, їхні попередники»¹.

Із такої перспективи не варто дивуватися, що, попри понад 70-річну наукову діяльність та численні й капітальні наукові студії, О.Оглоблин значною мірою залишався істориком із покоління 1920-х рр. Недаремно в багатьох текстах він повсякчас повертався до означеного горизонту концептуальних пропозицій та інтелектуальних інтенцій, зокрема намагався переформулювати й переосмислити провідні ідеї того часу.

Зауважимо, що 1920-ті рр. – це доба революційного романтизму в українській соціогуманітаристиці, насамперед групової експресії і творчих експериментів нової генерації письменників, митців, учених. Такі ідеї й мотиви простежуються у стилістиці творів, постановці нових масштабних проблем, опануванні новітніх теренів творчості та навіть у самоідентифікації низки українських істориків цього покоління як представників «нової революційної школи».

Не випадково вже на початку 1920-х рр. О.Оглоблин проектував шеститомну серію монографічних нарисів: «Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщині» (т.1), кріпацька фабрика (т.2), «Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика» (т.3), внутрішня організація фабрики (т.4), капіталістична фабрика (т.5–6)².

Утім із запланованого циклу монографій світ побачили лише перша і третя книга за хронологією. Студію про кріпосницьку фабрику (другу за хронологією) так і не було видано впродовж 1920-х рр. Наклад цієї доповненої й переробленої монографії,

¹ *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В.Омельченко. – Нью-Йорк, 1977. – С.21.

² *Винар Л.* Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // Український історик. – 1970. – №1/3. – С.10.

надрукованої 1931 р.³, знищила радянська цензура⁴. Усі три монографії було видруковано в мюнхенському виданні 1971 р.⁵

Зрештою для О.Оглоблина непридатність існуючих концептуальних схем до студіювання історії України XIX – початку XX ст. видавалася очевидною вже на початку 1920-х рр. Тому ще у середині 1920-х рр., себто на зорі своєї наукової творчості, молодий дослідник гостро критикував постулати «звичайної схеми “російської” історії» спираючись на ідеї органіцизму («органічної цілісності»). «В наслідок цієї наукової аберації, поняття України, як самостійного громадського організму (розрядка О.Оглоблина – О.Я.), зникає. Замість єдиної України виступають окремі губернії Імперії, чи то генерал-губернаторства», – наголошував учений в одній зі своїх рецензій⁶. Тож він обстоював думку, що означена схема «“науково” підпирала колоніальну політику Російської імперії на Україні й нищення української культури»⁷.

Водночас О.Оглоблин уважав, що й тодішня схема української історіографії не була придатною для розробки економічної та соціальної історії, особливо XIX – початку XX ст. На його думку,

«до цього часу українська історична наука могла проводити свою роботу в межах тієї схеми, яка була створена ще в старій українській історіографії другої половини XVIII століття, то наступний розвиток України (з кінця XVIII віку), зазвичай уміщується в формах науки російської історії, примушує нашу історіографію виробити схему українського історичного процесу XIX–XX вв. на нових наукових засадах. Дослідник історії української промисловості першої половини XIX віку, у процесі своєї праці, виразно усвідомлює всю складність спеціальних студій, без встановлених історіографічних меж і вік»⁸.

Загалом О.Оглоблин неодноразово виступав супроти канонічних приписів «звичайної схеми» та традиційних тлумачень російської історіографії⁹. Більше того, у його лекційних викладах 1929/1930 академічного року обстоювалася думка, що засилля схем російської та польської історії спричинилося до «зникнення поняття України,

³ У науковому архіві Інституту історії України НАНУ зберігається один із примірників цієї монографії О.Оглоблина з пізнішими робочими матеріалами для подальшої переробки (див.: *Оглоблин О.П.* Кріпацька фабрика на Україні // НА ІУ. – Оп.2. – Спр.127. – 624 арк.).

⁴ *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків: Додаток Ч.3: Список видань Академії Наук, знищених в 1930-их роках // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.173: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. М.Овчаренко. – Париж; Чикаго, 1962. – С.107; *Винар Л.* Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920–1975) // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. – С.98, 120 (прим.12).

⁵ *Ohloblyn O.* A History of Ukrainian industry / Reprint of the three-volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. – München, 1971. – XXII, 270, 285, 311 p.

⁶ *Оглоблин О.* [Рец.] Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Б.м., 1925. – Т.1. – VIII, 318 с. // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.7/8. – К., 1926. – С.560.

⁷ *Оглоблин О.П.* «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглоблина). II-й курс соц.-істор. відділу Ф.П.О. [Факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т.2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.13.

⁸ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – [К.], 1925. – С.3.

⁹ *Оглоблин О.* Бавовняна промисловість на Україні в XVIII–XIX ст. // Червоний шлях (Харків). – 1929. – №3. – С.117.

як ЄДИНОГО ГРОМАДСЬКОГО ОРГАНІЗМУ (виділення О.Оглоблина – *О.Я.*)»¹⁰. Причому він критикував навіть конструкції тогочасних російських дослідників, котрі виступали як адепти більшовицької версії марксизму. «Російські історики-марксисты, зосібно Покровський, хоч і застерігали визнання українського історичного процесу, а проте в своїх працях і далі стверджували “звичайну схему”», – зазначав історик у згаданому лекційному курсі¹¹.

Отож наприкінці 1920-х рр. О.Оглоблин уже не тільки наголошував на філософських, соціологічних, соціальних (класових) і національних підвалинах тієї чи іншої історичної схеми, а й обстоював думку про змагання різних концептуальних побудов. «Тим-то схема історичного процесу не є якесь стале поняття: змінюються й зміст і форма тої схеми, отже маємо фактично кілька схем, що їх створили відповідні історичні епохи», – підкреслював він¹². Ця авторська заувага демонструвала важливу метаморфозу, котра сталася в поглядах ученого, позаяк концептуальні настанови безпосередньо пов'язувалися з інструментальними можливостями самого поняття «схема», зокрема з тими смислами, які продукувалися у різних конструкціях української історії.

Концептуальна пропозиція О.Оглоблина спиралася на «принцип господарської автономії (розрядка О.Оглоблина – *О.Я.*) України»¹³, котрий був проголошений автором як установчий концепт його монографії про передкапіталістичну фабрику. Цей підхід до української економічної історії докорінно трансформував не тільки масштаб його дослідження, а й логіку розгортання та репрезентації фактографічного матеріалу. «Слід оцінювати різні факти та чинники господарського розвитку України у першій половині XIX віку, виходячи не з Великої Росії, не з російського господарства, а насамперед з українського господарства, його масштабу, його інтересів, його розвитку», – відзначав історик¹⁴.

Такі настанови доволі швидко перемістилися на ниву концептуальних запитів. Приміром, у статті 1928 р. О.Оглоблин порушував питання про «витворення поняття української економіки»¹⁵. Причому експлікацію поняття «українська економіка» вчений проводив, спираючись на кілька інструментальних засобів. Тож він аналізував історію суспільної думки, зокрема прагнув виявити певні інтелектуальні й культурні маркери, що вказують на зрушення у царині громадської свідомості. Водночас автор нав'язував компаративні масштаби висвітлення соціально-економічних процесів на українських обшарах, які дозволяють уникнути однобічності у тлумаченні та репрезентації цього зрізу минувшини, зокрема подивитися на місцеве господарство як на певну цілісність. Зрештою у згаданій публікації О.Оглоблин запропонував якщо не довершену схему стосовно української економічної історії XIX – початку XX ст., то, принаймні, її основні елементи у вигляді своерідної тріади: «територіальна економіка» – «національна форма» – «національне визволення»¹⁶.

¹⁰ *Оглоблин О.П.* «Історія України»... – Арк.3.

¹¹ Там само. – Арк.51.

¹² Там само. – Арк.2.

¹³ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – С.4.

¹⁴ Там же. – С.18.

¹⁵ *Оглоблин О.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // Червоний шлях. – 1928. – №9/10. – С.166.

¹⁶ Там само. – С.173–174, 176.

Незважаючи на істотне спрощення, властиве практично будь-якій версії «масової» історії початку ХХ ст., і низку апеляцій до інтелектуальних та ідеологічних компонентів марксизму, така дослідницька пропозиція торувала шлях до взаємодоповнюючого представлення українського минулого в інтелектуальній, культурній, соціальній, економічній і політичній площинах.

Вочевидь дослідницькі інтенції О.Оглоблина 1920-х рр. у найближчому майбутті обіцяли трансформацію позитивістського органіцизму, економічного детермінізму й спроб неоромантичного представлення окремих історичних осіб доби України-Гетьманщини в якусь із версій соціологізації історії в річищі віянь раннього холізму з багатоплановим і добре структурованим представленням минувшини. Ці устремління потенційно продукували широкі інструментальні можливості щодо студювання різних сфер суспільного буття. Адже до соціально-психологічного потрактування української минувшини як «органічної цілісності» («громадського організму») з власною колективною свідомістю в текстах історика залишалось декілька невеликих кроків.

Пізніше О.Оглоблин згадував, що в ті часи «відчувалося прагнення синтези (курсив О.Оглоблина – *О.Я.*), робилися навіть поважні спроби її»¹⁷. Але не так сталося, як гадалося. «Великий перелом» на зламі 1920–1930-х рр. виявився фатальним для української соціогуманітаристики. Доба відносно «нормальної науки», з якою тією чи іншою мірою асоціюються революційно-романтичні двадцяті, добігала свого кінця.

До сюжетів і проблем українського історієписання 1920-х рр. О.Оглоблин неодноразово повертався у своїх текстах у вигляді автобіографічних екскурсів, мемуарних ремінісценцій і наукових рефлексій. Стаття «Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)» сполучає як шар особистих спостережень автора стосовно української історіографії 1920-х рр., який підноситься до цілісної рецепції цієї доби, так і пласт самобутніх рефлексій, пов'язаних із переосмисленням, точніше реконцептуалізацією провідних проблем тогочасного історичного знання.

Архітектоніка розвідки О.Оглоблина складається з трьох композиційних частин: а) історіографічного екскурсу, котрий окреслює діапазон інтелектуальних очікувань і концептуальних пропозицій, які тільки-но визрівали чи проступали на полі українського історієписання 1920-х рр.; б) формалізованого, ба навіть лапідарного переліку основних проблем концептуалізації, або, як зазначає О.Оглоблин, «макета» чи «проекту схеми»; в) авторських застережень щодо суперечностей і викликів, які неодмінно мають постати у процесі концептуалізації. Ці застереження поділяються на два тематичних блоки, зокрема обіймають царину періодизації та найважливіших передумов для наукового опрацювання й розробки проекту/проектів схеми української історії ХІХ–ХХ ст., як-от програма монографічних студій і видання історичних джерел.

Примітною рисою викладу О.Оглоблина є те, що він генералізує свої спостереження за провідними дослідницькими осередками 1920-х рр., навколо яких формувалися наукові школи М.Грушевського, Д.Багалія, М.Слабченка М.Яворського. Крім того, автор зупиняється на власних наукових практиках, які наприкінці 1920-х рр. зі сфери соціально-економічної історії поступово перетікали до студювання політичної й культурної минувшини.

¹⁷ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика... – С.36.

Такий підхід О.Оглоблина здебільшого наслідував проблематику та сюжетну канву його історіографічних оглядів 1950–1960-х рр. і, заразом, виступав як своєрідна прерамбула чи історіографічне введення читача до проблем концептуалізації в українській історіографії 1920-х рр. Тож О.Оглоблин обстоював думку, що практично всі тогочасні наукові школи істориків у підрадянській Україні, хоч і по-своєму, але безпосередньо брали участь у розробці та висуненні концептуальних пропозицій щодо студіювання української історії XIX – початку XX ст.

Загальний перелік сюжетів з обсягу концептуалізації, намічений автором, складається із семи проблем або проблемних блоків: 1) конституювання «українського територіального масиву»; 2) становлення «єдиного національно-господарського організму» в «оточенні чужого економічного світу»; 3) політичний статус і стан України в Російській імперії; 4) «українська провідна верства»; 5) соціальна структура України; 6) культурний процес; 7) «процес формування модерної української нації».

Зауважимо, що низка окреслених проблем, зокрема формування «господарського організму», безперечно тяжіє до текстів О.Оглоблина 1920 – початку 1930-х рр. Більше того, ідея автора щодо конституювання «українського територіального масиву» була затребувана вітчизняною історіографією. Скажімо, ця теза О.Оглоблина згадувалася у відомій розвідці О.Пріцака¹⁸, котрий переформулював її у вигляді положення про «територіальну минувшину» чи «територіальний час» на кшталт відомих означень французького історика Ф.Броделя.

Та загальна конфігурація чи ієрархія проблем, вибудована О.Оглоблиним, безперечно відображала і його пізніші наукові практики часів еміграційного/діаспорного побутування. Варто, приміром, згадати його студії, присвячені Хмельниччині¹⁹, Мазепиній добі²⁰, «людям Старої України»²¹, історії української політичної думки²² та ін. Не випадково застереження автора щодо спеціальної, точніше інструментальної, ролі періодизації, котру у жодному разі не варто перебільшувати чи абсолютизувати, виказують величезний досвід О.Оглоблина як історика.

Зрештою текст, присвячений конструюванню схеми історії України XIX – початку XX ст., репрезентує не тільки нову реконцептуалізацію старих проблем, довкола яких розгорталася та циркулювала історична думка 1920-х рр., а й своєрідну спробу О.Оглоблина звести інтелектуальні порухунки з болісною, травматичною, хоч і на той час уже доволі давньою, минувшиною.

¹⁸ *Пріцак О.* Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // *Свобода (Джерсі-Сіті)*. – 1980, 2 серпня. – №168. – С.2.

¹⁹ *Оглоблин О.* Хмельниччина і українська державність. – Лекція 1. – Нью-Йорк, 1954. – 24 с.; *Його ж.* Українсько-московська угода 1654. – Нью-Йорк; Торонто, 1954. – 100 с.; *Його ж.* Думки про Хмельниччину. – Нью-Йорк, 1957. – 88 с.

²⁰ *Оглоблин О.* Гетьман Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. – 408 с.

²¹ *Оглоблин О.* Люди Старої України. – Мюнхен, 1959. – 328 с.

²² *Оглоблин О.* Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. // *Український літопис (Аугсбург)*. – 1947. – №5/6. – С.11–19.

Текст О.Оглоблина відтворюється за публікацією 1971 р.²³ Окремі друкарські огріхи й механічні помилки виправлено без застережень. До статті долучено примітки історіографічного спрямування. На відміну від наших коментарів посилання О.Оглоблина позначено числами з астериском (*). Авторське виділення окремих слів курсивом і заголовними літерами, а також бібліографічне оформлення наукового апарату подається за виданням 1971 р.

**Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)*

Року 1904 великий український історик Михайло Грушевський виступив з науковою критикою традиційної – «звичайної» схеми історії Східної Європи, яка протягом кількох століть була «свята святих» російської історіографії, здобула собі велику популярність у світовій науці, а в 20 столітті стала догмою советської історіографії. Слушно скритикувавши «звичайну схему “руської” історії», Грушевський, у своїй монументальній *Історії України-Руси* і в своїх загальних оглядах української історії, дав свій, *український*, опертий на кількасотлітніх традиціях української історіографії *проект* нової схеми історії Східної Європи й зокрема України^{1*}. Цей проект був одноставно прийнятий новою українською історіографією й знайшов собі подекуди прихильний відгук у неукраїнській, навіть у російській історіографії²⁴.

²³ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Український історик. – 1971. – №1/2. – С.5–16; Перевид: Те саме [окрема відбитка з «Українського історика»]. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1973. – 14 с. (Серія «Історичні студії», ч.10); *Його ж.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л.Винара. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.43–54.

* Доповідь на 8 конференції українських істориків та дослідників суспільних наук Української Вільної Академії Наук у США, в Нью-Йорку, 5 грудня 1970 року.

^{1*} Мих. Грушевський, «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства», *Статті по славяноведенью*, вип.І, під ред. акад. В.І.Ламанського, СПб., Імп. Академія Наук, 1904, стор. 298–304.

²⁴ Очевидно, ідеться про праці російського історика О.Преснякова (1870–1929 рр.), котрий, за версією ряду українських учених (В.Новицького, Д.Дорошенка, Б.Крупницького, І.Мірчука та ін.), тією чи іншою мірою поділяв схему М.Грушевського. Сучасні дослідники дотримуються думки, що концептуальна пропозиція О.Преснякова однозначно спиралася на ідею «єдиної спільноруської держави», хоч в окремих працях російський учений уважав за можливе розглядати історію українського народу як предмет для самостійного дослідження. Водночас О.Пресняков обстоював тезу про існування «єдиної спільноруської історії», котра є неповною без минувшини українського та інших народів (див. докл.: *Новицький В.* Історична праця проф. О.С.Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії // *Україна*. – 1930. – Кн.40: (берез./квіт). – С.55–65; *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С.72–82).

Схема Грушевського, яка стала каноном сучасної української історіографії, однак, у своїй загальноісторичній частині мала один дуже істотний недолік, а саме: вона не була завершена, бо охоплювала історію України лише до кінця 18 століття, закінчуючи її ліквідацією Козацько-Гетьманської держави. «Далі залишалося дике поле “пропащого часу” (за виразом М. Драгоманова), де тільки в ділянці культурно-національного життя починала колоситися нива українського відродження»^{2*}.

Для Грушевського 19 століття в історії України – це було «століття українського відродження»²⁵, яке він розумів, головне, як культурно-національне відродження українського народу. Саме історія цього відродження становить у концепції Грушевського основний зміст української історії 19–20 століття. Таким чином, широка й повноводна ріка історичного процесу України переходила у вузький, хоч сильний і швидкий потік, за межами й осторонь якого залишалося майже ціле суспільне життя тогочасної України. Й що головне, українська національно-визвольна революція 20 століття й відродження української державності з’являлися не як наслідок історичного розвитку України в 19 столітті, а як нібито щось випадкове, залежне від сторонніх обставин, подій і чинників, без яких його могло б не бути або навіть взагалі не могло б бути; а в кращому разі, як наслідок і витвір українського національно-культурного руху попередньої доби. Годі й казати, що це створювало на майбутнє велику небезпеку для української історичної науки й, будь-що-будь, для української національної політики.

Це стало особливо яким на початку 1920-х років, коли українська національна революція зазнала військової й почасти політичної поразки, й коли перед українством лишилася тільки можливість культурного відродження України і – бодай тимчасово – більш-менш відкритий шлях до нього. Одною з важливих і невідкладних вимог цього відродження, скерованою передусім до українських істориків, але не тільки до них, було створення нової – революційної – схеми української історії, і, в першу чергу, історії 19 – початку 20 століття, передреволюційної доби в новітній історії України. Концепція Грушевського такої схеми не давала й, звичайно, не могла дати.

Практична потреба цієї схеми з’явилася насамперед в академічному житті, зокрема в університетському викладанні. Обмежуватися в курсі історії України часами до 19 століття було вже неможливо: нова советська доба вимагала від нас, істориків, скерувати увагу цілого курсу в бік соціально-економічних чинників історичного процесу, і то переважно нової доби – 19–20 століття. Цих вимог концепція Грушевського ніяк не могла задовольнити. Якийсь час можна було давати собі раду, чи, просто кажучи, лявірувати, себто, мовляв, через брак часу, курс звичайно не дочитувався до кінця й спинявся на ліквідації Гетьманщини 18 століття, а далі... починалися академічні вакації. Ясна річ, це не могло тривати довго. З другого боку, розвиток історичної науки, бурхливий

^{2*} Наша передмова до 2 видання *Нарису історії України* Д.Дорошенка. Вид. «Дніпрова Хвиля», Мюнхен, 1966, стор. VII.

²⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 10 т. – Т.1 [1-ше вид.]: До початку XI віка. – Л., 1898. – С.[1].

розцвіт її на Україні в середині і другій половині 1920-их років, ставив перед істориками ту саму вимогу й те ж завдання – продовжити схему Грушевського до 20 століття, принаймні до 1917 року – й, як програма-*taximum*, замінити її новою революційною концепцією.

Не випадково перші спроби в цьому напрямку вийшли з кіл університетських вчених і були пов'язані з їх викладами. Тут треба згадати насамперед «Матеріали до економічно-соціальної історії України 19 століття» (томи I–II і конспект III тому, Одеса, 1925, 1927, 1929) Михайла Слабченка, професора Одеського Університету (тоді І. Н. О.). Це була «перша наукова спроба подати історію України 19 століття й одна з перших спроб утворити схему українсько-історичного процесу 19 століття»^{3*}.

Подібне значення, хоч дещо інший характер (хрестоматія) мала «Україна в епоху капіталізму» (I–III, Харків–Полтава, 1924–1925)²⁶, праця Матвія Яворського, професора Харківського І. Н. О. й Українського Інституту марксизму-ленінізму. Були й інші спроби – загального й спеціального характеру, які з'явилися здебільшого на ґрунті відповідних університетських курсів і семінарів і, в першу чергу, були призначені для них.

Чи дали ці спроби й публікації науково-обґрунтовану схему історії України 19–20 століття? Звичайно, ні, бо й не могли її дати. В цих матеріалах, хрестоматіях і нарисах були тільки перші спроби, мовляв, ескізи цієї схеми, іноді досить хаотичні або й просто примітивні. Вони тільки тимчасово і лише частково могли задовольнити пекучі потреби академічного викладання. Зате вони мало, іноді дуже мало, давали для науки. Треба було спочатку дослідити, науково простудіювати на підставі джерел, які ще треба було знайти й вивчити, низку основних проблем і спеціальних питань української історії 19–20 стол., і в межах і можливостях кожної з цих проблем, кожного з цих питань – і дослідів над ними – збирати, мовляв, цеглини для майбутньої будови наукової схеми історії цієї доби. Ця робота почалася в широкому масштабі в середині 1920-их років, в різних науково-історичних осередках УССР, зокрема в Академії Наук, включно з Історичною Секцією Грушевського. У цій роботі довелося й нам взяти участь, спочатку на терені Київського Університету, а потім (з 1926 року) у ВУАН, у ближчій і дружній співпраці з одеським осередком М.Є.Слабченка й харківським осередком акад. Д.І.Багалія²⁷.

Вже перші висліди праці українських істориків над 19 – початками 20 століття дали чимало, а обіцяли ще більше. Щоправда, історики старшої генерації, з тих чи тих причин, не могли взяти безпосередньої творчої участі в цій роботі. Але вони залучають і заохочують до неї своїх молодших співробітників і учнів. Ось, приміром, М.Є.Слабченко. (Він сам був надто зайнятий і заглиблений у

^{3*} Цитата з нашої записки 1929 року про наукову діяльність проф. М.Є.Слабченка – «Матеріали до обрання нових академіків», Київ, ВУАН, 1929.

²⁶ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Вип.1: Період початкової акумуляції. – Х., 1924. – 366 с.; Вип.2: На шляху капіталістичної акумуляції. – Полтава, 1925. – 185 с.; Вип.3: В суперечках імперіялізму. – Х., 1925. – 308 с. Див. також: Рыбаков И. Ф. [Рец.] Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Харків, 1924. – Вип.1; Полтава, 1925. – Вип.2; Харків, 1925. – Вип.3. // Былое (Ленинград). – 1925. – №3. – С.244–247.

²⁷ Див. докл.: Оглоблин О. Мій творчий шлях... – С.25–39.

18 столітті, з виразним нахилом до давніших часів української історії (маємо на увазі його цікавий твір «Феодалізм на Україні», Одеса, 1929, який, на жаль, побачив світ лише у формі цикльостилю, і то з обмеженим накладом)^{4*}. Але під впливом і керівництвом Слабченка, майже всі його учні працюють у царині 19–20 стол. і дають низку поважних наукових творів²⁸. Зрештою, й наукова думка Слабченка раз-у-раз повертається до проблеми 19–20 століття (приміром, його концепція «українського імперіялізму»^{5*} або ж його оцінка революції 1917 року, зокрема на Україні).

Так само й Д.І.Багалій. Багато його учнів і співробітників, особливо молодших, досліджують здебільшого 19 і початок 20 століття, використовуючи для цього новий архівний матеріал²⁹.

Сам М.С.Грушевський, зайнятий, головне, дослідженням історії Хмельниччини (в рамках його «Історії України-Руси»), своєю «Історією української літератури», історіографією 18 ст. й соціологічними проблемами історії України, не міг віддати більше часу 19 століттю, окрім хіба історії громадської думки тої доби, де він дав низку цінних творів. Але він широко відкриває шлях своїм учням і співробітникам до студій над різними питаннями історії 19 – початку 20 століття (праці О.Ю.Гермайзе, С.В.Шамрая та інших)³⁰.

Іншу картину бачимо в молодших провідних істориків 1920-х років. Наприклад, М.І.Яворський, після перших, досить легковажних публікацій популярно-хрестоматійного характеру, дає цінну монографію «Нариси з історії

^{4*} Навіть остання, відома нам, публікація Слабченка – статейка в «*Историческом Журнале*» 1942 року (ч.7) про «Проложное сообщение о предлетописной Руси» – ще більш віддалилася від 19 століття.

²⁸ Див. докл.: *Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Transl. by R.Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – Vol.5/6, №4 (18), 1/2 (19/20). – New York, 1957. – P.350–352.*

^{5*} У неопублікованому листі до Д.Є.Бованенка Слабченко писав: «*Імперіялізм на Україні був одвертий – російський, починаючи з Бозна яких часів. Маєте рацію, говорячи, що ми були колонією. Але, бачте, ми були колонією, яку оспорювали в російського капіталізма чужинці (французи). Завдяки цьому суто-українська буржуазія (не селяне!) теж існувала. Вона балансувала між обома імперіялізмами – російським і французьким. Крім того, ця буржуазія ділилася в свою чергу на 2 угруповання: 1) що йшло по лінії національного об'єднання (від Карпат і до Кавказу), й 2) що виходило з територіяльних поглядів. Уже саме прагнення відриву частин української людності від якоїсь держави в інтересах об'єднання є імперіялізм ембріонального типу. Таке зараз маємо в Румунії, Польщі, Сербії й ін. Коли є панславизм, то конечно має право бути панрусизм й це далі панукраїнізм. Отой панукраїнізм і є вияв українського імперіялізму, а культура мислилася тут суто-українська. Дефект цієї концепції – квалітет українського капіталізму, щоб він міг би тоді щось зробити. Територіяльно-український імперіялізм був сильнішим. Він стояв на захваті і не-української території – від Карпат до Волги (Драгоманівський підхід) й до Аральського озера, плюс дальнесхідні колонії. Відрив від Росії не припиняв російської культури. Такі пани любили посилатись, як на зразок, на Америку. В цих імперіялістів був ще інтерес: проливи і Царгород. Бажання було скромне: російський багнет дасть їм це все, а потім Україна (з російською культурою) відділиться від Росії. Була й третя течія: по-українськи відома буржуазія приймала точку поведінки й погляду 2-ої течії. Таким чином, про імперіялізм український можна говорити зовсім вільно. Про це я зараз пишу в III томі «Матеріялів», де виясню й значення України як колонії sui generis, про характерні особливості колоніального імперіялізму тощо. Може, в цьому році й видам III том». (29.V.1929, Одеса). Цей том залишився неопублікованим.*

²⁹ *Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956. – P.341–345.*

³⁰ Див. докл.: *Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 pp.) / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1999. – С.362–366, 414–417.*

революційної боротьби на Україні» (2 томи, Харків, 1927, 1928), а майже всі його учні працюють над історією України 19 століття³¹. Кілька слів *pro domo sua*³². У другій половині 1920-их років мої праці в царині економічної історії України чимраз більше пов'язуються з 19 століттям. Хоч головну мою увагу в той час було присвячено 17–18 століттю, властиво Мазепинській добі, але разом зі своїми учнями, об'єднаними в Семінарі вищого типу з економічної історії України при Київ. І. Н. О., я працював над історією капіталізму на Україні 19 ст.^{6*} Так само було й у Комісії Соціально-Економічної історії України ВУАН на рубежі 1920–1930-х рр. Цих наукових осередків та їхніх праць було далеко більше, але вся їх робота йшла в тому самому напрямку: дати науковій монографії з історії 19 століття, як конче потрібний матеріал для створення наукової схеми історії України цієї доби – й синтези цієї історії, отже історії передреволюційної України. Ми свідомо й послідовно прямували до цієї мети, історіографічна й історична вага якої була для нас ясна. У тогочасному нашому листуванні³³ та мемуарних документах домінує думка про потребу будувати і розбудовувати нову, революційну історичну школу, творити нову схему історії України, схему, яка виправляла б і продовжувала схему Грушевського, але в іншому напрямку, ніж той, яким ішла офіційна советська, т. зв. марксо-ленінська історіографія. Бо цей *наш* напрямок був *науковий і український*. Він вів до створення наукової синтези історії України 19–20 ст., тоді, як шлях офіційної советської історіографії вів її неминуче в бік *антинаукової й антиукраїнської* синтези української історії, і згодом так блискуче втіленої у «Переяславських Тезах» ЦК КПСС 1954 року^{7*}. Зудар між цими двома тенденціями й концепціями був неминучий. Він закінчився советським погромом української історичної науки в 1930-х роках, що обірвав на кілька десятиліть працю над схемою історії України 19–20 ст., – й глибоким ідейним і політичним розривом між нами у повоєнну добу.

Щоб створити *макет* або принаймні накреслити *проект* схеми історії України 19 – початку 20 століття, треба насамперед визначити ті *основні проблеми*, які стоять перед дослідником тої доби, себто виразно уявити собі головні процеси історичного розвитку тогочасної України, на фоні й у зв'язку

³¹ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956. – P.346–347.

³² «Про свій дім» (лат.), тут: «про свої справи».

^{6*} Наслідком тої праці була моя книга «Нариси з історії капіталізму на Україні», І, Харків – Київ, 1931, і низка статей моїх і моїх учнів, опублікованих у різних виданнях (зокрема ВУАН) 1920–1930-х років. Але більша частина праць Семінару залишилася неопублікованою й, мабуть, загинула. Див. мою працю «Ukrainian Historiography 1917–1956», *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, Vol.V–VI, 1957, №4 (18) – 1, 2 (19–20), pp.325–326.

³³ Див., напр.: Верба І., Кіржаєв С. Дмитро Багалій і Олександр Оглоблин: до історії творчих стосунків [листи О.П.Оглоблина до Д.І.Багалія 1926–1931 рр.] // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.2. – Х., 1999. – С.218–270; Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С.63–64, 66–73, 74–75, 76–94, 96–101, 103, 105–108, 111–117, 124–125, 128–131, 137, 139–140, 142, 144–148, 158–160, 170–173, 175–176, 181–182.

^{7*} Див. нашу працю «Думки про сучасну українську советську історіографію», Нью-Йорк, ООЧСУ, 1963, стор.18–20.

з історією цілого Східньо-європейського світу. Отож, кілька слів про наше уявлення цих проблем і наше розуміння їх історичного розвитку.

Що-ж являла собою історія України 19–20 століття (дореволюційної доби)? З яких процесів складався історичний розвиток цієї частини Східньої Європи? Насамперед перед нами виступає *процес формування українського територіального масиву*. Україна вступила в 19 століття, як конгломерат кількох відмінних історично-географічних територій, що з них кожна мала власну історичну долю.

а) З одного боку, маємо *Лівобережну Україну*, кол. Гетьманщину, територію Козацько-Гетьманської держави 17–18 століття, з якою певною мірою пов'язана була, але, разом з тим, мала окреме історичне минуле, *Слобідська Україна*, терен української колонізації на землях, підвладних Московській царській державі.

б) З другого боку, маємо *Правобережну Україну*, терен давньої Україно-Руської Княжої держави й пізнішої Козацько-Гетьманської держави 17 століття. Ця територія, заселена українською людністю, до кінця 18 століття перебувала під владою Речі Посполитої Польської, і щойно тоді потрапила до складу Російської імперії, ще не об'єднана органічно з кол. Гетьманщиною. Цю територію російський уряд досить довго вважав за «край польський», а потім визначив терміном «Юго-Западный Край» Російської імперії.

в) Поміж цими двома Українами, російською і польською, лежав до кінця 18 стол. окремий величезний простір – *Південної України*, з давніх-давен органічно зв'язаний з цілим комплексом українських земель, але в нову добу української історії (16–18 ст.) певною мірою відокремлений від нього й репрезентований до 1775 року державою (республікою) Війська Запорозького Низового й турецько-татарськими володіннями на півночі Чорноморщини, а пізніше т. зв. *Новоросією*, або Новоросійським Краєм, який Росія ще довгий час, навіть вже по революції 1917 року вважала за органічну частину Російської держави³⁴.

Поза межами цих 3-х частин Української Землі були:

г) *Західньо-Українські Землі* – Галичина, Буковина й Закарпатська Україна, які до середини 20 століття ніколи не належали до складу Російської імперії; й

г) терен *нової української колонізації*, між Доном і Волгою й між ними й Кавказьким хребтом, – територія, яку можна умовно назвати *Полуднево-Східньою Україною*.

Об'єднання всіх цих окремих теренів в одну й єдину національно-територіальну цілість, іншими словами, процес формування Української національної території й створення Українського національно-територіального масиву, який відбувався в 19 столітті, відбувається і в 20 столітті, і, будь-що-будь, не завершений і досі, становить один з найголовніших процесів української історії 19–20 століття, і тим самим дуже важливу, зокрема з методологічного погляду, проблему новітньої української історіографії – *проблему територіальну*.

³⁴ Див., напр.: Большая советская энциклопедия. – Т.48: Нидерланды – Оклагома. – Москва, 1939. – Стб.250.

Треба зауважити, що ця проблема не така проста, як воно може здаватися на перший погляд. Бо мова мовиться не про механічне сполучення, мовляв, зліплення окремих територій, не про уніфікацію їх адміністративного устрою й режиму, не про нівеляцію їх історичних особливостей в загально-українському казані. Ні, йде про процес органічного з'єднання, споєння всіх цих елементів – географічного, економічного, політичного – в *єдиний національно-територіальний комплекс сучасної, новітньої України*, а принаймні того, що іноді – мабуть, не зовсім точно – зветься *Великою Україною*.

Одним з дуже важливих чинників, який так чи інакше впливав на напрямок і хід цього процесу, було перебування українських земель у складі чужої великої держави – Російської (чи Всеросійської) імперії, централістична політика якої була якраз скерована на те, щоб не допустити до створення таких великих національно-територіальних масивів, як Україна. Якщо російський уряд зберігає, з певних політичних та військово-стратегічних причин, майже до кінця царської імперії комплекс Правобережної України, як «Юго-Западного Края», зі спільним генерал-губернаторством, з великими відмінами у громадському устрою (маємо на увазі відсутність земств на Правобережжі, які утворені були там щойно 1911 року), то Полуднева Україна, або «Новоросійський Край» втрачає свою адміністративно-політичну єдність (генерал-губернаторство) у другій половині 19 століття, перетворюючись на 3 звичайні російські губернії і зберігаючи лише подекуди – і то здебільшого в побутовому вжитку – давнішу назву «Новоросія», а Лівобережна Україна, втративши своє генерал-губернаторство ще в першій половині 19 століття й так само ставши 3 російськими губерніями, поволі губить і свою колишню назву «Малоросія», яка від другої половини 19 ст. поширюється вже на цілу підросійську Україну, як Лівобережну, так і Правобережну. Не можна, звичайно, ігнорувати або недоцінювати й ці адміністративні й термінологічні зміни. Але не вони відіграли вирішальну роль в процесі формування Українського національно-територіального масиву. Значно більший, можливо, навіть вирішальний вплив на цей процес мав *економічний розвиток України в 19 і на початку 20 століття*.

Друга *проблема*, історична і наукова вага якої самозрозуміла, це *проблема економічна*: процес капіталістичного розвитку України, і в цьому процесі – консолідація українських земель з відмінною історичною та економічною долею в *єдиний національно-господарський організм*. Ця проблема була вже об'єктом дослідів історичної та історико-економічної науки – української, російської й закордонної, досоветської, советської й несоветської, – висновки якої іноді діаметрально протилежні: теорія «єдиного всеросійського ринку»; теорія самостійного українського господарського організму; різні проміжні між цими протилежностями – концепції і думки. Розкладаючи і ліквідуючи фєвдаліне господарство й кріпацьке суспільство українських земель і створюючи всеукраїнський ринок, капіталістичний розвиток України в 19 столітті й був головним чинником перетворення українських земель в єдиний національно-територіальний масив України.

Але й ця проблема – проблема економічна – в українських умовах 19 століття становить проблему *комплексного* характеру. В дослідженні цієї

проблеми мусимо, крім внутрішніх чинників господарського життя та його розвитку, приділити належну увагу таким питанням, почасти дуже дискусійним, як-ото: а) становище українського господарського організму в оточенні чужого економічного світу, передусім російського і польського, які мали не лише економічний, але – що було далеко важливіше й важче – й політичний вплив на українську економіку; б) зв'язане з цим питання про колоніальність української економіки або про колоніальний характер економічної політики Росії щодо України; в) питання про взаємини і боротьбу українського капіталу з капіталом російським і польським, і боротьбу тих капіталів між собою за український ринок; г) питання про роль закордонного капіталу в економічному розвитку України, зокрема в другій половині 19 й на початку 20 століття, й пов'язане з цим, але самостійне; ґ) питання про роль України у світовій економіці та їх обоюсторонні зв'язки; д) внутрішні аспекти розвитку українського господарства в ту добу (цілий комплекс аграрних, промислових, торговельних, фінансових, транспортних, технологічних тощо питань); е) питання про економічну районізацію України (в історичному аспекті й відмінність характеру й темпу господарського розвитку головних економічних районів України; й нарешті, є) питання про колонізаційні процеси – внутрішній і зовнішній – України за даної доби, – питання, яке може бути й окремою проблемою між першою (територіяльною) і другою (економічною) проблемою³⁵.

Третя проблема, яка стоїть перед дослідником історії України 19–20 стол. – це, ясна річ, *проблема політична*, зокрема: а) державно-правний і політичний стан і статус України в складі Російської імперії; б) імперська політика щодо України; в) реакція політичних кіл України та тую політику; й г) формування – ідеологічне та організаційне – *української* політики в 19–20 стол.

Четверта проблема, цілком природно, пов'язана з попередньою, – це *проблема української провідної верстви* в 19 і на початку 20 століття. Ми вже торкалися цього питання, зокрема у спеціальній доповіді в УВАН³⁶. Не спинаючися зараз на цьому, зазначимо тільки, що без дослідження і розв'язання цієї проблеми, історичний розвиток України в 19–20 стол. буде незрозумілий. І ця проблема досить складна, а головне майже не розроблена в науці. Її не досліджувано в советсько-українських умовах ні в 1920-х роках, коли ще був сильний вплив народницької (точніше, неонародницької) історіографії, ні пізніше, аж до цього часу. А на еміграції студії над цією проблемою дуже утруднені передусім через брак тут відповідних архівних джерел, а почасти й під

³⁵ Див. докл.: *Оглоблін О.* Транзитний торг України за першої половини XIX століття // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн.12. – С.234–252; Кн.15. – С.166–195; *Його ж.* Донбас в історії українського господарства // Диктатура труда (Сталино). – 1929, 12 мая. – №106. – С.3; *Його ж.* Нариси з історії капіталізму на Україні / Передм. С.Гуревича. – Вип.1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття. – Х.; К., 1931. – XV, 174 с.; *Його ж.* Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX століття // Нариси соціально-економічної історії України: Праці комісії соціально-економічної історії України / За ред. акад. Д.І.Багалія. – Т.1. – К., 1932. – С.278–293 та ін.

³⁶ Ідеться про доповідь О.Оглобліна «On the Problem of the Ukrainian Upper Class in the Second Half of the Nineteenth Century», виголошену ним на конференції УВАН 18 жовтня 1970 р. (див.: *Zamsha I. Chronicle // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – Vol.12, №1/2 (33/34). – [New York], 1969/1972. – P.259).

тиском залишків і традицій народницької історіографії, для якої ця тема була й залишилася дуже непопулярною. Між тим, ми конче мусимо знати історію провідної верстви на Україні в 19 – на початку 20 століття. Це історія українського (в територіяльному розумінні цього слова) дворянства, його а) еволюція в історично-територіяльних рамцях, себто на Лівобережжі, Правобережжі, Полудневій Україні й т. д.; б) консолідація в масштабі цілої України (принаймні т. зв. Великої України); в) роля в національному (культурному і політичному) русі, й, нарешті, г) уступання, як провідної верстви, в нових історичних умовах – на межі 19 і 20 століть.

П'ята проблема, пов'язана з попередньою і, звичайно, з усіма іншими, як перед нею, так і після неї, це *проблема соціально-політична*, проблема *соціальної структури України в 19–20 стол.* Це, ясна річ, не питання «безкласовости» чи «класовости» української нації, яке давно вже вирішене в українській історіографії, і яке дуже примітивно, а головне, зовсім даремно намагається накинути (й закинути) нам советська критика. Це просто питання нормального розвитку соціальної структури України й українського народу в епоху капіталізму і, звичайно, в державно-політичних рамцях Російської імперії. Зокрема, це питання історії українського селянства й історії українського (територіяльного) міщанства і ролі їх обох у формуванні українського капіталістичного суспільства і, як спеціальне питання, проблема української буржуазії й українського пролетаріату, яка була колись дискусійною³⁷ й яка не втратила певних ознак дискусійности й дотепер.

Шоста проблема – проблема *культурного процесу* України в 19–20 стол., а зокрема питання українського культурно-національного (чи національно-культурного) відродження 19 століття, досі була центральною темою української історіографії в її дослідах над 19 і початком 20 століття. Це мало свої позитивні й негативні наслідки. *Позитивним* було те, що зібрано й частково систематизовано та опубліковано й досліджено великий джерельний історично-культурний матеріал, який конче потрібний для загальної історії цієї доби. Зате *негативно*, а то й шкідливо відбилася на дослідах над цією проблемою канонізована схема культурного процесу, як виключно українсько-етнічного, українсько-мовного, а навіть українсько-політичного процесу, до якого, майже до останнього часу, включалося тільки те, що говорилося, писалося й творилося українською мовою або діячами й творцями (вченими, письменниками, мистцями, тощо) українського етнічного походження. Все інше – й велике культурне багатство України вважалося за неукраїнське (або не за українське) й віддавалося чужій культурі, переважно російській і польській. Крайня пора вже цю політику роздавання культурних цінностей України й, будь-що-будь, збіднення українського культурного капіталу – припинити. *Все, що було створене на Українській землі, силами українських (територіяльно й національно) культурних діячів (та установ), незалежно від їх етнічного походження й характеру і незалежно від мовної форми культурних творів, належить до*

³⁷ Див., напр.: Слабченко М. До методології історії робітничого класу // Червоний шлях. – 1927. – №5. – С.78–85.

України. Єдиним селекційним критерієм може бути тільки дух, зміст і ідеологія самого твору. Лише така картина культурного розвитку України дасть правдиве й повне уявлення про стан і тенденції українського культурного процесу в 19 і на початку 20 століття.

Й нарешті, *сьома основна проблема*, яка є не лише підсумком попередніх шістьох проблем, але й має самостійне й величезне історичне значення – *це процес формування модерної Української нації*. Без цієї проблеми поставлення й розв'язання всіх інших проблем мало б, у кращому разі, лише обмежене й умовне значення. А найголовніше те, що, не розв'язавши цієї проблеми, не можна ні зрозуміти модерної історії України, історії нашої сучасності, ні відкрити правдивий шлях для майбутньої української історіографії, що є головним завданням нашої історіографічної доби й головним обов'язком нашої генерації істориків України.

Цими – хоч основними – проблемами не вичерпується, звичайно, зміст історії України 19 – початку 20 століття. Є ще чимало спеціальних питань, які вимагають свого дослідження й висвітлення. А втім, кожна з вищезгаданих проблем, по суті, являє собою цілий і здебільшого досить складний комплекс питань, тим важчих для дослідження, що український історичний процес 19–20 стол. відбувався в дуже скомплікованих³⁸ умовинах загального історичного розвитку Східної Європи того часу. Ці умовини визначають для історика-дослідника 19–20 стол. такі головні *postulata*:

1. Історію України цієї доби, зокрема на терені Великої України, треба розглядати й вивчати лише, *як самостійний історичний процес*.

2. Історію України цієї доби, зокрема на терені Великої України, треба розглядати в масштабі *цілої Східної Європи*, з особливим узглядненням³⁹ українсько-російських відносин.

3. Історію України цієї доби, на всіх українських землях, не можна обмежувати «лише потоком національно-культурного розвитку, а треба бачити в ній широку й повноводну течію економічного, політичного й культурного життя великої країни та її великого народу»^{8*}.

До тих трьох основних *postulata* ми хотіли б додати ще один, бодай, як *desiderat*⁴⁰. Як і в кожному добу нашої історії, дослідник 19–20 століття мусить належну увагу приділити не лише процесам, інститутам, ідеям і подіям досліджуваної доби, але й усім тим, більшим і меншим, *діячам*, які творили цей історичний процес і, так, чи так, добре, чи зле, керували ним або впливали на нього.

Лише тоді, коли ці студії і досліди будуть переведені, бодай в основних рисах і з додержанням усіх вимог науково-історичної методології, історик зможе побачити правдиве, реальне, а не уявне обличчя України 19 – початку 20 століття й дати наукову синтезу українського історичного процесу цієї доби в своїх *повноцінних* творах.

³⁸ Складних.

³⁹ Брати до уваги, ураховувати.

^{8*} З нашої передмови до 2 видання «Нарису історії України» Д.Дорошенка (Мюнхен, 1966, стор.VIII).

⁴⁰ Від лат. «desideratum» – «бажане, жадане»; у даному контексті: «вимога, побажання».

Нам хотілося б торкнутися ще одного питання, вага якого для схеми історії 19–20 століття цілком очевидна. Це питання про *періодизацію* цього відтинку історії України. Звичайно, кожна періодизація є *умовна*. Її здебільшого вона подиктована не так науковими, як практичними потребами й інтересами. Але періодизація історії України 19–20 стол. має специфічні труднощі. Пов'язання, а іноді й залежність українського історичного процесу від російського й, *mutatis mutandis*⁴¹, на Західньо-Українських Землях від польського й австро-угорського – ускладнюють завдання дати науково-обґрунтовану періодизацію історії України, особливо останніх століть.

В періодизації української історії 19–20 стол. звичайно застосовують загально-імперський, по-суті, російський критерій. Російська, а за нею й новітня советська історіографія простісінько включає історію російської України до складу російської історії, цілковито ігноруючи властивості Українських земель та їх історичного процесу й уживаючи майже тотожної термінології («Новоросія», «Юго-Западный Край», а навіть «Малоросія», чи «малороссийские губернии», в розумінні цілої російської України). Слідом за російською (советською) йде й українська советська історіографія, хіба-що іноді зберігає деякий термінологічний декорум української окремішності.

Канонізована советська періодизація історії 19–20 стол. вживає два види періодизації: а) загальну, побудовану на економічному або, точніше, соціально-економічному ґрунті («февдально-кріпацька», а для 19 ст. – «дореформна доба», «доба капіталізму», «доба імперіялізму»); й б) спеціальну, яка пов'язана з історією революційних рухів у Росії й реакції на них з боку царського уряду («декабристи», «революційна ситуація кінця 50-их – початку 60-их рр. 19 ст.», «народництво» (в його різних видах), або «революційно-демократичний рух»; «марксизм»; «революція 1905–1907 рр.»; «доба реакції»; «період нового революційного піднесення 1910–1914 рр.»; «період першої світової війни» тощо).

Досить легко помітити, що в усій цій – спеціалізованій і деталізованій періодизації є чимало схоластики, штучності, при чому втрачається сенс самої історичної періодизації, бо в основу її кладеться не універсальний науковий критерій, а специфіка окремих процесів і явищ, а навіть просто поодиноких подій. Так, чи так, дотепер в історії України 19–20 стол. застосовується звичайна й загальна *російська* періодизація. Це явище і ця тенденція не можна вважати за нормальні – вони просто *ненаукові*. Треба шукати інших критеріїв і інших шляхів.

Немає жадного сумніву, що періодизація історії України 19–20 стол. мусить бути побудована на основі *самостійності українського історичного прогресу*, оперта передусім на *українському* історичному матеріалі й так, чи так пов'язана з *історичним розвитком Східньої Європи й цілого європейського світу*. На нашу думку, розроблення *загальної* періодизації історії України 19–20 стол. – це справа майбутнього. А тим часом можна застосовувати, в разі

⁴¹ «Із відповідними змінами» (лат.).

потреби й можливості, як тимчасовий засіб, *спеціальну* періодизацію в межах тої чи іншої проблеми, тої чи іншої ділянки історичного життя України.

Картина, яку ми щойно побачили, може вразити дещо темними фарбами сучасного стану науки щодо історії України 19 – початку 20 століття. Можливо, дехто закине нам недооцінку або й нехтування тої *чималої* роботи, яку досі виконала українська й неукраїнська, головне російська й почасти польська й закордонна, історіографія в цій царині. Ні! Ми знаємо цю роботу й високо, хоч і критично, оцінюємо її наслідки. Але так само знаємо й не боїмося сказати це одверто, що історична наука, зокрема українська, ще далеко не виконала, не встигла виконати або не могла виконати свого обов'язку щодо історії *українського* 19–20 століття, його дослідження та його синтези. Знаємо також, що сучасність – наукова, академічна, врешті політична – вимагає від нас, щоб ми приділили цій справді *цілині* української історії належну увагу навіть тут, на чужині, де ми такі бідні на джерельний матеріал.

Що-ж ми повинні й що можемо тепер і в ближчому майбутньому зробити? Найлегше, мабуть, буде створити проект або, може, низку проектів схеми історії України даної доби. Годі заперечувати можливість такого проекту (чи проектів) або легковажити його (чи їх) вартість, чи принаймні корисність, зокрема для практичних потреб навчання або популяризації. Зрештою, ніхто не заборонить нікому складати такі проекти. Але кожна *наукова* схема мусить бути побудована на науково проробленому, критично перевіреному й документально обґрунтованому матеріалі. Інакше це був би будинок без фундаменту.

Отже, головне, невідкладне й, безперечно, нелегке завдання – це розпочати наукові студії *монографічного* характеру над окремими проблемами й питаннями української історії 19–20 століття. Треба скласти бодай орієнтовний *тематичний* *плян* цих студій і дослідів, довівши його до відома ширших кіл істориків, українців і неукраїнців, що зацікавлені у східньо-європейській історичній проблематиці. Передусім це торкається наших учнів – докторантів україністики. Останнє, зокрема, можна зробити шляхом заведення до програми університетських студій відповідних курсів і семінарів з історії України 19–20 століття. Треба також опрацювати *плян видання й перевидання* бодай головних джерел і наукової літератури до історії України цієї доби. Хотілося б вірити – тут дозволимо собі звернутися до наших істориків на Батьківщині, – що, не зважаючи на все, що вільно, чи невільно ділить нас, вони звернуть увагу на цю, досі занедбану й забуту ділянку українського джерелознавства, хоч би за добрим прикладом істориків советської Росії, і в недалекому майбутньому дадуть українській і світовій науці низку так потрібних для неї джерельних видань.

Отже, слідом за нашими попередниками – історіографічною генерацією 1920-их років, ставимо на порядок денний цю важливу й актуальну справу, що, як нам здається, не може не цікавити також наших колеґ на Україні. І які б ми не були ще далекі від реалізації цієї справи, як довго ще довелося б нам,

чи, може, й нашим наступникам чекати на створення наукової схеми історії України 19–20 століття, треба вже тепер починати це діло, й можна з надією дивитися на майбутнє цієї проблеми. Бо правильний напрямок вартий половини пройденого шляху.

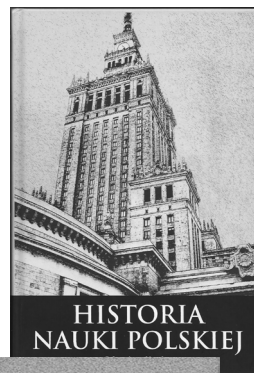
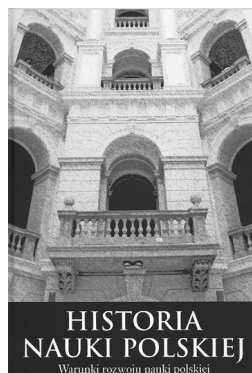
In O.Ohloblyn's article lightens up the main problems and challenges that used to be in the field of history of Ukraine conceptualization in 19–20s centuries before generation of historians of 1920s. Analyzed and described the basic problems of conceptualization of Ukrainian past. For example, national territorial area constitution, Ukrainian economics, leading stratum and social structure in 19 – early 20s centuries, state-legal position, Ukraine's status as a part of Romanov's Empire, cultural process development and formation of Ukrainian nation in the historical reception in the early 1970s. Also, defended the thought that history of Ukraine need to be designed as an independent historical process, but in the scale of all Eastern Europe with the main attention of content and progress of Ukrainian-Russian relationships.

Keywords: *schema/concept of the history of Ukraine 19 – early 20 century, generation of Ukrainian historians of the 1920s, Ukrainian foreign (diaspora) historiography, Ohloblyn, Hrushevs'kyi, Slabchenko, Yavors'kyi.*

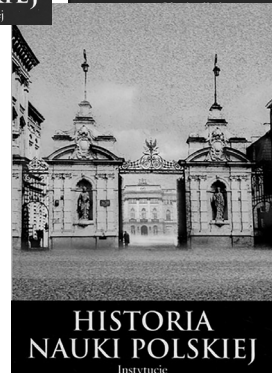

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

HISTORIA NAUKI POLSKIEJ 1944–1989 / Pod red. L.Zasztowta, J.Schiller-Walickiej. – Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 2015. – T.X. – Cz.1: Warunki rozwoju nauki Polskiej. Państwo i społeczeństwo. – 447 s.; Cz.2: Instytucje. – 717 s.; Cz.3: Idee i praktyka. – 445 s.

Історія польської науки 1944–1989 / За ред. Л.Заштовта, Й.Шиллер-Валіцької. – Варшава: Інститут історії науки ПАН, 2015. – Т.Х. – Ч.1: Умови розвитку польської науки. Держава й суспільство. – 447 с.; Ч.2: Інституції. – 717 с.; Ч.3: Ідеї та практика. – 445 с.

Вивчення історії науки передбачає не тільки опрацювання великих обсягів інформації, а й урахування особливостей функціонування науки як соціального інституту – вагомій складовій частини організації суспільства. Якщо йдеться про науку ХХ ст. з її дедалі наростаючим різноманіттям фактів, то її опрацювання вимагає ще й особливої ретельності та небуденної ерудиції. Водночас у ХХ ст. наука, як ніколи доти, піддавалася впливам численних ідеологічних парадигм, що специфічно впливали на її розвиток.

Максимально врахувати внутрішні та зовнішні чинники й реконструювати історію власної науки доби соціалістичного суспільного експерименту наважилися польські вчені в багатотомній праці «Історія польської науки 1944–1989». Це – не перша спроба охопити й осмислити існування польської науки у часи тоталітаризму. Згадаємо, що видавничий проект має тривалу традицію, попередні чотири томи побачили світ упродовж 1970–1992 рр. за загальною редакцією Б.Суходольського. Кожен із них присвячувався певному періодові й мав свого редактора, котрий на ньому спеціалізувався. Останній п'ятий том було присвячено загальним питанням розвитку польської науки в 1918–1951 рр. Але ця праця створювалася у другій половині 1980-х рр. у вкрай несприятливих соціально-економічних та політичних умовах, хоча уже й без цензурних утисків. Попри те, що відчутно бракувало матеріалів (частина яких

залишалася закритою), надто незначною була відстань для історіографічної рефлексії та реконструкції післявоєнної історії науки, у нових політичних реаліях 1992 р постала доволі зважена синтєза, позбавлена гострих негативних інтерпретацій і надмірно політизованої критики системи. Але те, що наприкінці 1980-х рр. було символом відваги, у наступному десятилітті сприймалося вже як просто помірковане.

Тому автори цього проекту вважали за необхідне повернутися до вже опрацьованого періоду між 1944 та 1951 рр., щоб цілісно охопити весь післявоєнний час – без цензури та самоцензури, а також з огляду на нові дослідження останніх десятиліть. У цілому періодизація історії розвитку польської науки тісно пов'язана, але не абсолютно збігається з подіями в політичному житті країни післявоєнного часу. Спільним, наприклад, був період загострення «класової боротьби», який тривав із 1947 до 1954–1955 рр. Натомість, із погляду розвитку науки цього сталінського періоду, найважливішим був 1951 р., коли утворили Польську академію наук. Наступним переламним, не тільки в політичній історії, був 1956 р. – початок відлиги, коли влада країни дозволила науковим виїзди польських учених за кордон. Із цього часу, за влучним висловлюванням Дж. Коннелі, Польща стала «найвеселішим баракком Східного табору», демонструючи деяку відкритість перед Заходом, що мало найважливіше значення для розвитку науки.

Упродовж 1960-х рр. у політичній історії слід відзначити березневі події 1968 р. і грудневий перелом 1970 р., що знаменували початок вимушеної еміграції польських громадян єврейського походження, серед яких було багато людей науки. Знаковими для цього часу стали й такі події, як «Лист 34» (1964 р.) – спрямований проти цензури та обмежень на придбання паперу, який спричинився до посилення політичного тиску на діячів науки, чи так звана «Війна за міленіум», яка передувала відзначенню тисячоліття хрещення Польщі.

У 1970-х рр. зміни в політичній історії не надто впливали на науку. Але ці роки вважаються розквітом періоду наукових подорожей, налагодження контактів зі світовою наукою та лібералізацією влади. Загалом це був час «внутрішньої еміграції», коли вчені намагалися дистанціюватися від політики. Переломною хвилиною 1980-х рр. став «карнавал “Солідарності”», який не тільки спричинився до консолідації більшості академічних середовищ, але й виявив тих, хто волів залишатися лояльним до влади. Кінцевою датою прийнято 1989 р. (хоча окремі дослідження сягають початку 1990-х рр.) – у червні того року відбулися перші напівдемократичні вибори, які знаменували завершення існування Польської Народної Республіки. Тоді ж відбулися й перші демократичні вибори керівників багатьох наукових закладів.

Як зауважують автори, це видання, як і попередні томи, планувалося поділити на окремі частини, присвячені умовам розвитку науки та окремим конкретним дисциплінам. Проте цей намір було реалізовано частково, адже ще на етапі планування виявилось, що потрібно значно розширити загальну частину: накопичилася велика кількість елементів громадського, господарського, політичного, культурного, адміністративного й бюрократичного життя, які

формально не входять до організаційної структури науки, але були важливими складовими її історії. Окрім того, централізація політичної системи ПНР з її карально-контролюючим апаратом спричинилася до істотного збільшення чинників, що впливали на образ наукової системи, розташовуючись на стику взаємодії «наука – соціалістична держава». З іншого боку, у радянські часи значно зростало значення й позадержавних інституцій – наприклад церкви, що стала уособленням альтернативи повсюдно насадженого марксистського світогляду.

Усе це вплинуло на архітектуру рецензованої праці, яка складається з трьох частин: у першій висвітлено умови розвитку науки в контексті функціонування держави й суспільства; другу частину сфокусовано на огляді історії діяльності інституцій, що займалися наукою, сприяли її розвитку або ж забезпечували взаємини між державними інституціями та світом науки; третю частину присвячено ідеям та особливостям їх практичного втілення, а саме – впливу на науку домінуючих філософських парадигм, спецслужб, військового сектору, цензури.

Першу частину праці відведено вивченню особливостей новоствореної на теренах Польщі держави та становленню «нового суспільства», що сформувало специфічні умови для розвитку науки. Відкривають її дослідження В.Рошковського про політичні й соціально-економічні умови розвитку науки в Польщі 1944–1989 рр. та Я.Шумського – про вплив владних еліт СРСР на розвиток польської науки в 1944–1964 рр. І лише після окреслення загальної ситуації, пов'язаної з радянізацією науки й перепідпорядкуванням її новим вимогам, ми бачимо нариси, що висвітлюють конкретні здобутки та втрати польської науки в галузі гуманістики, знань про суспільство (Ю.Дибець), фізико-математичних (А.К.Врублевський), природничих (Л.Кузьницький), технічних (Б.Орловський) наук.

Нову повоєнну реальність В.Рошковський представляє крізь призму визначальних у всьому політичних чинників, що мали найбільший вплив на формування особливостей суспільно-економічного життя. Ледь торкаючись проблем тогочасної науки, автор зосереджується на питаннях створення «нової радянської людини нового радянського суспільства». Що, насправді, призвело до появи людини, наділеної дуже специфічним набором соціальних рис, описаних ще в 1918 р. російським філософом С.Булгаковим у терміні «*homo socialisticus*», який згодом трансформувався у саркастичне «*homo sovieticus*».

Побудову нової реальності післявоєнної Польщі можна було б представити таким собі сюрреалізмом, якби не кількість спровокованих нею жертв. Відтворення цього образу всотало у себе як авторські інтерпретації, так і розуміння інших істориків. Наприклад, слідом за Р.Терлецьким, автор представляє Польщу радянською колонією, що еволюціонувала від демонстративного тотального підпорядкування СРСР кінця 1940 – початку 1950-х рр. до більш завуальованих форм після 1956 р. У вертикальному розрізі – від формування політичної еліти до комуністичної трансформації суспільства – перед нами постає радянізована, залежна країна, влада якої ціною утримування «достатнього» соціального та економічного рівня життя населення забезпечувала собі

підтримку лояльної більшості аж до 1981 р. Правдою є те, що втримувана «багатом і пряником» Польща буде використовувати зміни політичних ситуацій для збільшення свобод, але ніколи, аж до 1989 р., не прагнути стати незалежною й суверенною.

Детально аналізуючи зміни в політичній системі та соціально-економічні трансформації у країні, автор стисло зупиняється також і на освітньо-наукових питаннях. Адже головна лінія політики партії мала суттєве значення для самоусвідомлення академічного середовища, визначала рівень та способи мислення наукових еліт, впливала на студентську молодь. Підкреслюючи динамічний, на тлі воєнних втрат, кількісний розвиток у сфері освіти й науки, автор звертає увагу на втрату якісних показників росту, адже кураторами галузі ставали лояльні партійні функціонери, а не фахівці. Тиск держави, що стала єдиним працедавцем, цензура та монополізація видавничого руху перетворилися на інструменти формування нового марксистсько-ленінського образу польської науки. Але, попри песимізм, В.Рошковський показує, що система ПНР змушена була еволюціонувати в напрямі лібералізації й відкритості Заходу, адже комуністична влада потребувала його науково-технічних досягнень. Водночас, забезпечення певного рівня свобод стало своєрідним «запобіжним клапаном», який до певного часу вможлилював утримання балансу у суспільстві й дозволяв уникнути більш жорсткого сценарію, який СРСР розвивав в інших країнах соціалістичного табору.

Аналіз конкретних виявів залежності Польщі від СРСР став предметом наступного дослідження авторства Я.Шумського. Він, зокрема, зосередився на з'ясуванні механізмів і методів політичного нагляду над наукою в післявоєнній Польщі (1945–1964 рр.), які здійснювалися партійно-політичними елітами СРСР, а також опрацював питання взаємин влади й науки та впливу Москви на напрями її розвитку. Дане дослідження, як зауважує автор, не претендує на всебічне охоплення питань ідеологічної залежності, а представляє лише її формально-інституційний аспект, реконструйований за партійними матеріалами та щедро ними ілюстрований. Через відсутність літератури з теми й часткову доступність архівних документів, свої рефлексії автор розглядає не як синтез, а радше як окреслення проблем, що вимагають висвітлення.

Як зауважує Я.Шумський, політико-ідеологічний нагляд СРСР здійснював стосовно всіх країн «Східного блоку». Використовуючи дипломатичні представництва ЦК ВКП(б), а згодом і КППС, у метрополії намагалися контролювати всі наукові контакти країн-сателітів. Головною метою в перші повоєнні роки було впровадження сталінської моделі марксизму-ленізму та поширення радянської концепції на різні ділянки науки з утилітарною метою – підпорядкування досліджень економічним потребам країни. А смерть Й.Сталіна розпочала відлік перехідного періоду, що тривав до 1955 р. та характеризувався певним уповільненням наступу на науку, який ще більше послабився після жовтневих подій 1956 р. Цей час характеризувався інтенсифікацією наукового обміну між Польщею та СРСР. Примітно, що автор подає ці відомості паралельно з інформацією про взаємодію з наукою західного світу, яка з кінця 1950-х рр. демонструвала лавиноподібне зростання. Я.Шумський детально

зупиняється на характеристиці радянських політичних, наукових та освітніх інституцій, що були важливим чинником інтелектуальної взаємодії. Цікаво, що аналізуючи причини наукового конформізму більшості представників польських наукових кіл, автор, разом із чинниками тиску, порушує також і питання свідомого вибору ідейних підстав власної інтелектуальної діяльності. Я.Шумський підсумовує, що тогочасна польська наука перебувала під величезним ідеологічним тиском та щільним контролем, який, проте, був значно слабшим, аніж у СРСР.

Умовам розвитку гуманітарних і суспільних наук присвячено наступне дослідження Ю.Дибця, котрий представив дуже детальну картину післявоєнної відбудови польської гуманістики, що включила у себе й характеристику особливостей інституційного розвитку цієї галузі. Автор приділив увагу аналізу поняття «суспільна інженерія» (проект створення «нової людини нового суспільства»), вивченню організаційних і персональних дослідницьких структур та їх здобутків, з'ясуванню можливостей представлення вченими результатів власної наукової діяльності. Останнє тісно пов'язане з іншими сюжетами – історією цензури та питаннями особливостей комунікації представників польської гуманістики зі світом західної та східної культур. А завершив своє дослідження Ю.Дибець вивченням питання польських перекладів закордонної наукової літератури та еміграції національних наукових кадрів, щедро ілюструючи цей процес таблицями. На думку автора, головною причиною наукової еміграції був ідеологічний тиск у науці, що здійснювався шляхом показового критичного рецензування праць окремих дослідників, їх переслідувань, дискредитації тощо. На аналізі цього явища автор особливо акцентує, оскільки цілком справедливо вважає, що ці «технічні» процеси неабияк впливали на визначення напрямів розвитку гуманітарних та суспільних наук у Польщі. Найбільш істотною межею цілого післявоєнного періоду розвитку гуманітарних наук автор вважає 1956 р. Відлига, що наступила після цього і швидко минула, не дала можливості повернутися до викривлень сталінського періоду.

Обережний в оцінках, Ю.Дибець намагається представити синтетичний баланс післявоєнного часу, підкреслюючи, що той не може бути ані вповні негативним, ані позитивним. Він відкидає ці крайні інтерпретації, оскільки таке явище, як переслідування й витіснення на маргінеси довоєнної професури, її вигнання та ізоляція відкривали дорогу великій кількості молодих учених, котрі закладали нові інституції для реалізації наукових проектів і продукували нові ідеї. Завдяки безкоштовному навчанню й поширенню освіти, до академічного середовища почали потрапляти особи з матеріально незабезпечених прошарків, що отримали величезний соціальний аванс. Багато з них проявили себе як талановиті вчені. Попри те, що гуманістика та суспільні науки піддавалися тотальному ідеологічному контролю, у післявоєнну епоху вони розрослися в масштабах, які неможливо порівняти з якимись попередніми періодами. Це відобразилося у фрагментації науки, її спеціалізації, інституційному розвитку та збільшенні кадрового потенціалу. Ю.Дибець у цьому контексті говорить про «масифікацію» науки (у відповідності до ідеологічних постулатів),

яка у випадку гуманітаристики й суспільних наук до цього часу реалізовувалася в діяльності окремих учених чи невеликих колективів, а тепер відбувалася в більш чисельних дослідницьких групах. Наступив безумовний поступ наукової літератури, часто заідеологізованої, але розвиненої настільки, що це дозволило активізувати академічне середовище, творити нові об'єднання та прокладати нові дослідницькі напрями.

Наступну частину, присвячену розвитку в Польщі після 1945 р. фізико-математичних наук, опрацював А.К.Врублевський. Найбільш примітною особливістю було те, що тут удавалося уникати гострих ідеологічних суперечок часів сталінізму. Як фізики, так і математики, на відміну від залучених до суспільних перетворень філософів-марксистів, не часто висловлювалися на «гарячі» теми. Політичні атаки перебували на узбіччі наукового життя, «опартийнення» у середовищі представників точних наук теж не було високим. Хоча фізикам і математикам доводилося ставати членами наукових рад різноманітних філософських часописів, щоби «запобігати появі публікацій про реакційну науку Айнштайна [...] З'являлися тоді й різноманітні маніакальні праці, в яких питання збереження енергії розглядалися з марксистських позицій, але вони теж були маргінесом» (ч.І, ст.318).

У цілому, становище фізиків і математиків було кращим порівняно з попередніми періодами: хронічним браком коштів до 1939 р., що спричиняло еміграцію, чи лихоліттям війни, коли нищилася матеріальна база та кадровий потенціал. У часи післявоєнної відбудови вдалося не лише відродити традиційні дослідницькі осередки, але й створити нові.

Якщо для розвитку гуманітаристики переломним став 1956 р., то для представників точних наук період розквіту почався зі з'їзду фізиків (1950 р.) та ухвал І конгресу польської науки (1951 р.). Ще одним істотним елементом нової наукової структури стала утворена Польська академія наук і її осередки, довкола яких громадився значний дослідницький потенціал та де працювали видатні вчені. Попри наявний на перших порах страх розмежування класичної університетської науково-дидактичної діяльності, досвід ПАН видався плідним. Дуже важливу роль у поступі точних наук відіграла й можливість участі дослідників, на відміну від представників інших галузей, у міжнародній співпраці. Загалом усе це було можливим з огляду на пріоритетність трактування фізико-математичних наук польською комуністичною владою.

Період динамічного зростання тривав до початку перших фінансових та організаційних проблем 1970-х рр., коли видатки на науку скоротилися до найнижчого серед країн соціалістичного табору показника – 2,3% ВВП. У наступному десятилітті, із дальшим зменшенням бюджетів наукових досліджень, наростанням економічних проблем у цілій державі, точні науки занурилися у глибоку кризу, яка триває й досі. А.К.Врублевський не схильний списувати все тільки на брак фінансування. Він не говорить про це в тексті прямою мовою, натомість подає вельми промовистий епіграф – цитату зі знаного польського фізика-теоретика М.Смолуховського, який на початку ХХ ст. говорив, що «негаразди розвитку точних наук у поляків викликані суспільною апатією, яка випливала з національних історичних переживань, зосереджених на любові

до літератури, історії й національного мистецтва на шкоду популяризації інших наук» (ч.І, с.299).

Історії розвитку природничих наук присвячено одне з найполемічніших і критичних досліджень цієї частини праці, автором якого є колишній голова ПАН Л.Кузинський. Звертаючись до особистого досвіду та спираючись на солідну джерельну базу, він не лише відзначив виразні поступ і розбудову дослідницьких структур у післявоєнний період, ілюструючи матеріал таблицями, але й доволі різко охарактеризував сучасний стан польської науки. Процес післявоєнної відбудови супроводжувався «метрополізацією» всіх без винятку галузей науки, тобто концентруванням дослідників у Варшаві та в окремих потужних академічних центрах, що, насправді, було продовженням наукової політики II Речіпосполитої. У повоєнні часи відновлення столичної інфраструктури було пріоритетним, і це дало можливість доволі швидко досягти збільшення концентрації людей, осередків, спеціального обладнання, ставши сильним стимулом до розвитку досліджень.

Особливу увагу Л.Кузинський приділяє питанням рецесії в Польщі «лисенківщини», адже найбільш карикатурних форм радянська природничих наук у Польщі набула саме в контексті обговорення цього псевдовчення. Автор, який був тоді магістром, зі знанням справи описує нюанси цих непростих і небезпечних часів, адже, як він згадує, «був тим камінцем, що спричинив лавину» (ч.І, с.370), не побоявшись у 1955 р. публічно піддати сумніву концепцію радянського академіка Т.Лисенка (у СРСР подібне відбулося лише 1963 р.). Назагал це мало й доленосне значення для ПАН, усе керівництво якої на загальних зборах у червні 1956 р. було звинувачене в тому, що піддалося зовнішнім маніпуляціям і відправлене у відставку. Було прийнято меморандум, у відповідності до якого збільшувалася оплата праці науковців, полегшувалися умови виїзду за кордон, до університетів повернулися «інакодумці», ліквідовувалася радянська модель аспірантури й наукових ступенів.

З огляду на багаторічну працю автора в управлінських структурах ПАН, значне місце в його дослідженні відведено питанням реформування вищої школи, розбудові наукових осередків та творення структури науки й системи її фінансування впродовж 1945–1990 рр. Не менш цікаві сюжети, присвячені взаєминам між академічним середовищем та комуністичною владою. Підсумовуючи, автор дещо виходить за межі хронологічного періоду й у підрозділі «Розвіяні надії» показує, що зміни в державі після 1989 р. не принесли очікуваного виправлення ситуації у природничих науках Польщі. Більше того, багато проблем науки (наприклад, принципи її фінансування) було успадковано з часів ПНР та механічно перенесено в нову реальність.

Першу частину праці з історії польської науки завершує дослідження Б.Орловського, присвячене розвитку технічних наук післявоєнного часу. Свій аналіз автор розпочав зі змалювання ситуації розвитку галузі в міжвоєнний період, який він вважає часом значних можливостей. Натомість війна спричинилася до розвалу середовища та значних матеріальних і кадрових втрат. У сталінський період технічні науки зіштовхнулися з усіма тими проблемами, які зачіпали й інші галузі знань. Виняток робили лише для винаходів

і технічних здобутків мілітарного характеру. Цікаво, що найбільш істотною тогочасною проблемою технічних наук, на думку автора, були не питання ідеологічного тиску чи репресій, як у гуманітаристиці, а відсутність ринкових механізмів, що забезпечують вільну конкуренцію та передбачають можливість залучення приватних коштів. Усе це замінила неповоротка командно-адміністративна система керування. Понад це, ситуацію ускладнювала залежність від СРСР і його мілітарного комплексу, що монополізував окремі галузі технічних наук, не допускаючи їх розвитку у країнах-сателітах. Та попри ці хиби, у часи ПНР багато галузей технічних наук піднялося на високий рівень свого розвитку, а в таких напрямках, як машинобудування, цукроваріння та виробництво хімічних добрив тодішня Польща досягала світового рівня й навіть лідирувала. Як і інші автори, Б.Орловський звертається до цифр зростання ВВП як найбільш об'єктивних даних, хоча зазначає, що тут є підводні камені у вигляді невідповідності декларованих радянською владою показників та реальності. Так, сучасні економісти ставляться до інформації про 7% зростання ВВП у період шестилітньої повоєнної відбудови зі скепсисом і говорять, радше, про від'ємний результат.

Приділяє увагу автор і такому питанню, як промислове шпигунство, яке давало можливість обходити негаразди, спричинені розривом міжнародної співпраці із Заходом. Для цього в 1954 р. навіть було створено спеціальний відділ при міністерстві безпеки, завданням якого було відстежувати все, що стосувалося електроніки, металургії, автомобілебудування, хімічної промисловості, озброєнь, технології розщеплення атома тощо. Щоправда нерідко відтворити викрадене можна було тільки в більш технологічно оснащених лабораторіях СРСР.

Ще один вельми цікавий розділ дослідження Б.Орловського має промовисту назву – «Патології». Автор розділяє патологічні стани системи на дві групи: марнотратство сил і засобів, властиве для авторитарних систем, та внутрішні негативні вияви системи запровадженого соціалістичного ладу. Прикладом останнього була так звана негативна ініціативність, у результаті якої проекти мали реалізовуватися в нереальні терміни коштом їх якості.

Як зауважує автор на завершення свого огляду, історія технічних наук у період ПНР вельми показова з погляду ілюстрації нежиттєздатності цілої радянської системи, яка характеризувалася низькою продуктивністю праці, суперечливою інвестиційною політикою, відсутністю гнучкості в керуванні, нерозумінням перспектив розвитку техніки, що робило галузь неконкурентоздатною. Водночас історія технічних наук – надзвичайно цікавий епізод минулого, який вимагає ретельного вивчення з тією ж метою, з якою медики вивчають історію важкої хвороби, щоби запобігти її рецидивам.

Другу частину «Історії польської науки» присвячено діяльності наукових інституцій і різноманітних товариств у ПНР та в еміграції. Відкриває її дослідження П.Гюбнера, присвячене науковій політиці та організації відповідних структур у 1944–1989 рр. Воно перегукується з працею Я.Піскуревича про науковий рух цього періоду, розвідкою Я.Тандецького про організацію й діяльність архівів у Польщі та дослідженням Я.Пухальського про бібліотечну справу.

Останнє виступає таким собі елементом поєднання регіонального та еміграційного сюжетів, адже містить інформацію про книгозбірні та посталі довокла них інтелектуальні осередки не тільки у ПНР, а й за межами країни. Ця праця провадить читача до найбільш розлогого у всій синтезі тексту Я.Драуса про польську науку на чужині, що становить собою першу в історичній науці сусідньої країни спробу детально та глибоко представити механізми функціонування еміграційних наукових інституцій і товариств, оцінити діяльність пов'язаних із ними осіб.

У своєму вступному дослідженні П.Гюбнер представив історію формування основ наукової політики польської держави в галузі науки й вищої освіти як визначального чинника побудови «нової науки», стрижнем якої став партійний вишкіл. Фундаментом нової «соціалістичної науки» стали керовані з центру вищі школи, осередки ПАН і так звані відомчі дослідницькі установи. Зміни охопили й вищу школу, яка в 1952–1989 рр. розбудовувалася та бюрократизувалася: постійно збільшувалася залежність від адміністративного апарату та лавиноподібного зростання кількості розпоряджень і наказів. У випадку осередків ПАН, кількість яких також постійно збільшувалася, найбільш характерною тенденцією того часу був тиск на фундаментальні дослідження. Безумовно, уперше в історії польської науки в таких масштабах наукова політика держави впливала на вибір і формування напрямів досліджень для реалізації певних партійних програм. Однак автор зауважує й певні позитивні сторони цього процесу, які полягали в поінформованості вчених щодо програм і напрямів фундаментальних досліджень, що їх підтримувала держава.

Останнє стосувалося й так званої галузевої відомчої науки, яка почала відігравати значну роль. Осередки, що підпорядковувалися міністерствам, та державні науково-дослідні інститути мали великий потенціал, який, проте, розсіювався в директивній системі й в останні роки ПНР відомчі наукові центри піддавалися критиці через брак результатів для впровадження у сферу промислового виробництва. Назагал ці закиди стосувалися всіх наукових інституцій, адже в комуністичній Польщі так і не вдалося пов'язати наукові дослідження з господарською практикою.

Наступний розділ, написаний Я.Піскуровичем, присвячено суспільному науковому руху 1949–1989 рр., який із політичних міркувань мав суттєво доповнювати діяльність державних наукових установ. Для цього було ліквідовано стару, передвоєнну систему, утіленням котрої були дві головних інституції – Польська академія знань (ПАЗ) та Варшавське наукове товариство (ВНТ), а на I конгресі польської науки в 1951 р. було утворено єдину ПАН, що мала опікуватися різноманітними товариствами. До 1976 р. з'явилося 165 спеціалізованих і регіональних наукових об'єднань, діяльність яких особливо активізувалася після подій 1980 р. Тоді ж було відновлено і ПАЗ та ВНТ, що сприймалося у суспільстві як тріумф історичної справедливості. Влада ПНР жорстко регламентувала діяльність товариств, але також у достатній мірі фінансувала їх. Автор зауважує, що отримана в 1990-х рр. свобода виявилася для багатьох організацій «кидком на глибоководдя», оскільки без засобів існування вони почали занепадати. Із цього випливає й невтішний висновок про

те, що суспільний науковий рух у часи державної опіки «реального соціалізму» почувався краще, аніж у III Речіпосполитій.

Наступні два розділи авторства Я.Тандецького (про організацію й діяльність архівів у Польщі) та Я.Пухальського (про бібліотеки в науковому житті ПНР та поза її межами) демонструють зміни, які відбулися у царині збереження досягнень наукового поступу. У цей період настав час розквіту цих організацій, що виражалося у збільшенні їх кількості та зростанні кадрового потенціалу й фондів. Саме у часи Польської Народної Республіки було створено державну модель організації бібліотечної та архівної служб, які вписалися в академічну реальність.

Як зауважив Я.Тандецький, перша система державних архівів була побудована на довоєнних взірцях. Із 1948 р. розпочалася робота з підготовки архівних працівників, а перший закон про державні архіви з'явився в апогей сталінізму в Польщі 1951 р. Саме на його підставі розпочало діяльність Головне управління державних архівів, розбудовуючи систему архівів, яку вкотре було реформовано (1975 р.). Державні архіви стали фундаментом цілої системи збереження документальної спадщини.

Подібні зміни відбувалися й у сфері бібліотечної справи, де спостерігалася зростання кількості книгозбірень, їх фондів та читачів. Наукові бібліотеки поділялися на загальні та спеціальні, а їх формальним контролюючим органом було Головне управління бібліотек. Історія бібліотечного руху схожа на минуле інших інституцій повоєнного часу: після етапу відбудови (1944–1946 рр.) настав час «паперової революції» (1947–1949 рр.) і радянзації (1950–1953 рр.) бібліотек, а переломним моментом стала відлига, що розпочалася в 1954 р. Кількість головних наукових бібліотек зростала в рази: 283 – у 1960, 1202 – у 1989 рр.

Головне місце у цій структурі займала Національна бібліотека у Варшаві та бібліотеки вищих шкіл, осередків ПАН, відомчих інститутів. Важливу роль відігравали також і бібліотеки католицької церкви. Проте, як зауважив автор, зростання мережі бібліотек у часи ПНР не забезпечували потреб читачів. Я.Пухальський пояснює це наявністю цензури, постійними конфіскаціями книжок та суворим митним контролем. Окрім того, рівень технічного забезпечення польських бібліотек наприкінці 1980-х рр. значно відставав від західних стандартів. Книгозбірні залишалися значною мірою недофінансованими, що відображалося в низькому рівні їх інформатизації. З іншого боку, автор відзначає достатньо високу планку тогочасних досліджень у галузі бібліотекознавства та наукової інформації в університетах, де розвинулися цілі напрями таких студій як кодикологія, інкунабулістика, історія друкарства, книги, бібліотек і читання, історія археографії тощо.

Що до ситуації з польськими бібліотеками на еміграції, то вона еволюціонувала залежно від політичної ситуації у самій Польщі. Водночас важливим елементом їх розвитку були програми, що реалізовувалися урядами західних країн, зокрема США. Ці програми спрямовувалися на забезпечення безкоштовного доступу до літератури, у тому числі наукової, яка в Польщі була заборонена цензурою. Із-поміж таких еміграційних осередків вирізнялися Польська бібліотека в Парижі, бібліотеки в Лондоні, книгозбірні у США

(Гуверівський інститут війни, революції і миру при Стенфордському університеті в Каліфорнії).

Польській науці на вигнанні присвятив своє дослідження Я.Драус. Як згадувалося, це найбільший текст усієї праці, перша спроба цілісного й повного представлення згаданого питання в літературі. Студія Я.Драуса має своєрідний енциклопедичний характер: тут представлено не лише історію польських наукових осередків на еміграції, а й діяльність людей, які в їх творенні та роботі відіграли ключову роль. Із-поміж 2,5 млн поляків, котрі після закінчення Другої світової війни опинилися у вигнанні, значна частина не повернулася додому з політичних міркувань. Багато академічних структур і товариств було утворено ще у часи війни і частина з них продовжила свою діяльність після 1945 р. Так, у Великобританії організовувалися польські відділи при університетах (Единбург, Оксфорд) або утворювалися вищі польські школи (Ліверпуль, Лондон). У США найважливішу роль відігравали Польський науковий інститут та Інститут Ю.Пілсудського. У період війни й відразу по її завершенні істотну роль відігравали польські наукові інституції на Близькому Сході.

Від другої половини 1940-х рр. функції центру польської науки перейняв Лондон, де постали, або куди було перенесено наукові інституції, освітні заклади та культурні установи. Наступними за значенням науковими центрами стали США, Канада та Бразилія. Важливу об'єднавчу роль різних середовищ відігравали професійні організації інженерів, лікарів, економістів, біологів, славістів і полоністів. Діяльність багатьох з еміграційних установ втратила свій сенс зі здобуттям Польщею незалежності, багато з них самоліквідувалися, так і не дочекавшись опрацювань своєї історії.

Не менш цікавою і змістовною стала також третя частина синтезу, присвячена ідеям та їх практичному втіленню. Тут містяться дослідження С.Божима, присвячене історії тогочасної філософії, П.Косицького – про польську науку в її взаєминах із церквою, Р.Терлецького – про діяльність спецслужб у середовищі науковців, Д.Деген – про видавничу політику в науковій сфері впродовж 1944–1960 рр., Я.Єшке – про популяризацію науки у ПНР, З.Тухольського – про мілітаризацію, її вплив на економіку країни й розвиток технічних досліджень.

Оглядаючи історію розвитку філософії у ПНР, С.Божим зауважує, що ситуація у цій дисципліні стала показовою не лише для всієї гуманістики, а й відобразила у собі в концентрованій формі становище в польській науці у цілому. Автор відстоює тезу про те, що в період до 1956 р. філософія підмінялася ідеологією, а марксизм став інструментом підтримки політики уряду й держави. Зусилля ідеологічного тиску спрямовувалися на творення «нової людини», мислення якої мало ґрунтуватися на науковому світогляді, що спирався на матеріалістичні та колективістські цінності, підпорядковуючи індивідуальність суспільним цілям. Зрозуміло, що це гостро суперечило фундаментальним традиціям європейської філософії.

Насправді марксизм використовувався як знаряддя для маніпулювання суспільством і така його інструменталізація призводила до деформації не лише суспільства, а й самої доктрини. Водночас, з іншого боку, наростав спротив цій філософії, що мало чим відрізнялася від ідеології. Проте лише в

1956 р. почався відхід від канонів діалектичного матеріалізму. Політична відлига сприяла розвитку інституцій і товариств, а філософія, у своїй менш викривленій марксизмом формі, повернулася на шпальти часописів. З'явилося багато нових видань загального характеру, культурологічних та спеціалізованих філософських журналів, через які велика група фахівців репрезентувала інші філософські напрями ХХ ст. Еволюціонували й погляди самих марксистів, які в пізніший час стали провідними польськими філософами та навіть почали критично переосмислювати марксизм (наприклад, Л.Колаковський).

Виразно енциклопедичний характер має друга частина розвідки С.Божима, оскільки містить нариси діяльності найвидатніших польських філософів, що творили в післявоєнний період: автор подав 16 біограм марксистів, 31 – немарксистів та 10 – християнських мислителів. У висновках С.Божим підкреслює, що цей травматичний історичний досвід ідеологічної імплантації, котра відбувалася насильницькими методами, актуалізував чимало етичних питань. Філософія, яка стала полем експериментального впровадження у країні нової реальності, уповні відчула на собі її впливи. Чимало видатних польських філософів, із політичних мотивів чи внаслідок зв'язків із політичними організаціями, змушені були емігрувати; інші пристосовували свої погляди до вимог системи. І перше, і друге рятувало життя, але у жодному разі не сприяло нормальному розвитку науки.

Інституцією, яка в повоєнний період зберегла найбільше свобод і залишалася, принаймні формально, незалежною від держави, була католицька церква. Взаєминам її з наукою присвячено розділ П.Х.Косицького. Для більшої рельєфності зображення автор подав характеристику становища церкви в міжвоєнний період, під час війни та після її закінчення, що різко контрастувало з подальшою історією діяльності цієї інституції в Польщі. Автор демонструє, що політичні зміни значною мірою збігалися з етапами політики держави у стосунку до церкви. Радянська влада намагалася творити політику у ставленні до церкви, застосовуючи класичні прийоми «батога та пряника», створюючи перешкоди діяльності духівництва, розділяючи його представників на «позитивних» та «реакційних». Так, після війни було відкрито католицький університет у Любліні й теологічні відділи при деяких вищих освітніх закладах, відновлено діяльність духовних семінарій. Поставали світські форми навчання католицької молоді, частину з яких було ліквідовано наприкінці 1940-х рр. Видавалися католицькі часописи, як-от «Tygodnik Powszechny». На думку автора, свого роду апогеєм сталінської політики щодо церкви стало утворення 1954 р. Академії католицької теології у Варшаві, якій, вочевидь, відводилася функція троянського коня. Проте покладених на нього сподівань заклад не виправдав. Натомість 1956 р. в історії церкви став початком оновлення її ролі у житті суспільства.

Новий виток суперечок між церквою і державою припав на 1960-ті рр., коли почалася боротьба влади проти планів відзначення тисячоліття хрещення Польщі (1966 р.). А от у 1970–1980-х рр. церква стала оплотом дисидентського руху в Польщі. Неабиякої сили польській церкві надало обрання в 1978 р. Папою Римським К.Войтили. Саме у церкві знаходили підтримку

всі, хто боровся з системою, незалежно від віровизнання та світогляду. Церква стала прихистком і для «Солідарності», виступаючи медіатором в її взаєминах із державою.

Водночас принаймні від 1960-х рр. зростала роль церкви як інституції, що об'єднувала світський католицький рух та сприяла науковим ініціативам, співпраці із закордоном тощо. Упродовж усього післявоєнного періоду польській церкві вдалося зберегти значну незалежність та помітну суспільну вагу. Із цього погляду позиція церкви тут була найсильнішою в порівнянні з іншими країнами Східного блоку. А це, як уважає автор, стало наслідком не лише сили церкви, а й м'якості політики комуністичної влади.

Наступний розділ авторства Р.Терлецького презентує історію боротьби влади за науку, інструментом якої була діяльність спецслужб в академічному й науковому середовищах у 1945–1989 рр. Фахівець проаналізував структуру служби безпеки та її інструкції, директиви, спрямовані на відстежування та регулювання діяльності в академічному середовищі.

Апогеєм цих дій став період 1949–1954 рр., коли усувалися «реакційні елементи», а державі підпорядковувалися всі незалежні наукові інституції. У роки відлиги та у часи так званої «гомуківської стабілізації» дії апарату безпеки ввійшли в нову фазу – боротьбу з новопосталим опозиційним рухом, що насправді було боротьбою із залишками демократії.

Переломним у цій грі став 1968 р., коли репресії охопили цілі групи студентів, котрі брали участь або підозрювалися в масових виступах. Тоді ж розпочалася юдофобська кампанія в університетах. Новий виток у політиці «закручування гайок» наступив після 1976 р. і був пов'язаний із постановням Комітету робітничої оборони й інших опозиційних організацій, які активізували нагляд за опозиційним середовищем. Зростання кількості агентів в університетських середовищах, що розпочалося в 1970-х рр., тривало й у наступному десятилітті. За масштабністю автор порівнює це зі сталінським періодом початку 1950-х рр. Після створення «Солідарності» всі навчальні заклади потрапили під нагляд, готувалися списки осіб, які мали бути інтернованими після запровадження воєнного стану. І дійсно, багатьох учених було інтерновано, а ті, що залишилися, перебували під наглядом спецслужб. Застосовувалися й різноманітні способи примушування до співпраці зі спецслужбами – від шантажу до співпраці з матеріальних чи інших міркувань. Здивування автора викликає той факт, що практика вербування, попри очевидні ознаки занепаду політичної системи, тривала до кінця 1980-х рр.

Розділ Д.Дреген присвячено видавничій політиці у сфері науки 1944–1960 рр. У післявоєнний період, із націоналізацією економіки, видавництва стали залежними від державних дотацій. Наукове книговидання не було винятком, адже після періоду «м'якої революції» у другій половині 1940-х рр. (до 1949 р. ще функціонували приватні видавництва) вся видавнича сфера зосередилася в одних руках. Для цього в Польському комітеті національного визволення було створено відділ цензури, а в 1946 р. постало Центральне бюро друкарського паперу. Цільове використання паперу стало істотним важелем підтримки чи ліквідації окремих видавництв, допуску до друку певних книжок.

Із цього часу видавничий рух підпорядковувався державним інституціям. Наприклад, у питаннях видання підручників ключову роль відігравали Державний заклад шкільного книговидання та Державне наукове видавництво й Оссолінеум. Останні опікувалися також і науковими виданнями. Ці інституції стали інструментом державної монополізації видання не лише наукової книги, а й усього видавничого руху. Після 1956 р. централізація у видавничій сфері дещо послабилася, але й далі вона залишалася під контролем держави. Цей процес брутального втручання у книговидання мав багато побічних ефектів, адже частина книжок так ніколи й не побачила світ, натомість друкувалися класики марксизму-ленінізму, яких годі було реалізувати. З іншого боку, слід підкреслити, що на видання утримувалися низькі ціни, які не відповідали реальній вартості, але робили їх доступними.

Поширенню науки і її взаєминам із медіа присвячено дослідження Я.Єшке. Важливу роль у цьому відігравала ПАН і наукові товариства, а також книги та суспільні практики: відзначення різноманітних річниць, ювілеїв. Однак, як уважає автор, вирішальне значення у цьому питанні належало медійним засобам: часописам, спеціалізованим виданням, радію, телебаченню. Упродовж усього післявоєнного періоду поширення науки було однією з основних суспільних функцій, що мали призвести до створення «нового суспільства».

Однак у часи ПНР не вдалося створити цілісної моделі популяризації наукових досліджень. На думку автора, випрацювати єдиний канон не дозволили різноманітність форм популяризації, різноплановість і рівень складності наукових питань. Під кінець існування комуністичної Польщі увиразнилася також нестача координації цих дій на рівні держави. Я.Єшке припускає, що відсутність ефективної стратегії із боку держави та складність питань окремих наукових дисциплін спричинилися до суспільного неприйняття марксистсько-ленінської ідеології. Вочевидь, така «популяризація» науки в непрямий спосіб призвела до відкидання тодішньої моделі держави «реального соціалізму».

Третю частину праці завершує розділ З.Тухольського, присвячений впливу військово-промислового комплексу на економіку й технічні дослідження в 1944–1956 рр. Реконструкцію військової системи країни за образом і подобою довоєнного часу, що розпочалася у другій половині 1940-х рр., припинив початок «холодної війни». Він же й дав поштовх форсованій мілітаризації всього Східного блоку. Із підписанням Варшавського договору перед Польщею ставилися конкретні завдання щодо запровадження нової військової доктрини. Це відобразилося, зокрема, у фортифікуванні морського узбережжя та стало істотним елементом розвитку важкої промисловості країни. Водночас розрив стосунків із Заходом і запроваджені СРСР обмеження на виробництво зброї в Польщі, робили безальтернативним використання радянських військово-технічних розробок. У багатьох галузях, наприклад літакобудуванні, країна повністю залежала від радянської техніки.

Уподібненими до радянських були й військові структури ПНР. Тут навіть було створено архітектурно-конструкторське бюро, де працювали інженери-в'язні (подібно до радянських «шарашок» – науково-дослідних інститутів, що діяли під егідою НКВС). Таке копіювання радянської моделі принесло й

характерні для соціалістичної економіки явища: «соцзмагання», «раціоналізацію» та «негативну винахідливість» (спрощення процесу виробництва з міркувань економії, що відразу виявлялося в якості продукції).

Військова галузь повною мірою відчула на собі й радянський ідеологічний тиск, спрямовуваний на «перековку» кадрів, що стало складовою програм навчання у військових освітніх закладах. Натомість передвоєнні працівники військового комплексу усувалися й, особливо у сталінський період, піддавалися репресіям. Ця тенденція була такою собі негативною селекцією, в якій безпартійних інженерів заміняли молодими, але партійними, політично лояльними, хоч і не завжди настільки ж компетентними. Як зауважив автор, парадоксом історії стало те, що мілітаризація країни, яка розпочалася в 1950-х рр. і тривала в наступні десятиліття, була покликана зберегти наявну систему, у результаті спричинилася до її занепаду – «реальний соціалізм» СРСР і Східного блоку не витримав конкуренції.

Отже в «Історії польської науки 1944–1989 рр.» представлено стереоскопічний, інтегрований її образ. Це стало можливим завдяки вивченню найважливіших чинників, що впливали на розвиток (а подеколи стагнацію) науки в Польщі та представлення контекстів творчих здобутків і панорамного образу післявоєнної «нової реальності». Можемо з упевненістю говорити про значимість цієї праці для польської історіографії. Більше того, вона може послугувати добрим методологічним і концептуальним взірцем для наслідування при реконструкції історії української науки радянського періоду.

Л.М.Лазурко (Дрогобич)

ХРОНІКА

М.Р.Литвин (Львів), В.М.Кіцак (Тернопіль)

ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ: НАУКОВИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРСИ, ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ»

Депортації корінного етносу є найважчою формою політичних репресій, яка за своєю суттю й характером здійснення може прирівнюватися до етноциду. Однак сучасний польський політикум намагається маргіналізувати, применшити масові депортації українців із Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя в 1944–1951 рр., наперед оперуючи операцією «Вісла» 1947 р., у ході якої за сприяння силових структур Польщі, Чехословаччини та СРСР було депортовано в північнопольські райони понад 150 тис. західних українців. Безпідставна ухвала Сейму від 22 липня 2016 р. щодо українсько-польського протистояння на Волині 1943 р., вихід у прокат виразно антиукраїнського художнього фільму «Волинь» частково призупинили конструктивний діалог науковців та представників влади обох країн щодо вшанування пам'яті жертв тих трагічних подій.

Всеукраїнська наукова конференція, яка відбулася 7 грудня 2016 р. в Тернополі, мала на меті реконструювати драматичну сторінку українсько-польсько-радянських відносин середини ХХ ст. – депортації українців із Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя. Її організаторами стали Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка (ТНПУ ім. В.Гнатюка), Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Всеукраїнське товариство «Лемківщина».

Науковий форум, в якому взяли участь представники Києва, Львова, Луцька, Миколаєва, Тернополя, Чернівців, розглянув геополітичні та внутрішньополітичні обставини, етапи й наслідки депортацій українців із території Польщі (в УРСР та на північно-західні землі ПНР). Те, що захід відбувся саме в Тернополі, цілком виправдано: у повоєнний період із понад 700 тис. депортованих українців Закерзоння на Тернопіллі оселилося близько 200 тис. Окремі аспекти проблеми розглядалися на міжнародних, регіональних та всеукраїнських конференціях, семінарах, проведених за участю обласних товариств «Лемківщина», «Любачівщина», «Надсяння», «Холмщина», науковців Тернополя, Львова, інших міст: «Депортації» (1998 р.), «Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура» (1999 р.), «Україна – Польща: шлях до європейської співдружності» (2001 р.), «Україна – Польща: уроки Другої світової війни» (2003 р.), «Україна – Польща: шлях до європейської співдружності» (2003 р.), «Депортація українців з етнічних земель – трагічна сторінка в історії нашого народу» (2004 р.), «Депортація українців з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. та її оцінка в сучасних наукових дослідженнях» (2006 р.).

Пленарне й секційні засідання відбулися в конференц-залі Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Учасників заходу привітало керівництво вишу, представники обласної державної адміністрації та міської ради.

Першою заслухали доповідь канд. іст. наук *Володимира Кіцака* про становлення західного кордону СРСР. Спираючись на документи, автор ствердив, що депортація українців була необхідною передумовою стабілізації радянсько-польського кордону, і з цим погодилися не тільки польські еміграційний та комуністичний уряди, але й західні союзники. Саму угоду між РНК УРСР та Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. детально проаналізував завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії ТНПУ ім. В.Гнатюка д-р іст. наук *Іван Зуляк*, зосередивши увагу на псевдогуманних деталях договору, утілити які в тогочасних суспільно-політичних реаліях УРСР було неможливо, що, зрештою, і не ставилося за мету тогочасним керівництвом республіки.

У доповіді директора Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України д-ра іст. наук *Миколи Литвина* детально проаналізовано передумови, хід та наслідки депортаційної операції «Вісла» 1947 р.; доведено, що, відповідно до мети й засобів проведення, ця операція польської комуністичної влади мала всі ознаки етноциду та передбачала вирішити українське питання в Польщі шляхом повної асиміляції українців і прямим знищенням незгодних – вояків УПА, їхніх родин. Водночас автор наголосив на необхідності детального вивчення депортаційних процесів фахівцями України й Польщі та на неприпустимості ідеологічного втручання в історичну науку політиків, як це мало місце у сусідній країні щодо аналізу кривавого протистояння на Волині та Холмщині в роки Другої світової війни. Роль і місце спогадів депортованих у реконструкції самих депортацій окреслила магістр історії *Юлія Павлів*. Водночас вона наголосила на труднощах та проблемах у процесі опитування, що їх мають вирішувати дослідники, на необхідності дотримання принципу об'єктивності історичної науки в інтерпретації загалом суб'єктивних спогадів очевидців тих подій.

Гостру дискусію викликала доповідь наукового співробітника Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України канд. іст. наук *Дмитра Байкеніча*, який пов'язав депортацію з наступними неминучими русифікаційними процесами на теренах Східної, Південної й навіть Центральної України. Як довів дослідник, владні кола УРСР були зацікавлені в якнайшвидшій радянській та обов'язковій русифікації депортованих із Лемківщини, Холмщини, Надсяння й Підляшшя українців.

Процес соціалізації депортованих із Закарзоння українців на тлі складної соціально-політичної ситуації у Волинській області, де водночас відбувалися радянська, мобілізацію в діючу армію та колективізація, проаналізував професор кафедри новітньої історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, канд. іст. наук *Микола Кучерепа*.

У доповіді магістранта ТНПУ ім. В.Гнатюка *Богдана Барана* висвітлено способи й методи протидії депортації, до яких удавалися відділи Української повстанської армії на Закарзонні, окреслено їх роль в організації місцевого населення для уникнення примусового виселення. Голова Тернопільської обласної організації Всеукраїнського товариства «Лемківщина» *Олександр Венгеринович* дав узагальнену оцінку всім етапам депортації, підкресливши її незаконність та насильницький характер упродовж усього процесу. Доповідь ґрунтувалася не тільки на широкій документальній основі, але й на великій кількості спогадів очевидців подій, у тому числі й на особистих враженнях як безпосереднього свідка депортації.

Загалом було відзначено, що депортації українського населення Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя впродовж 1944–1947 рр. здійснювалися за згоди союзників по антигітлерівській коаліції, при координації зусиль СРСР і прорадянських режимів Польщі й Чехословаччини. Жертвами насильницького переселення 1944–1951 рр. стали понад 700 тис. українців. На думку дослідників, операція «Вісла» 1947 р. стала військово-політичною депортаційною акцією, спрямованою на асиміляцію опозиційно налаштованих українців, які здавна проживали на Лемківщині, Надсянні, Холмщині. Це була депортація за національною ознакою, тобто з тавром етнічної чистки, з якою погодилася Москва як із доконаним фактом. Українсько-польський етнополітичний конфлікт на завершальному етапі Другої світової війни, до розпалювання якого долучилися німецький і радянський чинники, став приводом для московського й варшавського керівництва вирішити за давнини міжетнічний конфлікт шляхом проведення депортацій українців із Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя – до УРСР та поляків із Галичини й Волині – до Польщі. На думку Кремля, ця акція мала не лише нормалізувати вибухонебезпечну суспільно-політичну ситуацію на українсько-польсько-білоруському пограниччі, але й сприяти вирішенню повоєнних фінансово-господарських проблем, зокрема на півдні та сході УРСР. Для Варшави йшлося також про розгром прикордонних відділів УПА, а загалом – про ліквідацію української національної меншини, розчинення опозиційно налаштованих переселенців у польському середовищі. Злочинні московсько-варшавські плани підтримали керівники США та Великобританії.

Завершальним етапом цьогорічної конференції в Тернополі стало обговорення на круглому столі за участю науковців і громадсько-політичних діячів ухвали з такими пропозиціями для органів центральної й місцевої влади: дати політичну та правову оцінку угоді «Про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з території УРСР», підписаної 9 вересня 1944 р., акції «Вісла» 1947 р., договору від 15 лютого 1951 р.; визнати угоду, акцію «Вісла» та договір незаконними й засудити їх як порушення прав і свобод громадян; провести у Верховній Раді України парламентські слухання з метою розв'язання проблем, викликаних виселенням етнічних українців із території Польщі; ухвалити закон «Про визнання депортованими осіб, примусово переселених в 1944–1946 рр., 1951 р. з території Польщі в Україну» з метою відшкодування моральних і матеріальних збитків; надати депортованим, їхнім нащадкам і членам родин можливість спрощеного перетину українсько-польського кордону з метою відвідування родичів, ушанування пам'яті жертв депортації в місцях масових поховань, упорядкування могил; створити державну програму збереження культурної спадщини та відродження Лемківщини, Холмщини, Надсяння й Підляшшя; на державному рівні відзначити 70-річчя акції «Вісла», видати відповідний указ Президента України; профінансувати наукові дослідження, присвячені українсько-польсько-німецько-радянським відносинам у ХХ ст., зокрема наслідкам депортацій українців з їхніх етнічних земель; надавати державну правову та матеріальну допомогу суспільно-культурним товариствам депортованих українців 'Закерзоння, українським навчальним закладам, музеям, редакціям теле- й радіопередач, часописів в Україні та Польщі; активізувати будівництво Музейного комплексу історії, побуту і культури українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя у м. Винники (Львівська обл.) у відповідності до указу Президента України №1330/2005 «Про заходи у зв'язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі».

Учасники наукового заходу відвідали новозбудовану лемківську церкву в Тернополі, поклали квіти до пам'ятного знаку депортованим у 1944–1951 рр. із Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя українцям. Заплановано видання матеріалів конференції.

ЮВІЛЕЇ

О.А.Удод (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ Г.В.БОРЯКА

Право на біографію, як і право на ім'я, давно були та перебувають нині у центрі дискусій щодо ролі особистості в історії. ХХ століття, вражене тяжкою хворобою тоталітаризму різних ідеологічних конструкцій, продемонструвало повне нехтування людиною як особистістю. Початок ХХІ століття вселяє надію на утвердження у соціумі думки про те, що саме людина – сенс і виправдання існування Всесвіту. Людина є відповідальною як за своє життя, так і за долю соціуму. Залишити слід на Землі, створити власну біографію як життєпис покоління, країни, професійної

спільноти – у цьому покликання людини. Ю.М.Лотман уважав, що право на біографію має людина, яка реалізує не рутинну, середню норму поведінки, звичну для даного часу й соціуму, а набагато складнішу та незвичну, «дивну» для інших і таку, що вимагає від нього надзвичайних зусиль¹. Говорячи про видатні особистості, їхній внесок у суспільне надбання, ми тим самим стаємо і дослідниками, і свідками взаємного дотику біографії й історії. Є, очевидно, сенс у популярній іронічній фразі про те, що немає історії, а є лише біографії істориків...

60 років для історика, чия біографія є історією всієї країни, – це тільки початок справжнього суспільного визнання. Професор, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України Геннадій Володимирович Боряк належить до того покоління вчених, про яких ще довго будуть писати й говорити як про генерацію істориків, котрим довелося, образно кажучи, переступити через себе, зазнати болісного процесу зміни науково-мислительної парадигми, але не покинути свою справу та залишитися насамперед професіоналом.

Г.В.Боряк народився 15 грудня 1956 р. в Києві. Одразу по закінченні середньої школи в 1973 р. вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. У 1978 р. розпочав свій трудовий шлях як історик-архівіст. Окрім того, здобута в університеті спеціальність дозволяла викладати також історію та суспільствознавство англійською мовою. Архівістика й академічна історична наука стали справою всього життя Г.В.Боряка. Хронологія «академічних» та «архівних» етапів його біографії демонструє ледь не повний паритет між ними: перше десятиліття перебування в архівному містечку на Батіївській горі в Києві змінилося майже 12-ма роками роботи в академічному інституті, третє (неповне) десятиліття знову пройшло в архівному містечку, четверте десятиліття завершує свій відлік в академії, куди він повернувся 2008 р.

¹ Лотман Ю.М. Литературная биография в историко-литературном контексте // *Его же. Избранные статьи.* – Т.1. – Таллин, 1992. – С.366.

Упродовж 1978–1984 рр. він працював у Центральному державному історичному архіві УРСР (м. Київ) молодшим науковим співробітником, згодом старшим палеографом. У цей період розпочав глибокі наукові студії актових книг XV–XVII ст. – найціннішого комплексу документів архіву, досліджував питання історичної географії та картографії. У 1984–1988 рр. працював на посаді завідуючого відділом давніх актів ЦДІА. Роботу в архіві поєднував із навчанням у заочній аспірантурі Інституту історії АН УРСР (1978–1982 рр.). 30 жовтня 1987 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Адміністративно-територіальний устрій українських земель у кінці XV – першій половині XVI ст.: Аналіз джерел». Науковим керівником дисертанта був член-кореспондент АН УРСР Ф.П.Шевченко (1914–1995 рр.). Спількування молодого науковця з метром історичної науки визначило як подальший творчий шлях Г.В.Боряка, так і його стиль, що добре вирізняв учнів Ф.П.Шевченка. Шанобливе ставлення до свого вчителя Г.В.Боряк зберіг на всі наступні роки, прилучився до видання й популяризації його праць. У 2004 р. ініціював підготовку документального тому двотомника з нагоди 90-річчя Ф.П.Шевченка, а 2014 р. до його 100-річчя за участі Г.В.Боряка було видано недруковані раніше праці та матеріали, зокрема «Російські воєводи на Україні: Нариси взаємовідносин України і Московської держави в другій половині XVII ст.» та комплекс документів стосовно захисту кандидатської дисертації Ф.П.Шевченка в 1943 р.² Як згадував пізніше сам Г.В.Боряк, «у цю, можливо, найскладнішу, найсуперечливішу добу своєї біографії Федір Павлович вкладав величезні знання й ерудицію, справжній талант історика й хист педагога-керівника у становлення й формування десятків своїх учнів, які згодом увійшли до світу науки з численними й оригінальними студіями»³.

У липні 1988 р. Г.В.Боряк перейшов з архіву на наукову роботу до Інституту історії АН УРСР, де до листопада 1990 р. працював науковим співробітником відділу історії феодалізму. Був одним з організаторів і промоторів відродження діяльності Археографічної комісії АН УРСР. Упродовж листопада 1990 – квітня 1991 рр. обіймав посаду старшого наукового співробітника групи Археографічної комісії АН УРСР Інституту історії АН УРСР. Був одним із розробників концепції створення на базі комісії наукового інституту відповідного профілю. Активно впроваджував разом із директором новоствореного академічного інституту археографії П.С.Соханем (1926–2013 рр.) цю ідею у життя. Після створення в 1991 р. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України працював на посаді заступника директора з наукової роботи (до 2000 р.). Доклав багато зусиль до розвитку видавничої діяльності новоутвореної установи, налагодження міжнародних контактів, поглиблення співпраці з архівними й бібліотечними установами. Саме тут, уже за «академічного» етапу його діяльності, стало у пригоді здобуте в університеті знання англійської мови. Неодноразові наукові відрядження до провідних західних українознавчих і славістичних центрів, знайомство з відомими вченими, співпраця з надзвичайно широким колом спеціалістів у різних галузях гуманітаристики в Гарварді, Оксфорді, Лондоні, Нью-Йорку, Вашингтоні, Будапешті, Мюнхені, Торонто, Парижі, Варшаві, Празі, Берліні тощо, участь у численних зарубіжних архівних і наукових форумах значною мірою сформували його світосприйняття, життєві позиції та цивілізаційні цінності, позначилися на його поглядах і підходах до історії й архівів. Із вдячністю Г.В.Боряк згадує відому американську дослідницю, його близьку колегу та співавтора Патрицію Кеннеді Грімстед, яка ще наприкінці 1980-х рр. уможливила першу поїздку молодого вченого до Гарварда та його знайомство із західним науковим світом.

На кінець 1990-х рр. Г.В.Боряк – це вже відомий учений, котрий збагатив українську історичну науку визначними здобутками в галузі камеральної археографії, зарубіжного

² Шевченко Ф.П. Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). – К., 2014. – 700 с.

³ Смолій В., Боряк Г. Слово про нашого Вчителя (До 100-ліття від дня народження) // Шевченко Ф.П. Історичні студії... – С.8.

архівознавства й документально-інформаційних систем, джерелознавства, історичної географії та картографії. Він став засновником напряму евристичної й камеральної археографії, автором концепції археографічної україніки, розробником теоретико-методологічних засад Археографічного реєстру національної архівної спадщини як інтегрованої документальної системи вітчизняних і зарубіжних ретроспективних інформаційних ресурсів. Вагомим внеском у вітчизняну історичну науку стала монографія Г.В.Боряка «Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна україніка”: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи», яка вийшла з-під його пера в 1995 р. Докторську дисертацію на тему «Камеральна археографія і археографічна україніка: теорія і методика актуалізації архівної документальної спадщини» ювіляр захистив у 1996 р.

Г.В.Боряк є одним із розробників національної архівної інформаційної системи. До кола його наукових інтересів належать проблеми архівної україніки, питання розшуку утрачених нашою країною архівних, бібліотечних та музейних скарбів, реституції культурних цінностей, переміщених під час і після Другої світової війни. У січні 1998 р. він очолив науково-аналітичну групу при Українському національному фонді «Взаєморозуміння і примирення». У складі урядової делегації нашої країни брав участь у Міжнародній конференції з проблем нацистських активів періоду Голокосту (1998 р., Вашингтон). Геннадій Володимирович – співавтор і науковий редактор низки електронних бібліографічних довідників. Заснована на початку 1990-х рр. з його ініціативи та за його редакцією серія довідкових видань із реєстрації, актуалізації та репрезентації у сучасних інформаційних системах писемної історико-культурної спадщини України за її межами виявилася надзвичайно плідною та перспективною. Упродовж наступних двох десятиліть цей напрям розвинувся в різних наукових, освітніх центрах, трансформувався в потужний масив конкретно-історичних, історіографічних, джерелознавчих, евристичних археографічних публікацій, дисертаційних досліджень. Серед них чільне місце посідає фундаментальне археографічне видання, упорядковане і співредактором якого став Г.В.Боряк, – «Руська (Волинська) Метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель» (2002 р.). Праця становить собою результат багаторічних студій у рамках міжнародного проекту над архівом Метрики, що зберігається у Варшаві й Москві. Важливі наукові результати отримано у серії статей Г.В.Боряка в результаті опрацювання зарубіжних джерел про Київ (1982 р.), українського сегменту архіву Великого князівства Литовського й Коронного архіву (1988, 1990 рр.), архіву Українського вільного університету в Мюнхені (2004 р.), інформаційних ресурсів про долю радянських та іноземних військовополонених, інтернованих під час Другої світової війни (2004 р.). Методологічні розробки та практичні результати діяльності з виявлення й опрацювання зарубіжних інформаційних ресурсів історико-культурної спадщини та історичної науки спеціальними розділами «Зарубіжні архіви» та «Архівна україніка» ввійшли до підручника «Архівознавство» (1998, 2000 рр.).

Новий етап життя й діяльності Г.В.Боряка пов'язаний із його перебуванням на керівних посадах у Державному комітеті архівів України: у 2000–2002 рр. – заступник голови, у 2002–2006 рр. – голова, а в 2006–2008 рр. – перший заступник голови Держкомархіву. Він виступив ініціатором створення та організатором Центрального державного архіву зарубіжної україніки (2007 р.), покликаного забезпечувати збирання, реєстрацію та актуалізацію зарубіжних архівних ресурсів первинного та вторинного рівня. З ініціативи, за науковою редакцією та з передмовами Г.В.Боряка з'явилися праці зарубіжних учених українською мовою, присвячених феномену «Празького архіву» й української еміграції міжвоєнного періоду – монографії П.К.Грімстед «“Празькі архіви” в Києві та Москві: повоєнні пошуки та вивезення еміграційної архівної україніки» (2005 р.) та М.Мушинки «Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів» (2005 р.).

Г.В.Боряк виступив ініціатором і керівником галузевої програми підготовки й публікації корпусу модерних довідників нового покоління «Архівні зібрання України» (2002–2008 рр.), під грифом якої побачило світ понад 60 томів видань (на сьогодні ця серія на рахунок вже близько 100 томів довідників різних видів і жанрів). Під його керівництвом створено веб-портал Держкомархіву, розпочато формування низки довідкових електронних інформаційних ресурсів, зокрема «Зарубіжна україніка» (2002 р.). Як головний редактор наукового часопису «Архіви України» (2003–2007 рр.) ініціював та особисто здійснював низку перекладів праць провідних зарубіжних учених із проблем функціонування електронних ресурсів у всесвітньому інформаційному просторі. Фундаментальний довідник «Архіви окупації» (2006 р.) за його редакцією започаткував серійне видання «Більше не таємно». Ці та інші науково-організаційні й адміністративні ініціативи Г.В.Боряка активно сприяли поглибленню інтеграції України у світове наукове співтовариство.

У середині першого десятиріччя 2000-х рр. вийшла серія публікацій Г.В.Боряка, присвячених проблемам гармонізації українського законодавства з європейським у сфері доступу до архівних ресурсів. Новагаторськими методологічними підходами відзначено студії, що були ініційовані ще з початку незалежності України, з історії масштабних переміщень культурних цінностей на Європейському континенті під час і після Другої світової війни. Результати досліджень було оприлюднено в колективній праці «Доля українських цінностей під час Другої світової війни» (1991, 1992 рр.), де Г.В.Боряк виступив співавтором П.К.Грімстед, а також у низці авторських статей із проблем реєстрації архівної україніки за рубежом (1993 р.), за результатами археографічної експедиції до Чехословаччини (слідами вивезених з України культурних цінностей) (1994 р.), з історії переміщених під час нацистської окупації українських книжкових колекцій (2004 р.), порівняльного аналізу міжнародного досвіду застосування нових підходів до вирішення проблеми переміщених культурних цінностей у Західній, Центральній та Східній Європі (2002 р.).

Значним є особистий внесок Г.В.Боряка в теоретичну розробку поняття «спільна архівна спадщина» стосовно України й суміжних держав та впровадження ідеї безконфліктного оперування масивами переміщених культурних цінностей у практику міждержавних відносин. Цим питанням присвячено низку праць, зокрема «Проблеми переміщених архівів і спільної культурної спадщини України та Польщі: ініціативи українсько-польської групи експертів» (2001 р.), «Спільна архівна спадщина: Погляд з України» (2009 р.).

Чималу кількість своїх наукових праць Г.В.Боряк присвятив проблемам сучасних глобальних викликів і загроз у сфері збереження історико-культурної спадщини країн Європи та світу. У брошурах «Крадіжки в архівах: Нова загроза, новий виклик» (англійською мовою, 2006 р.) та «Архівні документи на аукціонах світу як нова загроза національній архівній спадщині» (2006 р.) проведено порівняльний аналіз причин і характеру крадіжок у національних архівах і бібліотеках країн світу, окреслено специфіку архівних крадіжок в Україні в контексті світових тенденцій розвитку антикварних ринків, інтернет-аукціонів та ін. Ключові питання запобігання втратам і мінімізації ризиків у збереженні сукупної європейської документальної спадщини вдалося поєднати з практичними результатами з ідентифікації архівних документів, викрадених із держархівів України та Росії.

У 2008 р. Г.В.Боряк сколихнув українську наукову громадськість своїм мужнім учинком, не типовим для вітчизняного політичного життя. На знак протесту проти спроб комуністів на чолі з П.М.Симоненком і О.П.Гінзбург політизувати, а по суті більшовизувати архівну справу в Україні, він подав у відставку, звернувшись із відкритим листом до всіх архівістів та громадян нашої країни. Г.В.Боряк рішуче не погодився з політикою «червоного комісара» від КПУ, що зводилася до переслідування професіоналів у Держкомархіві, запровадження цензури, перлюстрації службової кореспонденції та ін.

У травні 2008 р. Г.В.Боряк повернувся на роботу в Інститут історії України НАНУ – спочатку на посаду завідуючого відділом спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів, а з 15 лютого 2009 р. – заступником директора інституту з наукової роботи. Під керівництвом Г.В.Боряка в установі розроблено актуальні питання створення, супроводу й використання українського сегменту історичних ресурсів усесвітньої інформаційної мережі, загальнотеоретичні та методологічні проблеми функціонування інформаційних ресурсів соціогуманітарних наук, вирішуються завдання створення адекватного цифрового образу історичних наук у глобальному інформаційному просторі. У відділі спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів, очолюваному Г.В.Боряком, розробляються нові напрями розвитку спеціальних історичних дисциплін, сутність яких полягає у вивченні закономірностей функціонування та методологічного інструментарію цифрових аналогів традиційних дисциплін, передусім веб-археографії, веб-генеалогії, веб-геральдики тощо.

Г.В.Боряк є автором та співавтором понад 200 наукових праць, у тому числі 11 індивідуальних і колективних монографій, брошур, довідників, понад 15 томів фундаментальних археографічних видань, у підготовці яких він брав особисту участь як упорядник та редактор. Підготував 14 кандидатів історичних наук, консультував 3 здобувачів докторського ступеня. Серед його учнів – відомі в нашій країні фахівці, які активно працюють в архівній галузі та академічній історичній науці: В.С.Шандра, О.О.Ковалевська, С.В.Таранець, Н.О.Черкаська, Ф.А.Винокурова та ін. 13 квітня 2012 р. Г.В.Боряка обрали членом-кореспондентом НАН України за спеціальністю «Весвітня історія». Він – один із керівників та учасників комплексних наукових тем НАНУ, міжнародних проектів у галузі створення архівно-документальних систем.

Геннадій Володимирович веде активну громадську роботу. Є заступником академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права НАН України (з 2009 р.), членом спеціалізованих учених рад Інституту історії України та Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, бере участь у діяльності багатьох міжнародних організацій, у тому числі українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей, українсько-польської комісії у справі охорони та повернення культурних цінностей. Г.В.Боряк – член правління Національної спілки краєзнавців України, наглядової ради Національної історичної бібліотеки, Науково-видавничої ради НАН України та ін. У 2015 р. ввійшов до складу Громадської ради з питань національної єдності при Президентові України. Обирався членом багатьох професійних і громадських об'єднань – Українського історичного товариства, Спілки архівістів України, Українського біографічного товариства тощо.

За вагомий внесок у підготовку висококваліфікованих фахівців, плідну наукову, організаторську та громадську діяльність Геннадієві Володимировичу присвоєно звання заслуженого діяча науки й техніки України (2006 р.). У 2010 р. він був нагороджений відзнакою Президента України – Хрестом Івана Мазепи. Лауреат премії імені Василя Веретенникова (2000 р.).

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Актуальні питання вірменознавства / Відп. за вип. Д.А.Давтян. – Вип. II. – Одеса: Удача, 2014. – 212 с.

Актуальні питання вірменознавства / Гол. редкол. Д.А.Давтян. – Вип. III/IV. – Вінниця: Балюк І.Б., 2016. – 272 с.

Андрусишин Богдан Іванович: Біобібліограф. Показчик: До 55-річчя від дня народження і 40-річчя пед. і наук. діяльн. / Упор. Н.І.Тарасова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2015. – 172 с. (серія «Вчені НПУ ім. М.П.Драгоманова»)

Бурова О.І.
Життєвий комфорт населення України в умовах урбанізації: соціологічний аналіз. – К.: Наук. думка, 2016. – 196 с.

Великий Скит у Карпатах: У 3 т. / Гол. ред. М.В.Кугутяк. – Т.І: Патерик Скитський. Синодик. – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2013. – 728 с.

Великий Скит у Карпатах: У 3 т. / Гол. ред. М.В.Кугутяк. – Т.ІІ: Великий Скит у документах і матеріалах XVII–XXI ст. – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2015. – 514 с.

Відродження українського війська: сучасність та історична ретроспектива: Зб. мат. Міжнар. наук. конф. 1–2 грудня 2016 р. / Уклад.: С.П.Сегеда, В.М.Грицюк, О.Л.Скрябін, О.О.Пашкова. – К.: НУОУ, 2016. – 161 с.

Гергун А.В.
Глобальна справедливість: контрверза універсалізму та партикуляризму. – К.: Наук. думка, 2016. – 215 с.

Гриневич Л.
Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. – Т. II, кн. 1: Початок форсованої колективізації, розкуркулення та масова депортація. Війна селянства проти радянської влади (липень 1929 – вересень 1930). – К.: Нрес Press, 2016. – 693 с.

Гуржій О.
Спогади про батька та навколо нього. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 322 с.

Гуржій О.І., Чухліб Т.В.
Гетьманська Україна 1676–1764. – К.: Арія, 2016. – 320 с. (серія «Таємниці історії»)

Гізель І.
Вибрані твори: У 3 т. / Упор. Л.Довга. – Т. 1, кн. 2. – К.; Л.: Свічадо, 2009. – 360 с.

Дашкевич Я.
Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упор.: М.Капраль, Г.Сварник, І.Скочилас, А.Фелонюк. – Л.: Піраміда, 2016. – 924 с.

Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Відп. ред. В.Брехуненко; упор.: В.Брехуненко, О.Заяць, Ю.Мицик та ін. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2016. – 608 с.

Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою: Аналітична доповідь. – К.: ППіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 196 с.

Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упор. І.Лиман. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2016. – 496 с.

Євреї Левобережної України: Історія і культура: Мат. III-го Междунар. науч. семінара (28 септемб. 2005 г., г. Чернігов) / Редкол.: С.Бельман, І.Липкіна, В.Мудрицька, А.Чеван. – Чернігов: БЕФ Хасде Естер, 2006. – 128 с.

Євреї Левобережної України: Історія і культура: Мат. IV-го Междунар. науч. семінара (19 марта 2008 г., г. Чернігов) / Редкол.: І.Липкіна, С.Бельман, В.Мудрицька, А.Чеван. – Чернігов: БЕФ Хасде Естер, 2009. – 140 с.

Євреї Левобережної України: Історія і культура: Мат. V-го Междунар. науч. семінара (25 марта 2010 г., г. Чернігов) / Редкол.: С.Бельман, І.Липкіна, В.Мудрицька, А.Чеван. – Чернігов: БЕФ Хасде Естер, 2010. – 104 с.

Євреї Левобережної України: Історія і культура: Мат. VI-го Междунар. науч. семінара (31 марта 2011 г., г. Чернігов) / Редкол.: С.Бельман, І.Липкіна, В.Мудрицька, А.Чеван. – Чернігов: БЕФ Хасде Естер, 2011. – 112 с.

Євреї Левобережної України: Історія і культура: Мат. VII-го Междунар. науч. семінара (4 апреля 2012 г., г. Чернігов) / Редкол.: С.Бельман, І.Липкіна, В.Мудрицька, А.Чеван. – Чернігов: Лозовий В.М., 2012. – 144 с.

Євреї Лівобережної України: Історія та культура: Мат. VIII Міжнар. науч. семінара (11 квітня 2013 р., м. Чернігів) / Відп. ред. В.Г.Мудрицька. – Чернігів: Лозовий В.М., 2013. – 136 с.

Євреї Лівобережної України: Історія та культура: Мат. IX Міжнар. науч. семінара (24 квітня 2014 р., м. Чернігів) / Відп. ред.

В.Г.Мудрицька. – Чернігів: Десна-Поліграф, 2014. – 168 с.

Євреї Лівобережної України: Історія та культура: Мат. Х Міжнар. наук. семінару (23 квітня 2015 р., м. Чернігів) / Відп. ред. В.Г.Мудрицька. – Чернігів: Десна-Поліграф, 2015. – 168 с.

Срмак В.
Творча історія поезій у прозі Василя Стефаника. – К.: Наук. думка, 2016. – 152 с.

Єфремов Сергій: Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сільветки, некрологи, рецензії, полеміка): У 2 т. / Упор. С.Г.Іваницька. – Т.1. – Запоріжжя; Херсон: Гринь Д.С., 2016. – 468 с.

Історики Доколумбової Америки і Конкісти / Под ред. В.А.Рубеля; пер. с исп. В.Н.Талаха. – Кн.1: Фернандо де Альва Іштгльшочитль, Хуан Баутиста де Помар. – К.: Льбидь, 2013. – 504 с.

Історики Доколумбової Америки і Конкісти / Под ред. В.А.Рубеля; пер. с исп. В.Н.Талаха, С.А.Куприенко. – Кн.2: Трактат о происхождении и правлении Инков. Хуан Діес де Бетансос-и-Араус, Фернандо де Монтесинос. – К.: Льбидь, 2016. – 440 с.

Іван Франко у творенні української національної ідентичності / Гол. редкол.: О.О.Рафальський, П.М.Чернега. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2016. – 400 с.

Історія, пам'ять, політика: Зб. наук. ст. / Упор. Г.Касьянов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 277 с.

Історія торгівлі, податків та мита: Х Міжнар. наук. конф.: Тези доповідей (27–28 жовтня 2016 р., м. Дніпро). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 116 с.

Історія України: науково-допоміжний бібліограф. покажч. за 2014 рік / Упор.: Н.Вошецька, Д.Стегній, Т.Приліпко та ін. – К.: Нац. іст. б-ка України, 2016. – 656 с.

Кизилів М.
Крымская Готия: История и судьба. – Симферополь: Наследие тысячелетий, 2015. – 352 с.

Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської нац. б-ки) / Відп. ред. В.Смолий; підгот. до друку А.Блануци, Д.Ващука. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 228 с.

Короткі українські регіональні літописи / Упор. В.Шевчук. – К.: Кліо, 2016. – 448 с.

Куштан Д., Ластовський В.
Археологія та рання історія Черкас. – К.; Черкаси: Ін-т археології НАН України, 2016. – 290 с.

Матяш І.
Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії: До 100-річчя початку Української революції 1917–1921 років / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 482 с.

Милько В.
Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917) / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 396 с.

Минуле і сучасне Волині та Полісся: Голодомор в Україні 1946–1947 років: причини, перебіг, наслідки: Західна Україна в контексті голодомору: Наук. зб. (25–26 листопада 2016 р., м. Луцьк) / Упор. А.Бондарчук, А.Силок. – Вип.59: Матеріали Всеукр. наук. конф., приуроченої 70-річчю трагедії укр. народу – голодомору 1946–1947 років. – Луцьк, 2016. – 202 с.

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки / Відп. ред. С.В.Віднянський. – Вип.25. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 458 с.

Наукові записки / Гол. ред. О.О.Рафальський. – Вип.4 (78). – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 392 с.

Наукові записки / Гол. ред. О.О.Рафальський. – Вип.5/6 (79/80). – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 352 с.

Пам'ятки / Упор.: В.П.Ляхощкий, Н.П.Московченко, І.М.Преловська; гол. ред. В.П.Ляхощкий. – Т.2: Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968). – К.: Держ. комітет архівів України, УНДІАСД, 2001. – 478 с.

Пиріг Р.Я.
Михайло Грушевський: біографічний нарис / Гол. ред. А.С.Мнишенко. – К.: Льбидь, 2017. – 576 с.

Подкур Р.
«Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 126 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами / Кер. авт. кол. Ф.М.Рудич. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2016. – 488 с.

Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями регулювання: Аналітична доповідь / Гол. редкол. О.О.Рафальський; кер. авт. кол. О.О.Рафальський. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 268 с.

Політичні ідентичності в сучасній Україні / За ред. М.С.Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 288 с.

Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-культурологічні візії: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т культурології НАН України, 2016. – 272 с.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років / Гол. ред. В.Верстюк. – Вип.11. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 263 с.

Ресент О.

Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Арії, 2016. – 320 с. (серія «Таємниці історії»)

Ресент О.

Українські визвольні змагання 1917–1921 років. – К.: Арії, 2016. – 280 с. (серія «Таємниці історії»)

Романюк М.

Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953). – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2016. – 608 с.

Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Мат. Всеукр. наук.-практ. конф.– К.: Леся, 2016. – 348 с.

Солдатенко В.

Національна пам'ять (ресурси та наголошення). – К.: Пріоритети, 2016. – 304 с.

Соціальна відповідальність як основна цінність інституціоналізації сучасного суспільства / Відп. ред. А.Єрмоленко. – К.: Наук. думка, 2016. – 304 с.

Степаненко В.

Громадянське суспільство: дискурси і практики. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2015. – 420 с.

Стецик Ю.

Василіанські монастирі Перемишльської єпархії (кінець XVII–XVIII ст.). – Дрогобич: Вид. від. Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І.Франка, 2014. – 388 с.

Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації: Аналітична доповідь. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 160 с.

Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: Зб. наук. пр. / За заг. ред. В.В.Бездрако. – Вип.9. – К.: Четверта хвиля, 2016. – 148 с.

Турченко Ф.

Україна – повернення історії: Генеза сучасного підручника. – К.: Генеза, 2016. – 104 с.

У металі, на папері: монети, банкноти та поштові марки незалежної України, 1991–2016 / Упор. Ю.Савчук. – Нью-Йорк: Український музей, 2016. – 224 с.

Удод О.

Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України НАНУ) / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 214 с. (серія «Студії з інституціональної історії»)

Україна в міжнародних відносинах:

Енциклопедичний словник-довідник / Відп. ред. М.М.Варварцев; кер. авт. кол. С.В.Віднянський. – Вип.6: Біографічна частина: Н–Я. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 370 с.

Україна і Ватикан: Серія збірників наукових праць / Ред. С.Р.Кияк. – Вип. VI: Проблеми екуменізму в сучасній Україні в контексті «Декрету про екуменізм (21.11.1964 р.)» Другого Ватиканського собору. – Івано-Франківськ: Маргітич О.І., 2014. – 374 с.

Федун-«Полтава» П.

Концепція самостійної України / Упор. і відп. ред. М.Романюк. – Т.1: Твори. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – 720 с.

Федун-«Полтава» П.

Концепція самостійної України / Упор. і відп. ред. М.Романюк. – Т.2: Документи і матеріали. – К.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2013. – 896 с.

Филипович Л.

Культура релігійного життя: Вибрані праці / Упор. Г.Филипович; ред. А.Колодний. – К.: УАР, 2016. – 584 с.

Ченцов В.В.

Механізми державного управління митною справою. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2012. – 492 с.

Чернівецький національний університет

ім. Ю.Федьковича (резиденція православних митрополитів Буковини і Далмації) / Пер. с англ. І.Руміга, Т.Вінтонюк. – Чернівці: Наші книги, 2016. – 144 с.

Щоб не забували: Пам'ять про тоталітаризм в Європі / Ред. Д.Певез. – К.: Укр. ін-т нац. пам'яті, 2015. – 320 с.

Ясь О.

«На чолі республіканської науки...»: Інститут історії України (1936–1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (до 80-річчя установи) / Гол. ред. В.Смолій; вступ. сл. В.Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 542 с. (серія «Студії з інституціональної історії»)

Ruthenica / Наук. ред.: В.Ричка, О.Толочко. – Т. XIII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 256 с.

Shenderovsky V.

May the Light of Science Never Die. – К.: Akadempriodyka, 2016. – 388 p.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 2016 р.

Історичні студії

До 80-річчя
Інституту історії України НАНУ

Смолій В.А., Удод О.А., Ясь О.В. Інститут історії України НАН України: віхи інституціональної та інтелектуальної історії 5
Рубльов О.С. Вивільняючись із магнетичного поля імперщини: обговорення в Інституті історії АН УРСР праці М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» (4 липня 1974 р.) 5

До 150-річчя
від дня народження
М.С.Грушевського

Гирич І.Б. П'ятдесятитомник творів Михайла Грушевського: концепція, здобутки, перспективи 2
Гирич І.Б. М.Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника) 5
Еміграційні будні очима Катерини Грушевської: політика та повсякденність (1919–1921 рр.) (вступна стаття й публікація І.Б.Матяш) 4
«Життя окрім роботи я собі й помислити не можу»: Вибрані листи Михайла Грушевського до Ганни Ямпольської (1890–1892 рр.) (вступна стаття й публікація Г.В.Кондурової) 5
З епістолярної спадщини Михайла, Марії та Катерини Грушевських: листи до Д.Петрушевського (1933–1941 рр.) (вступна стаття й публікація О.В.Юркової) 4
Калакура Я.С. Михайло Грушевський – фундатор історіографічних досліджень 3
Панькова С.М. Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому «Історії України-Руси» М.Грушевського 3
Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті 4
Тельвак В.В. (Дрогобич). П'ять ювілеїв Михайла Грушевського 2
Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський: еміграція й повернення в Україну (1919–1924 рр.) 6
Шевчук Т.М. Невідомі сторінки з історії української гуманітаристики 1920-х рр.: Катерина Грушевська й Королівський антропологічний інститут Великобританії та Ірландії в міжнародному проекті з вивчення народного сонника 6
Шелудякова Н.А. М.Грушевський – колекціонер 2
Юркова О.В. Світлина з ювілею М.Грушевського 1926 р.: проблеми атрибуції 6

Балушок В.Г. Севрюки XIV–XVII ст.: спроба етнічної атрибуції 3

Бевзюк Є.В. Концепція неповної соціальної структури словацького соціуму (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): сучасне уточнення проблеми 1
Бовгиря А.М. Образа честі гетьмана у XVIII ст. 2
Борщик Я.В. До проблеми польських «відплатних акцій» на Волині (березень – початок липня 1943 р.) 1
Васюта О.О. (Чернігів). До питання про час заснування та становлення Богородичного (Слецького) монастиря у Чернігові 6
Вронська Т.В. Сталінські повторники (на прикладі репресування письменниці Зінаїди Тулуб) 4
Гавришко М.І. (Львів). Чоловіки, жінки й насильство в ОУН та УПА в 1940–1950-х рр. 4
Гай-Нижник П.П. Пошук державної моделі УНР: ідея та крах «грудового принципу» (грудень 1918 – липень 1919 рр.) 1
Грищенко Ю.В. Болгарські національні райони в умовах здійснення політики коренізації (1920-ті рр.) 3
Дзюба О.М. Вихованці Києво-Могилянської академії: українські мемуаристи Я.Маркович та М.Ханенко (перша половина XVIII ст.) 3
Зяць А.С. (Львів). Міста Волині у XVI – першій половині XVII ст.: джерела поповнення міського населення 1
Іщенко О.С. (Новочеркаськ, Російська Федерація). Візантійська спадщина Володимира Мономаха в історичній пам'яті 1
Козубовський Г.А. Про грошовий обіг на галицько-волинських землях у першій половині XIV ст. 1
Котляр М.Ф. З історії міського самоврядування на Русі 1
Кул О. (Стамбул, Туреччина), Кульчинський О.Б. (Стамбул, Туреччина). Підпорядкування Київської митрополії Москві: загадки московського посольства до Туреччини 1686 р. у світлі османських джерел 6
Мрака І.Б. (Львів). Червона армія очима львів'ян восени 1939 р. 1
Одрін О.В. Тваринництво Ольвійського поліса кінця VI – першої половини III ст. до н.е. ... 6
Падалка С.С. Українське село в умовах соціально-економічного транзиту: трансформації чи виживання? 4
Пастушенко Т.В. (Київ), Титаренко Д.М. (Донецьк / Кривий Ріг), Чебан О.І. (Одеса). 9 травня 2014–2015 рр. в Україні: старі традиції – нові церемонії відзначення 3
Руккас А.О. Українські емігранти в польських школах підхорунжих (1926–1939 рр.) 2
Степанков В.В. (Кам'янець-Подільський). Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси 6
Томазов В.В. Одеські кушді брати Янніс і Томас Раллі та їхні нащадки: соціальна адаптація й еволюція родини (XIX ст.) 4

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Верменич Я.В. Історична регіоналістика: нові парадигмальні орієнтири	2
Герасименко Н.О. З історії української метрології: міри площі	4
Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять	2
Кісь О.Р. (Львів). Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті	3
Ковалевська О.О. Проблема іконографії І.Гонти в контексті політик пам'яті та сучасних досліджень	5
Перкун В.П. Допоміжні історичні дисципліни в Польщі (1988–2015 рр.)	4–5
Русина О.В. «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»: структура та джерела	1
Русина О.В. Українські аспекти білорусько-литовського літописання: історія й історіографія	6
Самойленко Н.І. (Одеса). Основні тенденції розвитку китайської історичної науки (за матеріалами XXII Міжнародного конгресу історичних наук, м. Цзінань, 23–30 серпня 2015 р.)	1
Солдатенко В.Ф. Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних студій	6

Публікації

Невідомий лист кримського хана Девлета I Гірея до польського короля Сигізмунда II Августа (вступна стаття й публікація Ю.А.Мицика)	3
Соціальні аспекти наслідків аварії на Чорнобильській АЕС мовою документів (до 30-річчя катастрофи) (вступна стаття Л.В.Ковпак і С.Л.Юсова; публікація О.В.Булгакової, Л.В.Ковпак, С.Л.Юсова)	3
Техногенна катастрофа 1986 р. в документах КДБ УРСР (до 30-річчя аварії на Чорнобильській АЕС) (вступна стаття й публікація О.Г.Бажана)	2

На допомогу викладачеві історії

Гула Р.В. (Полтава). Націоналізм, патріотизм та інтернаціоналізм: методологічні й прагматичні аспекти	6
Ткаченко В.М. Росія та Захід: реінкарнація геополітики	1
Щупак І.Я. (Дніпро). Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаєння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру)	4–5

Історіографічна класика

Грушевський М.С. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив сього дослідження (вступна стаття О.В.Яся)	1
Компан О.С. Кипень у «казані історії» (до 100-річчя від дня народження автора	

статті – Олени Станіславівни Компан) (вступна стаття О.В.Яся)	2
Кордуба М.М. Найважливіший момент в історії України (вступна стаття О.В.Яся)	4
Куліш П.О. Історія України од найдавніших часів (вступна стаття О.В.Яся)	3
Оглоблин О.П. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) (вступна стаття О.В.Яся)	6

Рецензії й огляди

Благословенні душі, що вмють випромінювати... (Зеновій Красівський і Олена Антонів) (В.В.Островський, Івано-Франківськ)	3
Гайденко П.І. Священна ієрархія Давньої Русі (XI–XIII ст.): замальовки влади та повсякденності (Л.В.Мінінкова, Ростов-на-Дону, Російська Федерація)	4
Гнатюк О. Відвага і страх (О.С.Лисенко)	3
Гримич М. Життя під пінборами: Культурний ландшафт українських поселень у Бразилії (А.Л.Зінченко)	5
Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920 (В.С.Шандра)	1
Європейські держави-даники Османської імперії у XVI–XVII ст. (О.Л.Осіян, Краматорськ)	1
Історія польської науки 1944–1989. – Т.Х. – Ч.1: Умови розвитку польської науки. Держава й суспільство; Ч.2: Інституції; Ч.3: Ідеї та практика (Л.М.Лазурко, Дрогобич)	6
Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір (В.І.Наулко)	2
Коваленко О. Полтава XVII–XVIII століть (Т.С.Водотика)	2
Лясковська С. Діяльність органів ВУЧК-ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.) (С.В.Кульчицький)	3
Ніколаєнко О.О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське й приватне життя (Л.І.Червович, Львів)	4
Онлайн-архів інтерв'ю очевидців Великого Голоду в Україні 1932–1933 рр. «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30х років» (Т.В.Пастушенко)	1
Піріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір (В.Ф.Солдатенко)	3
Плохій С. Брама Європи: Історія України (С.В.Кульчицький)	4
«Подорож патріарха Антіохійського Макарія»: Київський список рукопису Павла Алепського (О.І.Галенко)	1
Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України (вип.1–25) (Я.С.Калакура, М.Ф.Дмитрієнко)	5
Темченко А. Традиційні мантичні практики: архаїка знакової системи (О.О.Драч, Черкаси)	1
Українське повсякдення ранньомодерної доби: Збірник документів: Вип.І: Волинь XVI ст. (К.І.Климова)	4

Хроніка

Белая О.М. Документальна виставка «Герой України П.Т.Трощко: що залишилось нащадкам»	1
Белая О.М., Каменева С.А. До 30-річчя Чорнобильської катастрофи (виставка документів Національного архівного фонду в Державному архіві Київської області)	3
Боровець І.І. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Міжнародна наукова конференція «Україна і Словаччина на початку Другої світової війни: міфи, реалії, пам'ять», а також чергове засідання Комісії істориків України та Словаччини	4
Булгакова О.В., Безлюдна І.В. Круглий стіл «Атомна революція»: екологія політики, дифузія настроїв, санація свідомості (до 30-річчя аварії на Чорнобильській АЕС)	2
Каліщук О.М. (<i>Луцьк</i>). Міжнародна наукова конференція «Етнічні конфлікти у роки Другої світової війни: досвід Центрально-Східної Європи»	4
Костюк М.П. (<i>Луцьк</i>). Міжнародна науково-практична конференція «Німці в історії Волині» ...	1
Лисенко О.Є. Про діяльність Німецько-української комісії істориків	1
Литвин М.Р. (<i>Львів</i>), Кіцак В.М. (<i>Тернопіль</i>). Всеукраїнська науково-практична конференція «Депортації українців Польщі: науовий та суспільно-політичний дискурси, історична пам'ять»	6
Литвин М.Р. (<i>Львів</i>), Хахула Л.І. (<i>Львів</i>). VI наукові читання імені академіка Я.Д.Ісаєвича	3
Матяш І.Б. Комісія істориків України й Угорщини: старт нового етапу діяльності	5

Піх О.М. (<i>Львів</i>). II Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів в Центрально-Східній Європі (XX – початок XXI ст.)»	4
Тельвак В.П. (<i>Дрогобич</i>). Конференційні підсумки ювілейного року Михайла Грушевського	5
Тоїчкін Д.В. II Міжнародна зброєзнавча конференція	4

Ювілеї

Боряк Г.В., Матяш І.Б. До 75-річчя доктора історичних наук, професора Р.Я.Пирога	4
Добжанський О.В. (<i>Чернівці</i>). До 80-річчя доктора історичних наук, професора В.М.Ботушанського	1
Любовець О.М. До 70-річчя доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України В.Ф.Солдатенка	2
Удод О.А. До 60-річчя члена-кореспондента НАН України Г.В.Боряка	6

In Memoriam

Горбик В'ячеслав Олександрович	5
Панченко Петро Пантелеймонович	3

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2015 р.

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2016 р.

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

Commemorating the 150th Anniversary of M.S.Hrushevs'kyi Birth

- SHAPOVAL YU.I. Mykhailo Hrushevs'kyi: Emigration and Homecoming to Ukraine (1919–1924s) 4
- YURKOVA O.V. The Image from the M.Hrushevs'kyi's Jubilee in 1926: Attribution Problems 24
- SHEVCHUK T.M. Unknown Pages from the Ukrainian Humanistics of 1920s: Kateryna Hrushevs'ka and Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland in the International Project of National Dream Book Studying 42
- ***
- ODRIN O.V. Livestock Farming of Olbia City-State in the Late 6 – First Half 3th Centuries B.C. 49
- VASIUTA O.O. (*Chernihiv*). To the Question of the Foundation Time and Becoming of the Theotokos' (Yelets'kyi) Monastery in Chernihiv 67
- STEPANKOV V.V. (*Kamianets'-Podil's'kyi*). Becoming of the Political Elite of Cossack Hetmanate During Revolution of 17th Century: Features, Controversies, Destructive Processes 87
- KUL ÖMER (*Istanbul, Turkey*), KUL'CHYNS'KYI O.B. (*Istanbul, Turkey*). Submission of the Kyiv Metropolia to Moscow: Secrets of Moscow Envoy Mission to Turkey in 1686 in the Light of Ottoman Sources 113

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- RUSYNA O.V. Ukrainian Aspects of Belarus-Lithuania Chronicle-Writing: History and Historiography 127
- SOLDATENKO V.F. Hetmanate Regime in 1918 in the Light of Documents and Modern Historical Studies 151

IN SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

- HULA R.V. (*Poltava*). Nationalism, Patriotism and Internationalism: Methodological and Praxeological Aspects 175

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

- OHLOBLYN O.P. The Issue of Schema of History of Ukraine of 19–20 Century (Until 1917) (*introductory article by O.V.Yas'*) 192

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Historia Nauki Polskiej 1944–1989. – T.X. – Cz.1: Warunki Rozwoju Nauki Polskiej. Państwo i Społeczeństwo; Cz.2: Instytucje; Cz.3: Idee i Praktyka (*L.M.Lazurko, Drohobych*) 211

CHRONICLES

- LYTVYN M.R. (*L'viv*), KITSACK V.M. (*Ternopil'*). All-Ukrainian Scientific and Practical Conference “Deportation Ukrainians of Poland: Scientific and Social-Political Discourse, Historical Memory” 226

ANNIVERSARIES

- UDOD O.A. Commemorating the 60-th Anniversary of Correspondent Member of National Academy of Sciences of Ukraine H.V.Boriak 229

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 234

Alphabetic Index of Materials Published in the Journal in 2016 237